

VII. FEJEZET.

A HÁROMTORNYÚ VÁR KINCSEI.

1.

1938-ban, egy derűs októberi este, amikor kis felderítő csoportunk felkapaszkodott Ajaz-kala 1. kusánkori erőd falaira, a 60 méteres magasságból feltárult előttünk a már megtett és még előttünk álló út széles panorámája. És a romok ismert sziluettjei mellett délre és keletre s messze nyugatra a terméketlen agyagtáblák, homoktáblák és sóstalajok alkotta tükörsíma síkság mögött, a láthatáron hatalmas romok körvonala bontakozott ki, melyeket a láthatár szélén, északon, háromtornyú fellegvár hatalmas körvonalai koszorúztak. »Miféle erőd ez?» — kérdeztem vezetőnkől. »Ez Toprak-kala. Nincs ott semmi érdekes« — hangzott a lakonikus válasz. A következő nap karavánunk megérkezett az »érdektelen erődhez«.

Az ajaz-kalai agyagtáblák tükörsíma, minden növényzet nélküli felülete mögött, félúton Toprak-kala felé, a toprak-kalai kővér, sós talaj komor és élettelen síkságára érkeztünk. A sós réteg feketés, szürke, egyenetlen felületén előtarult a sótól kimart talaj omlós rétege, melybe tevénk lábai bokáig süppedtek s nyomukban nagy, egyenetlen foltok maradtak. A fekete, sós földű, kihalt sivatag keltette benyomást a homokbuckák sós földréteggel borított és magas, csomós bokrokkal övezett kúpalakú halmai még komorabbá tették.

Napnyugta volt, amikor megérkeztünk az erőd északi falához, mely az onnét nem messze fekvő szultanuizdagi hegyek felé néz. E hegyek mind magasabbra és magasabbra nyúlnak. Egész sor párhuzamos, hol szürke, hol pedig feketés-zöld sziklafal és hegygerinc váltakozik rajtuk, melyeket csipkés, szirtes csúcsok koszorúznak. Sietve éjjeli szállásra alkalmas helyet kerestünk. Tevehajcsárainknak meghagytuk, hogy szedjék le a tevék hátáról a terheket s készítsenek vacsorát. Ezután felmentünk a romokra. A közelben 20 méter magasan emelkedő szürke, hatalmas, három-

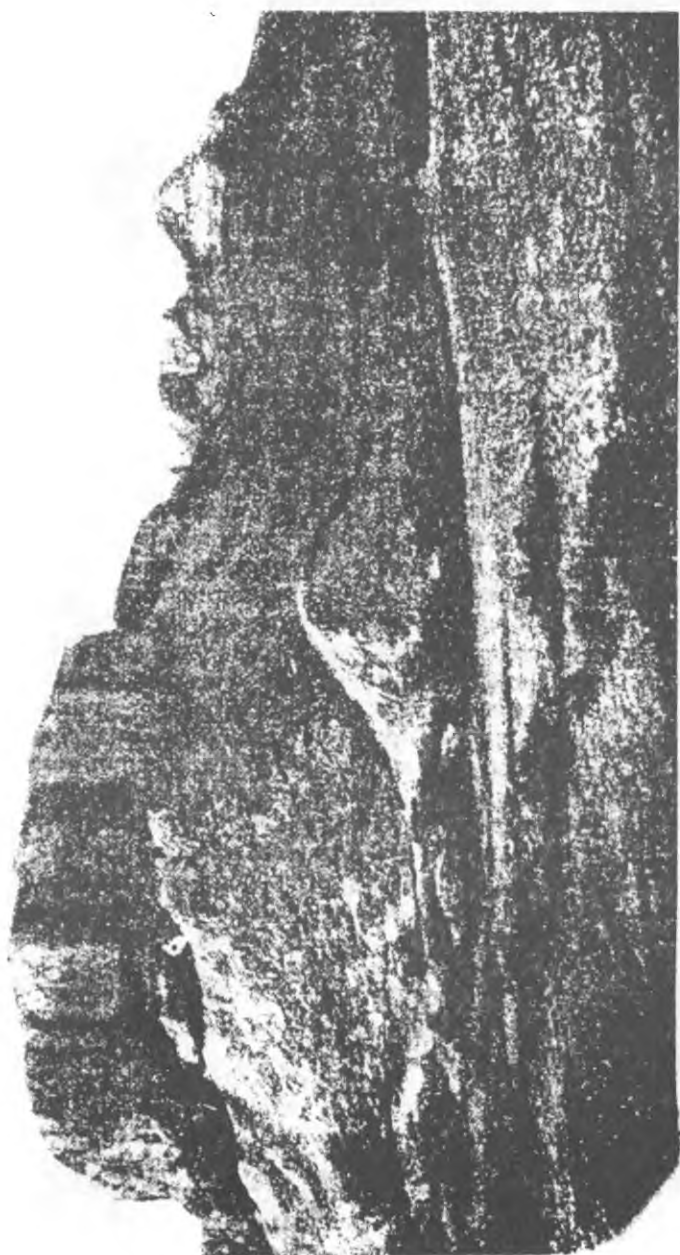
tornyú vár lenyüggőző benyomást keltett. Felkapaszkodtunk a kőörgeteg tetejére. Tőlünk jobbra az északkeleti torony déli szegélyénél egész sor nyílt, boltozatos helyiség tátongott. Hatalmas, félig rombadőlt boltívek; amott a boltozatos szobák roskadozó faburkolatú falainak hatalmas, ókori téglái fenyegetően meredtek fejkünk fölött.

A vár közepén elterülő térség északkeleti sarkában egy boltozatos helyiség lefelé vezető omladékát pillantottuk meg. Mellette, az északnyugati torony omladványának lejtője fölött, kirajzolódtak a többi, rombadőlt, homokborította és agyagmosta boltívek körvonalai.

Az egész hatalmas vártömb számtalan boltozatos helyiségből állott, melyek több emeletsorra tagolódtak. Az emeletsorok egyrésze rombadőlt, másrésze pedig teljesen beletemetődött a vártömb mélyébe. A déli toronyról, amely fenyegetően emelkedett a beomlott déli fal függőleges nyílása fölött, feltárult a város látképe: téglalapalakú, nagyszabású, 10—15 méter magasságba emelkedő falak, melyek idővel sánccá változtak. A falakon számos torony nyomai. Mind a falakat, mind pedig a közéjük zárt térséget növénytakaró nélküli, feketés-szürke, puffadt, sós talajréteg borította.

Mind a telepet körülvevő térség fölött, mind pedig az erőd belső területén is, helyenként különös, kúpalakú, száraz ágcsonkok bogaival koszorúzott homokhalmok látszóttak. S most hirtelen, a nyugvó nap ferde sugarainál, a telep szürke felszínén pontosan előtűnt a régi alaprajz váza: a déli fal kapujától kiindulva, a fő utca keskeny, sötét sávja húzódott végig, tőle oldalt szimmetrikus mellékutcák ágaztak szét, melyeket hatalmas lakónegyedek világosan kivehető kontúrja rajzolt ki. A háztömbök számtalan téglalapalakú szobára tagolódtak. Az esti szürkület különös, játszi fényében előttünk állt az ókori chorezmi városnak a sós talaj felületén kirajzolódott alaprajza.

Lebocsátkoztunk a magasból. Lábunk a csikorgó sós talajrétegen keresztül a telep sós szik mállasztotta kultúrrétegének laza tömegébe süppedt. A sós talajrétegen keresztül mindenféle lerakódott fehéres réteggel, sós talajsávvval borított kerámiák bukkantak elénk, odébb pedig rézpénz zöldes foltja villant meg. Utána második, azután egy harmadik. Szinte vadászöszöntől hajtva széledtünk szét a telepen. Kutatásunk sikerrel járt. Dzsanasz-kala a terrakotta szobrocskák egész múzeuma volt; Toprak-kalát viszont óriási éremtani kiállítási helyiségekhez hasonlíthattuk. Az első este és a következő reggel a telepen tucatjával szedtük össze az érmeket. Sok kusáni, de még több i. u. III—V. századi, korai chorezmi pénzt találtunk itt: lapos, kerek rézpénzeket, melyek egyik oldalán

39. ábr. A toprakkalai polota litépe del fol.

tamgák voltak, valamint Artamúchnak, illetve Vazamarnak, más érmeiken pedig a régi Chorezm általunk még nem ismert egyéb uralkodóinak képmásai.

A déli fal kapujánál egész halom agyagból készült hamveder, lábakon álló urna töredékét fedeztük fel. Ezekbe rakták a halottak csontjait, amikor a szél és a madarak már leszedték a húst a csontokról. Az urnák egyikében félig elporladt koponya. Felette másik emberi koponya egy darabja, valamint fehér, sómarta medencecsont. Egész temető lehetett itt! Már teljesen bealkonyodott. A temetői leletek csak még jobban fokozták a környezet komorságát. A déli kapun át kimentünk és a keleti fal nyílása mentén visszatértünk táborunkba. A sötétedő alkonyi égen kirajzolódott a fal hatalmas, fekete, századok csipkézte kontúrja. A tornyokon, mint örök árnyai, denevérek csapongtak. Előttünk a holdfény nélküli éjszaka sűrű homályában ragyogó lánggal égett táborunk tüze.

Szemlénkkel meglehettünk elégedve! Már az első ismerkedés is meggyőzhetett bennünket arról, hogy Chorezm antik kultúrájának elsőrendű emléke áll előttünk, mely a kutatók elé szinte beláthatatlan távlatokat tár.

E várakozásunkban nem is csalódtunk.

1940-ben visszatértünk Toprak-kalába. Akkor elkészítettük a telep részletes alaprajzát. A város főterén a rétegek megállapításá végett ásatást végeztünk. Ennek alapján a telep korát az i. e. első század és az i. u. V. század, esetleg a VI. század eleje közé eső korra lehetett datálnunk. Éremtani gyűjteményünket több tucat éremmel egészítettük ki, köztük a »büszke kang-kiüi« fentebb leírt érmével is.

Világos volt, hogy itt nagyszabású ásatásokra van szükség. Ezeket a következő, 1941. évre terveztük, de a háború kitörése miatt ekkor nem került rájuk a sor. Csak 1945-ben térhettünk ismét vissza Toprak-kalába s akkor a vár közepén elterülő téren két kisebb ásatást végeztünk.

Meg kell vallanunk, hogy ezekhez az ásatásokhoz bizonyos aggodalommal kezdtünk. A boltozatos helyiségek — márpedig a vár ezekből állt — éppen hosszú fennállásuk miatt könnyen megtéveszthetik az embert.

Már volt alkalmunk meggyőződni róla, hogy a kitűnő állapotban fennmaradt antik boltíves épületekben a középkorban is laktak. Így volt ez többek között a Toprak-kalától nem messze fekvő kusánkori kszl-kalai megerősített várkastélyban is. Ezt kétszer is modernizálták a VI—VIII. században, továbbá a XII—XIII. században, s ily módon háromszor szolgált emberi lakó-

helyül. Ilyen esetekben nehezen remélhető, hogy az épület építőinek és első lakóinak korából valamennyire is kielégítő állapotban marad fenn valami. Más a helyzet akkor, ha a tetőzet gerendákból készült, lapos, mint a VIII. századi Tesik-kala várában, mely 1938. évi ásatásaink első célpontja volt. A várat annakidején ostrommal és rohammal vette be az ellenség. A tűz megemésztette a mennyezet gerendáit. A gerendák beomlottak; agyagtapasztásuk eloltotta a tüzet, s e réteg alatt sértetlenül megmaradt mindaz, ami a vár utolsó napjaiban a szobában állt.

Toprak-kalában azonban a főtér északkeleti sarkánál a fentemlített boltív szakadéka tájékán két gazdagon díszített, XII—XIII. századi korsó nagy darabjait találtuk. Vajjon a XII. században nem építették-e újból emberi lakóhellyé Toprak-kalát és nem semmisítették-e meg mindent, amit az előző lakók otthagytak?

1945. évi ásatásaink meggyőztek bennünket, hogy aggodalmaink alaptalanok voltak. Igaz ugyan, hogy Toprak-kala várát a XII. században a nagy chorezmsáhok idejében emberek lakták, de e lakók csak kevesen lehettek és már elpusztult épületeket vettek birtokba, melyek régi kultúrrétegét akkor már hatalmas homok- és nedves agyagréteg temette be.

A főtér északnyugati sarkában, az általunk kiásott 1. számú szobában, egy méter mélyen a boltív hajlása alatt két középkori vízfordó-edényt fedeztünk fel, melyek ferdén a téglalomladékba voltak beállítva. Néhány méterrel mélyebbre pedig az agyag- és homokréteg alatt, a helyiség régi padlóján érintetlen kultúrréteget fedeztünk fel, mely nagymennyiségű, igen szép, vékonyfalú, vörös engobe-bal festett felületű kusáni kerámiát tartalmazott. A rétegek elemzése révén megállapítottuk, hogy már az ókorban beomlott a boltozat déli része, melyen keresztül nyaránként beszüremkedett a vár fölött szüntelenül tomboló szelek fúttá sivatagi homok, telenként pedig az esőzések kimosták az agyagrétegeket. Az eredmény az lett, hogy a rombadőlt, nyers építmények szétmállottak. A boltozat északi része azonban nyitva állt, éppúgy, mintahogy nyitva állnak most az északkeleti torony boltívei is, melyek barlangszerű nyílásokat alkotnak. Itt a nap nagyobb részében homály borong.

Valahol itt, e sajátos barlangok homályában a XII—XIII. században néhány ember tanyázhattott. Ők rejtették az omladékba az edényeket, melyekben vizet és élelmet tartottak és néhány széttört, részben pedig egész edényt felejtettek itt. Kik voltak ezek? Minden adat arra vall, hogy az a magas, 25 méteres régi torony, melyről a sivatag messze távlatai tárulnak elénk s honnét jól láthatók a 15—20 kilométerre kelet felé fekvő romok, a nagy

chorezmsáhok* hadserege határőr-osztagának megfigyelőpontja volt. Maga az osztag valószínűleg a szomszédos Kzyl-kalában állomásozó helyőrséghez tartozott. Kzyl-kala alapjait szintén az ókorban rakták le, de a középkor folyamán átalakították.

A kusáni kultúrréteg tehát érintetlen volt. Már ez is sikerrel kecsegtette ásatásainkat. De ez még nem minden. Az 1. számú szoba padlóján nagyszámú, agyagtapasztású stukatúrtörödéket találtunk, melyeken fehér alapon színes festék látszott. A szoba boltozatának épségben maradt része fölött pedig ráakadtunk a második emeleti szoba épen maradt szögletére, ahol közvetlenül a falon festett stukatúr maradt fenn. Egy az ókori chorezmi művészeti kultúra számunkra új oldalát bemutató emlék még elég jelenték-telen, de sokat ígérő maradványai, monumentális falfestmények nyomai álltak előttünk. Ez pedig egyéb felfedezések széles távlatának ígéretével kecsegtett bennünket, mivel a falfestmény, mely igen érdekes műemlék, egyben az illető nép anyagi kultúrájának legkülönbözőbb oldalaira is fényt vet.

Tudjuk, hogy a keletturkesztáni városok kultúrtörténeti kérdéseinek megoldása szempontjából milyen szerepet játszottak az i. u. I. évezred utolsó századaiból való, buddhista barlangi monostorok jelentős freskói.

Szovjet Belső-Ázsia területéről ókori falfestményt szinte egyáltalában nem ismertünk. Az egyetlen ilyen emlék, mely viszont aránylag elég késői (kb. V. század i. u.), a Buchará közelében fekvő varachsai királyi kastély egyik szobájában fennmaradt festmény-törödéke, melyet V. A. Siskin 1938-ban fedezett fel és publikált. Ránk várt az a vonzó feladat, hogy a chorezmi monumentális festészetet felfedezzük. Az 1946. évi új, helyszíni munkálatokra szánt időszakban Toprak-kala vára volt ásatásaink főcélja. Ezeket az ásatásokat 1947-ben még nagyobb méretekben folytattuk.

Toprak-kala szabályos téglalapalakú, 500×350 méter méretű, északról dél felé húzódó vár. Hatalmas sánccal körülvett, nagy, antik téglából készült falak övezik, melyeken számos, négyzetes torony volt. A szögletes tornyok (melyek közül az északnyugati torony maradt fenn legépebben) a késői ókori chorezmi emlékek alaprajzát jellemzik. E tornyok két oldalról fogták körül az egyes szögleteket. Az északnyugati tornyon fennmaradtak a dekoratív tartóoszlopok maradványai, melyek között középpütt antiktípusú, nyílalakú magas lőrések láthatók.

A fal alapzatánál, mint a délkeleti saroknál végzett ásatások mutatták, keskeny, boltozatos folyosó haladt végig, amely helyenként teljes épségben fennmaradt. A boltívek az antik emlékek

40. ábra. A topruk-kalai vár keleti kapujánál végzett ásatások képe mudirtávlalból.

jellemző szerkezeti elemei. Az itteni boltíveket trapézalakú nyers-téglából rakott, félköralakban hajtott ívek alkották.

A város egész északnyugati szögletén az uralkodó hatalmas kastélya terül el, amely (180×180 méter nagyságú) bonyolult alaprajzú udvarból és hatalmas, háromtornyú várkastélyból áll. A kastély falai kb. 25 méter magasságban maradtak fenn (az északnyugati és a déli torony).

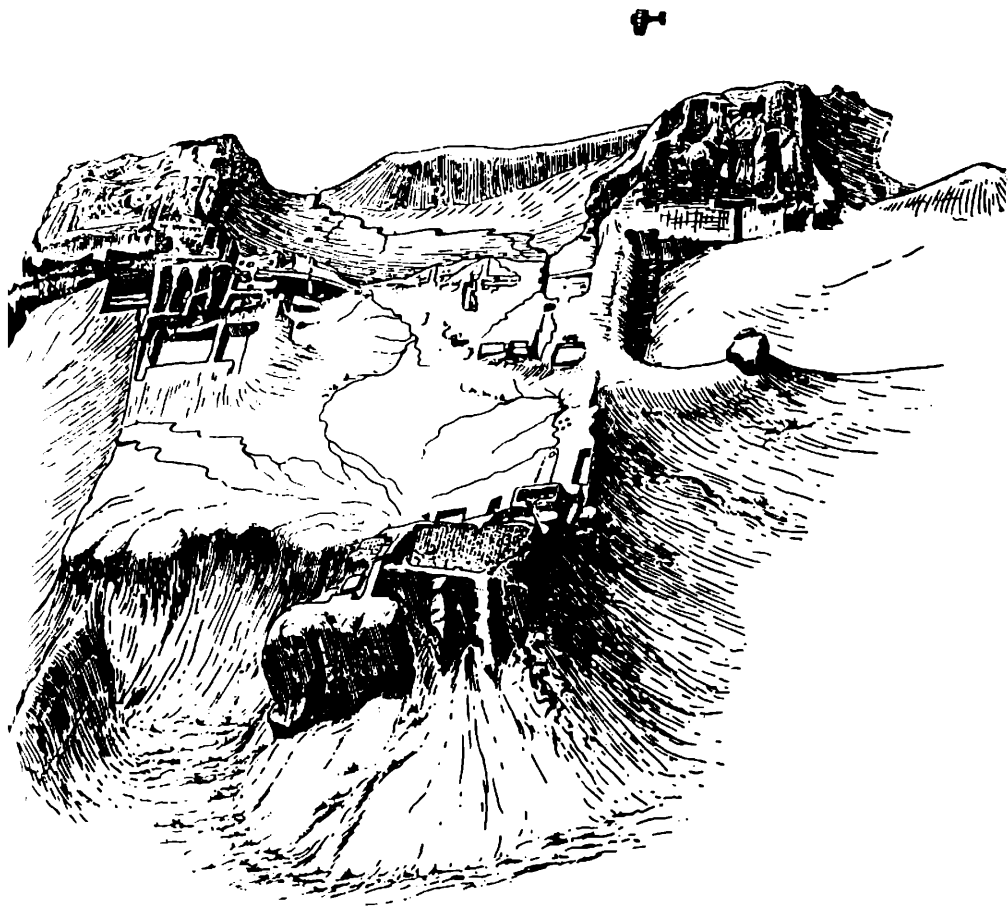
A kastély délkeleti sarkánál hatalmas épületkomplexum maradványai terülnek el. E komplexum közepén ormóttan, négyszögalakú alaprajzú (35×50 méter nagyságú) helyiség található, melyet kettős, nyerstéglafal vesz körül. E falakon belül körbefutó folyosó látható, mely délen egy másik folyosóban folytatódik. Ez az utóbbi folyosó végül a város főutcájára nyíló kapu felé halad. Az épület közepén elterülő helyiség felületén nagymennyiségű fehér hamu halmozódott fel. Ez a nyom (a fehér hamu, a tüzelőanyag teljes elégésének eredménye, a dzsanbasz-kalai tűz-őrző szentély maradványaira és a Dzsanbasz 4. telep közösségi házának folytonegő tűzhelyére jellemző), valamint az épület egész alaprajza (körbefutó folyosó), mely nagyon hasonlít a R. Girsman által Sapurban kiásott Szászánida-kori tűz-őrző szentély alaprajzára, arra a feltevésre késztetett bennünket, hogy az épületben a város tűz-őrző szentélye foglalt helyet.

A vár és a szentély komplexumait kívülről hatalmas fal vette körül, melyen a déli és keleti fal közepe táján tornyok magaslottak, tőle délre és keletre pedig egy-egy kapu foglalt helyet. A vár és a szentély komplexuma együttesen 200×200 méter nagyságú területen fekszik, nem számítva a vár északi tornyait, melyek ezenkívül foglalnak helyet. E tornyok között egy másik, 160×50 méter nagyságú udvar fekszik.

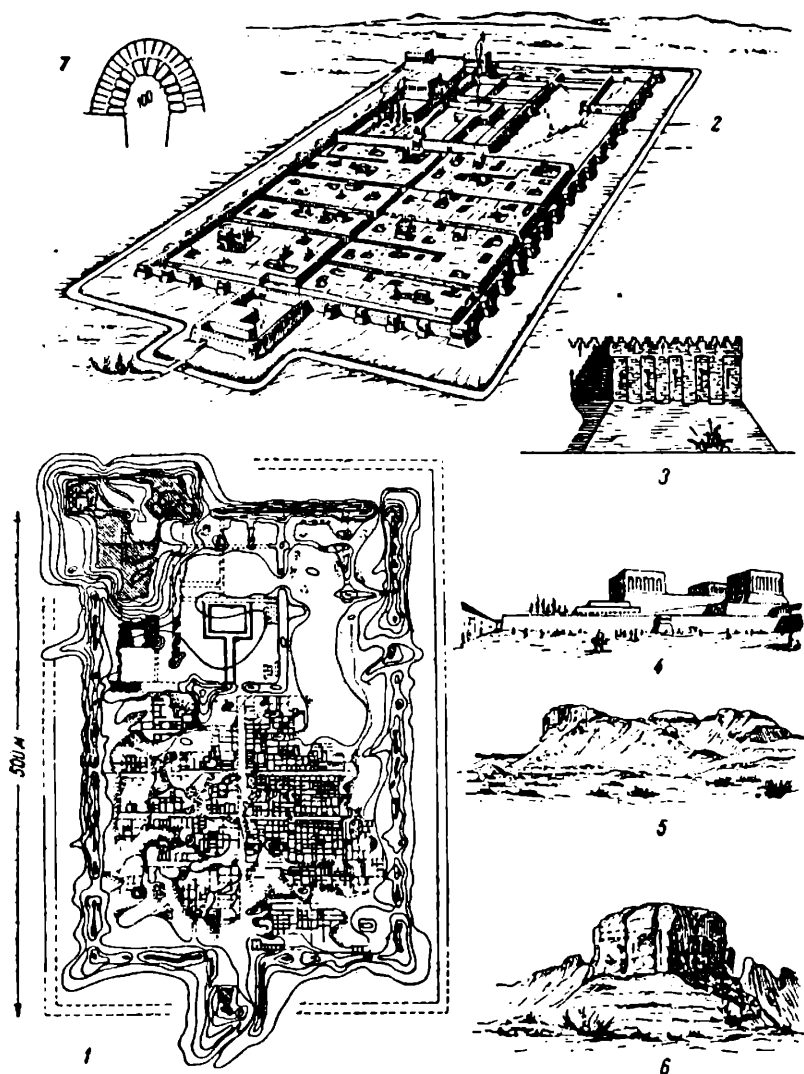
A vártól és a szentélytől keletre, a város északkeleti sarkán, egy széles, 200×130 méter nagyságú térség terült el, melyen az építkezésnek semmi nyoma sem látszott (valószínűleg ez volt a piactér).

A város déli, 310×290 méter nagyságú részén épültek a polgárok lakóházai. E rész alaprajza igen jellegzetes. Éppen középpont, a város déli főkapujától kiindulva, délről északfelé haladva terült el az egyenes főutca, mely kb. 10 méter széles volt. A főutcaból derékszögben ágaztak szét a többé-kevésbé szimmetrikus, 5–7 méter szélességű mellékutcák, melyek a város egész beépített területét 9–10 hatalmas, 50×150 -tól 90×150 méterig terjedő nagyságú háztömbre tagolták szét. E háztömbök mindegyike egy-egy tucatnyi négyzet- és téglalap alaprajzú szobából állott.

A keleti részen néhány helyen két-két háztömb egybeolvad.

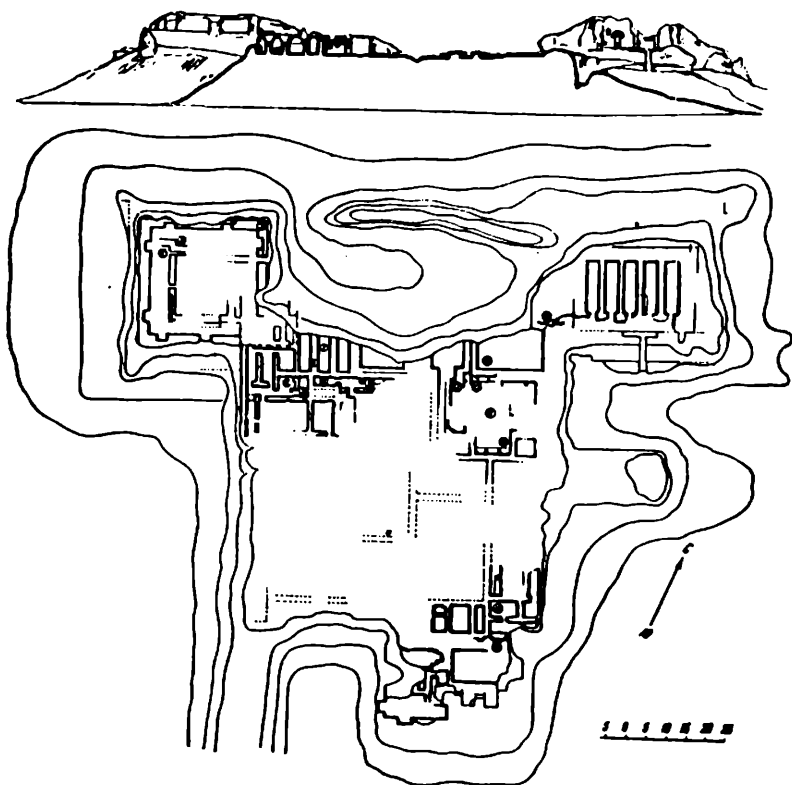

45. ábra. A topuk kalai dacsakok látképe (rajzolta: N. P. festőművész).

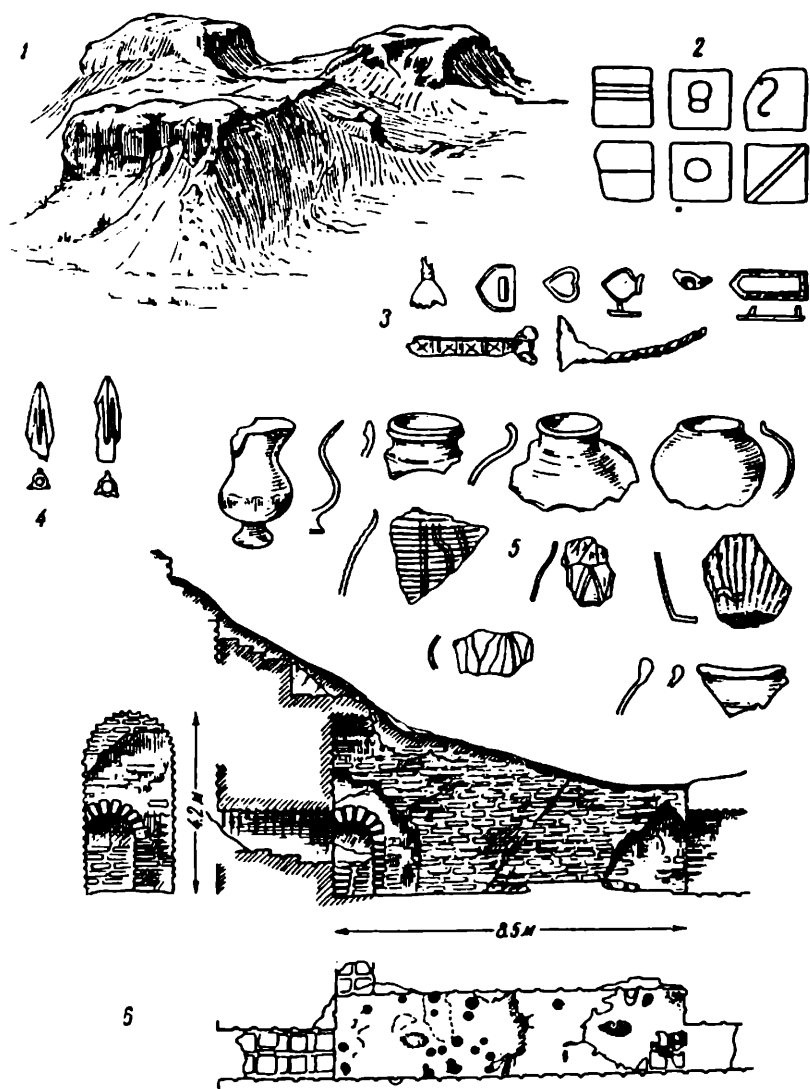
42. ábra. Toprak-kala alaprajza és rekonstrukciója.

1. Alaprajz; 2. rekonstrukció; 3. a szögletes bástya rekonstrukciója; 4. a palota rekonstrukciója (a palota feltételezett látképe a vásártérrel); 5. a palota teljes képe madártávlatból, kelet felől nézve; 6. az északkeleti szögletes bástya; 7. a palota északkeleti bástyájának egyik helyiségéhez vezető bejárat boltozatának keresztmetszete.

44. ábra. A toprak-kalai palota alaprajza és metszete (détálok).

1. Folyosó a wörös halakata ábrázoló falburkolattal; 2. a wörös szobas; 3. a nigris-mance szobas; 4. a két alakot ábrázoló kompozícióval díszített fülkés szoba; 5. a együmmölcsezdő nő szobájás; 6. a «hárfadő szobájás» (a második emeleten); 7. a wörös feje lelet helye; 8. a nigris és «dádő szobas»; 9. két alakból álló kompozícióval díszített fal; 10. a szoborcsoport (a «fehérturkandó és Andhita törzse») lakóhelye; 11. a «chorezmi királyok terme»; 12. az «ör szobrának» lábai; 13. a «papa szobra»; 14. «Vazumar király» fülkéje; 15. az a szoba, melyben szőnyeg és ezüst nyílak töredékeit találtuk; 16. a fellegrár alaptömbjéhez tartozó külső falak oszlopai, melyeket a bástyákhoz csatolt részek építéskor befolaztak.

41. ábra. Toprak-kala emlékei.

1. A palota távlati képe az ásások előtt (dél felől nézve); 2. a téglák tamgái;
 3. bronzkészítmények; 4. bronzból készült nyílhegyek; 5. kerámia; 6. a palota
 1. számú szobájának alaprajza és metszete.

Az ilyen kettős háztömböket kettéosztó szűk mellékutca zsákutcába torkollik, mögötte pedig a háztömböket egy keresztfal köti össze (a fentebbi felsorolásban e kettős háztömbök mindegyikét — összesen kettő van ilyen — egynek-egynek vettük. Ha külön-külön számoljuk őket, akkor a házak száma tizenegyre rúg). Az összes ilyen háztömbök mindegyikében a megvizsgált szobák száma 150—200 között váltakozik, vagyis egy-egy háztömb kb. akkora, mint a dzsanbasz-kalai két háztömb egyike.

Majdnem mindegyik tömbön van egy, vagy néhány halom, melyek a tömb szintje fölé emelkednek. Ezek a tömör téglarakások a házak fölött emelkedő tornyok kétségtelen maradványai.

Az északnyugati, szélső tömb a szentély kapui közelében elterülő, téglalapalakú kis tér főutájára nyílik. Ezt a teret hajdan oszlopcsarnok vette körül. Az oszlopok kőalapzata lépcsőzetes, ferde piramis formájában mindmáig fennmaradt.

A nagyszabású várkastély lenyűgöz komor fenségével. A nagycsaládok lakóhelyéül szolgáló, hatalmas, városi komplexumok szinte eltörpülnek mellette. A vár központján fekvő tömb, mely 80×80 méter nagyságú térségen foglal helyet, jelenleg 16 méterrel emelkedik a föld színe fölé. A három torony pedig, amelyek mindegyike 40×40 méter alaprajzú, lapos tetejével 25 méter magasra emelkedik. Ezek eredeti magasságát a mostaninál legalább 5 méterrel magasabbra kell tennünk. A vár falai, mint az ásátásoknál kiderült, egész a földig függőlegesek voltak és merőben különböztek a későbbi, kora-középkori építmények falaitól, melyek talapzata lépcsőzetes piramisalakú volt. Ez csak mégjobban kihangsúlyozta az épület magasságát.

Toprak-kala építészeti kompozícióját egészében az jellemzi, hogy az épületek tömbje vertikálisan tagolódik: először jönnek a lakónegyedek tornyai, azután a várkastély tornyai, végül a magas központi épület síkja, mely óriási tömegével lenyűgöző hatást kelt. Ez a tagoltság a klasszikus Kelet építészeti formáival mutat szoros kapcsolatot.

A vár jelentékeny részét kiástuk már. A központi épület-tömb északi fele és három egész torony, összesen mintegy 100, három emeleten eloszló helyiség, a hatalmas épület egész, kb. 11.000 négyzetméternyi területéből mintegy 6.000 négyzetmétert tesz ki. Eddigi munkánk révén már képet alkothatunk magunknak az emlék jellegéről, noha természetesen a későbbi ásátások sok új, váratlan felfedezéssel lephetnek meg bennünket. A vár központi tömbjének helyiségeit a föld felett 20 méter magasra emelkedő hatalmas talapzatra építették, mely egymást keresztező vertagyag-falak rendszeréből állt. A falak közti térséget nyerstéglarakással

töltötték ki, amelyet habarcs nélkül raktak homokba, lazán, úgyhogy a homok az egyes téglákat egymástól elválasztotta. Az épülettalapzatnak ez a homokból és téglából készített rakása igen jellemző vonása az antik Chorezm építészetének. Homokból és téglából készült, kívül agyagtapasztással bevont talapzatok már a lakóépületül szolgáló, falakkal körülvett goryiszséken is előfordulnak. Ugyanilyen a dzsanbaszkalai tűzörző ház, Ajaz-kala 3. nagy épülete, a dzsildyk-kalai hatalmas, késői antik várkastély és más emlékek talapzata is.

Később az V.—VI. században ez az építési mód kimegy a divatból. A homokból, téglából álló talapzat helyébe a tömör, vertagyag-talapzat lép. Úgylátszik, hogy az alapzat elkészítésének e sajátos módja a homokos dűnékre épített házak ősi hagyományaira utal. Ilyenek Dzsanbasz 4. és Dzsanbasz 7. talapzatai is, ahol már homokhalomra épített, agyagtéglából készült házakat látunk. Szorosan véve az ókori épületek talapzatai tulajdonképpen mesterségesen emelt és megerősített homokbuckák, melyek a talajnedvesség és a nedvességet terjesztő sós rétegek ellen védték meg az épületet. Az elasztikus homok- és agyagtömeg, mely tartós, páncélszerű burokká préselődött össze, évezredekig megőrizte ellenálló képességét és olyan hatalmas épületek, mint Dzsildyk-kala és Tcprak-kala, fővényre épített tornyaikat még most is büszkén emelik az ég felé.

A talapzat fölött szintén boltozatos helyiségek két emeletét építették. Ezek hol párhuzamosan, hol pedig egymásra függőlegesen haladnak. Egyes jelekből arra lehet következtetnünk, hogy a második emelet fölött még egy emeletsor emelkedett. Ennek könnyű, rácsos falai voltak, melyek különféle formába öntött nyerstéglából voltak rakva. Ez az épületrész bizonyos tekintetben a későbbi, belsőázsiai házak bálácháná-ira emlékeztet. Egyéb ként az is lehet, hogy a különféle téglákból készült rácsokat a tető nyílt felületét mellvédként övezte. Egyelőre még nehéz volna teljes képet alkotnunk a vár központi részének alaprajzáról. Úgy látszik, hogy e szektorok mindegyikének volt egy belső kis udvara, erre nyílt az udvar körüli szobák egy része. A többi szobába csatornaszerűen elágazó folyosókon keresztül lehetett jutni, melyek egyik szobából a másikba vezettek. A szobáknak tetővilágítása volt. Az alsó emeleti szobák egy részének, amelyek valószínűleg gazdasági célokra szolgáltak, nem volt természetes világítása.

A szobákban sok leletre bukkantunk. Ételmaradványokon kívül gyümölcsmagvak, (sárgabarack-, őszibarackmagok, szőlőmagok), búza-, árpa-, köles-, dinnyemagok, számos állatcsont, főleg kecske-, valamint juh- és disznócsontok, továbbá szarvas-

marha-, ló- és teve-csontok, úgyszintén vadállatok csontjai: vadjuh-, szarvas- és dsejrán-csontok. Találtunk még számos edénytöredéket, valamint késői antik típusú, egész edényeket is, melyeket sajátos, vékony kivitelezés és művészies finomságú, vörös engobe-bal bevont felület jellemez. Gyapot,gyapjú és selyemszövet-maradványok, bőrcipőrészek, vaskopjahegy, három vasvégű, háromszögletű nyílhegy és mintegy húsz, fából és nádból készült, díszes nyelű nyílvevessző, aranyozott övlemez üvegbetéttel és néhány miniatűr chorezmi, valamint pár nagyobb, kusáni, i. u. III. századi rézpénz egészíti ki gyűjteményünket. Ezekhez kell számítanunk a városfal tövéből végzett ásataink folyamán, a város északkeleti szögletében talált nagy alabástrom-szobrot, mely meztelen nő-alakot ábrázol. Ez az első ismert chorezmi alabástrom szobor.

A fából készült töredékek között találtunk egy kisebb fadarabot, melyen fekete tussal írt, négy szóból álló felírás olvasható. A felírás a régi chorezmi ábécé alapján készült. Valószínűleg gazdasági feljegyzés és az első ilyenmű chorezmi írásos emlék.

De a legfontosabb toprakkalai kincs az 1945-ben felfedezett monumentális falfestmények és az 1947-ben talált monumentális agyagszobor.

A festmény az agyag-stukatúra kent, enyves anyagon ásványi festékekkel készült. A stukatúra agyagrétegét nagyobbbrészt vékony alabástrom alaprégteg borítja. Az alapszín majdnem mindenütt fehér, erre vitték rá a többi színeket, melyek ezt sokszor teljesen elfedik. Az ábrázolást mindenütt jól kivehető fekete vonal keretezi. A vonalon belüli felületet pedig különböző vastagságú, néha vékonyan és óvatosan, máskor szélesen és merészen felvitt, az alakokat plasztikussá tevő és megvilágított helyeket képező festékfelületek és foltok által létrehozott jóleltalált színárnyalatok töltik ki.

Festmények kerültek elő a szobák legnagyobb részében, nyilván az összes dísz- és lakóhelyiségekben. Az 1946-ban feltárt helyiségek közül különösen gazdagon volt díszítve a II. emeleti 5. számú szoba, amely a vár északi udvarára nyílt. Négy oszlopon nyugvó, lapos tetű, hatalmas terem volt ez, mely valószínűleg ünnepek céljaira szolgált. Falait gazdag díszítés borította, mely szívmintákkal, rozettákkal és akanthusz-levelekkel díszített feketés-sárgás tónusú, egymást keresztező sávokból állott. Ezek rombuszalakú mezőket alkottak, amelyeket zenészek festői ábrázolásaira használtak fel. Ezeknek az ábrázolásoknak egyike majdnem egészen fennmaradt: egy hárfásnő zöld tónusú, finom képmása. Karpereces, kissé mesterkélt rajzolt kezének ujjai nagy,

háromszögalakú, az asszír hárfákra emlékeztető hárfa húrjain nyugszanak. A kerekded vállak és az ovális arc, az alak egész grafikai megoldása a kusán-gandhári művészi hagyományok világába vezetnek bennünket. A toprakkalai hárfásnő az ajrtami-

43. ábra. *A hárfásnő (II. emelet, 5. szoba).*

grafikai megoldást találunk : fehér mezőben vörös és fekete kontúrral egy hajlott férfi-fej sziluette tűnik elénk, amint elgondolkozva, homlokát széles karperecekkel ékes kezének összezárt ujjaira támasztja.

1947-ben végzett munkálataink révén még teljesebben sikerült rekonstruálnunk a régi Chorezm monumentális festői kompozícióinak fő vonásait.

Egész sor helyiségben, a falakon épen maradt festmények alsó részein, 0.5—0.75 m. szélességű díszítő sávokat fedeztünk fel. Különösen hatásos a kastély nyugati tornyának egyik helyiségében talált kék sáv, melyre kék alapon sötétvörös hullámok vannak festve. A hullámok közt fehér alapszínű, vörös csíkos halak uszkálnak. A hullámokat könnyed, dinamikus stílusban festették. Az örvénylő, spirális részecskék játéka valóban mozgás benyomását kelti. Ezen a sávon emberi alakokat, állatokat, szőlőfürtöket és leveleket fekete és vörös alapon ábrázoló festői kompozíciók láthatók.

Pompás anyagot találtunk a szomszédos szobában is. Itt szürkés-kék alapon fekete pikkelyeket, továbbá skarlátvörös alapszínű díszítő sávon ember- és ló-ábrázolásokat fedeztünk fel. A rajzokat növényi díszek keretezték be. Túlnyomóan skarlátvörös volt e torony északi sarokszobáinak alapszíne is, melyeket valószínűleg ugyanaz a mester festett ki.

A festményeken a növényi díszek ember- és állatábrázolásokkal fonódnak össze. Az egyes szobákban három tigris-ábrázolás töredékeire bukkantunk (a tigris feje, háta, hátsórésze a farkával, két mancsa). Találtunk még négy töredékes ló-ábrázolást, köztük az egyik almáspej színű. Ezenkívül teljes épségben fennmaradt madár (fácán) képe akadtunk, melyet vörös alapon szürkés-lila árnyalatban festettek. Végül felfedeztünk még egész sor töredékes emberábrázolást — két profilt, egy fej felső részét, szembenéző arc felét, továbbá szem és lábszár részek ábrázolását stb. A kastély közepén elterülő kis tér egyik szobájában a falon több alakból álló kompozíciót fedeztünk fel, melyből eléggé épen maradt egy fehér ruhába öltözött álló női, és egy fekete kaftános férfialak.

1947-ben tett fölfedezéseink révén jelentős mértékben kibővíthetjük a régi chorezmi festészet stilisztikai sajátosságairól alkotott fogalmainkat. Mint a nagy tömegű anyag elemzése mutatja, az indiai buddhista művészeti iskola hatása, mely oly világosan kidomborodott a hárfásnőt ábrázoló, 1946-ban felfedezett festményen, jóval kisebb volt, mint ahogyan az 1946-ban föltárt anyag alapján föl lehetett tételeznünk. Az 1947. évi leleteknek e stilisztikai irányához számíthatjuk még esetleg egy fehér és okker-

frizen látható zenélő nők testészeti mása. Két másik, ugyanebben a szobában talált töredékes női arckép, különösen az egyik, egy szembenéző arc felső része, a merész megoldású, mereven néző, széles vágású szemek és összenőtt szemöldökök, más művészi asszociációkat idéznek emlékezetünkbe. E festmény mását a szíregiptomi, részben pedig a római korban a Fekete-tenger északi partvidékén divatozó ábrázoló művészetben kell keresnünk. A másik töredék: büszke nyaktartású női fej profiljának egy része, nyakán gazdagon díszített gallérral, vörös szalaggal összefogott fekete hajfürtök súlyos csomójával — szintén az ókori Földközi-tenger melléki művészi ábrázolásokhoz áll közelebb. Így egy szoba festményein két művészi iskola, két hagyomány hatása kereszteződik, melyek azonban chorezmi földön egészen sajátos színezetűvé váltak.

A falfestmény-töredékek között, melyeket ebben a szobában találtunk, a hangszereket homokóraalakú, kétfenekű, közepes nagyságú tam-tam dob ábrázolása képviseli. 1947-ben a töredéket szobájában alatti helyiség omladványai közt egy festmény-hárfásnő találtunk, amely felülről, ebből a szobából esett le. E festmény kéthúrú, dombraszerű hangszer nyakát tartó kezét ábrázol. Valószínű, hogy a szoba falfestménye teljes egészében megfelelt az ajrtami friz-párkányzat kifejezte tartalomnak: festői eszközökkel ugyanazokat a feladatokat oldotta meg.

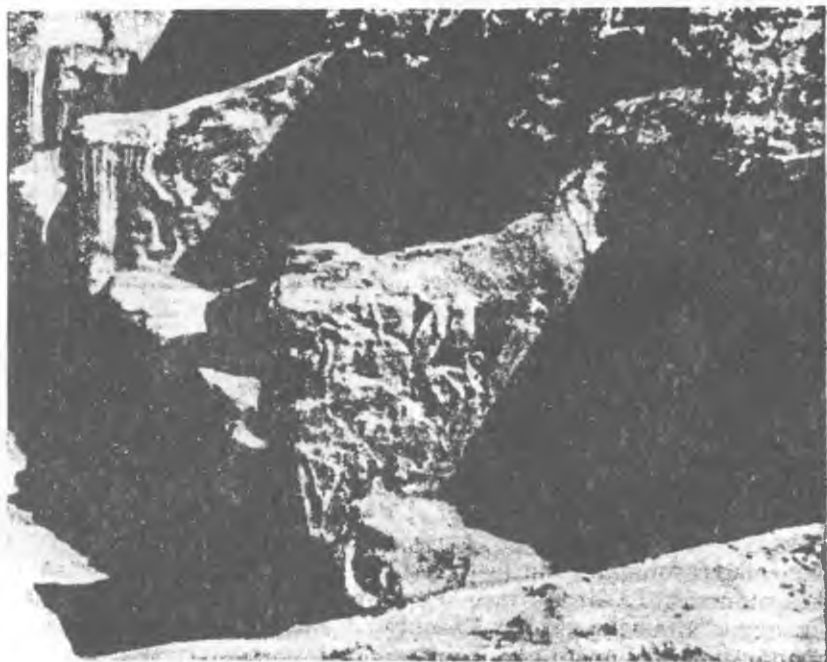
A szobát más díszek is ékesítették. Nyugati fala mellett stukkószerű, (gyapjúval kevert) agyagból készült lomb- és gyümölcsfűzér nagyszámú töredékét találtuk, melyeket zöld, sáfrányszínű és vörös színnel festettek ki, továbbá az életnagyságot felénnyel meghaladó magas, relief ábrázolású emberi kezét, melynek ujjhegyei valami négyszögű, vagy kerek alakú tárgyra támaszkodtak. Ezt a testtartást jól ismerjük Vima-Kadphiszész és Kaniska kusáni királyok érmeiről.

Az alsó emelet egyik szobájában egy bemélyedést fedeztünk fel, s benne egy festményt, amely két egymással ünnepélyes pózban szembenülő alakot ábrázolt életnagyságban, egy férfialakot, (mely igen rossz állapotban maradt fenn) és egy nőt. A szomszédos szobában meleg, bíborvörös tónusban festett művészi kompozíciót találtunk, mely kötényébe szökött és őszibarackot szedő nőt ábrázolt. A női alak feje fölött szökött fürtök és vesszőből font kerti lugas egy része.

Egyik 1946-ban kiásott északnyugati toronyszobában egy kompozíció töredékére akadunk, amely új, rendkívül sajátos művészi stílusra vall. A széles, festői stílussal ellentétben, amely a gyümölcsszedő nő-t ábrázoló festményt jellemzi, itt szigorú

sárga árnyalatokban festett, világos tónusú női alak ábrázolását is, melyet a déli torony egyik szobájában fedeztünk fel.

A többi festmények stilisztikailag az 1946-ban felfedezett gyümölcszedő nő ábrázolásával mutatnak rokonságot. Ezek annyira eredetiek, hogy teljesen önálló chorezmi művészeti központ

44. ábra. A chorezmi királyok termének fülkéi.

létezését sejtetik, melyet a földközítengeri és középkeleti késői antik művészeti központok körében külön hely illet meg.

Ezt az iskolát a színezés terén szokatlanul gazdag színárnyalatok jellemzik. Majdnem minden lehetséges szín képviselve van itt: a vörös, eperszín, rózsaszín, kék, sötétkék, zöld, narancssárga, sárga, lila, fehér, fekete, szürke különféle árnyalatai. A színek keverése igen merész és változatos: skarlátvörös, sötétkék, fekete és fehér alapon készült ábrázolások fordulnak elő, melyek meglepő, színes kombinációkat alkotnak. Külön meg kell említenünk az élénk, skarlátvörös alapon, orgonaszínű szürkés és okkersárga árnyalatokban festett vadászjeleneteket, a sötétkék alapon festett,

választékos, fehér és vörös liliomokat, a kék alapon rózsás árnyalatokban ábrázolt emberi arcokat, a fehér színű, vörössel tarkázott növényi mintákat és egy fekete alapon ábrázolt emberi arcot stb.

Az ábrázolásokat nagy szabadság és realizmus, továbbá a reliefnek vonalozással és színes csíkokkal való visszaadásában sajátos tömör és művészi hatást keltő fogások jellemzik. Különösen jól hatnak a nyugati torony »vörös szobájában« festett meztelen emberi test sárgás felületén látható világos zöld foltok, továbbá a rózsaszín alapon biztos kézzel festett piros vonalkák, melyek a fentjelzett, több alakból álló kompozíció női alakja állának dudorodását domborítják ki.

Gazdagok és változatosak a díszítőmotívumok is, melyek az egyes szobákban felfedezett festmény-töredéken láthatók. Ezek között vannak növényi és geometriai alakzatok, füzérek, virágok és levelek, rózsák, szívek, végükön elágazó és kosszarv formájában kunkorodó kereszttek, körök és spirális formák, fekete alapon ibolyaszínűre festett ovális gyöngysorok, egyenes és hullámos színes vonalak.

45. ábra.

A schorezmi királyok termének fülkéi.

A díszítmények éppúgy, mint a festmények is igen eredetiek. A falfestmények szerkezeti megoldásában (pl. a falfelület rombusz alakú mezőkre való tagolása) a díszítések nagyon sok rokonvonást mutatnak a kercsi katakombák »szarmata« falfestményeivel. A díszítések azonban mindenekelőtt Belső-Ázsia mostani népei, az üzbégek, tádzsíkrok, karakalpakok, kazahok népi szövet-díszeknek ábráival hozhatók kapcsolatba. Nagyon sok közös elemet találunk itt a chívai nemez anyagok rajzaival, az üzbég és tádzsík szövet-díszekkel, a karakalpaki nemez-mintákkal. A falfestmények és szövetminták e rokonsága aligha véletlen. Ezek ugyanazt a funkciót töltik be. Egészen törvényszerű a faldíszítés szolgáltató szövetanyag mintájának átvitele magára a falra, mint ahogy

46. ábra.
A *papa*
szobra.

egyébként törvényszerű az is, hogy fordítva: a falfestmény hatással van a szövet díszítésére. Így a babilóniai ókori civilizáció örököseinek, a mai babilóniai népeknek jelenkori népművészete a távoli régiségben gyökerezik.

A régi chomezmi művészet történetében teljesen új fejezetet jelent az 1947-ben végzett ásatások folyamán felfedezett monumentális szobrászat, melyet rendkívül gazdag anyag képvisel. Tíz szobában találtunk ki nem égetett agyagból készült szobrokat. A töredékes szobrok száma összesen 30-ra rúg, ezek között van két, majdnem teljesen ép (fej nélküli) szobor, négy fej (az egyik magas süveg), két süveg, öt egész torzó, 15 álló szobor talpazata, melyek helyükön maradtak (a szobrok lába), két ülő szobor alsó részei és számtalan torzótöredék, kezek, lábak, ruharészek stb. A töredékek közül ki kell emelnünk egy lovas (természetes nagyságú) reliefszerű ábrázolását, egy ló torporát, gazdagon díszített nyereggel, és egy lovas köpenyének redőzetét.

A szobrok nagyobb része természetes nagyságban készült, néhány pedig kisebb méretben. Egyes szobrok az emberi termetnek két és félszeresei. A szobrokat festették: arcukat testszínűre, a ruhákat különféle színűre — fehéres zöldre, rózsaszínűre, kékre, vörösre, feketére stb. A ruhák díszzeit, melyek valószínűleg himzések, tarkán színezték. Igen szépen sikerült egy sötét-pej ló festése.

A szobrok kidolgozása nem kisebb, sőt esetleg még nagyobb mértékben, mint a festészet, a chorezmi művészek magas színvonalon álló mesterségbeli tudásáról, a chorezmi művészet érettségéről és önállóságáról tanúskodik. E művészet, ha volt is kapcsolata a gandhári indiai buddhista iskolával, ennek hatásait

47. ábra. Ülő szobor töredéke.

alkotó módon formálta át és saját művészi hagyományaiba olvasztotta.

A szobrok arca rendkívül realista módon van megalkotva, kétségtelenül portrészzerű és a kivitelezés finomsága tekintetében nem marad el a késői hellenisztikus művészet egyetlen központjának legkiválóbb szobrászati remekei mögött sem.

Az alakok, a ruharáncok és redők ábrázolása terén ugyanazt az érett, művészi tökélyt fedezhetjük fel, mint az arcok ábrázolásában.

A talált szobrok nagyobb része az úgynevezett »királyterem«-ben, egy széles, a kastély északkeleti részében fekvő (20x20 m alaprajzú) teremben volt fölhalmozva. E terem falain széles

kiemelkedés szögelt ki, melyet különféle alakú, téglából készült, rácsozatos keresztfalak egyes fülkékre osztottak. Ezek mindegyikében egy-egy szoborcsoport volt elhelyezve. Két ilyen fülkében, eredetileg alkalmasint az említett kiszögelésen helyetfoglaló,

48. ábra. Az *örök* lábai.

hatalmas, (a természetes méretnél kb. kétszer nagyobb), ülő férfiszobrok maradtak fenn, melyek körül 3—5 álló, férfi, női és gyermekszobor csoportosult. Az ülő szobrok mögötti falakat rózsás-narancsszínű burkólatra sötétszürke alapon festett s a fentebb már említett fehér és vörös liliomok díszítették. Két, süveget ábrázoló szoborrész felfedezése révén meg tudtuk határozni, hogy mit ábrázoltak e szoborcsoportok : a süvegek azonosak voltak az i. u.

III. századi két chorezmi király egyéni stílusú koronájával, melyeket az éremábrázolások alapján már ismertünk. Különösen érdekes a fehér, sasalakú, nehéz, domborműves korona, melyet a legkorábbi, az i. u. III. századi érmek alapján ismerünk. Ezeket az érmekeket a kusáni fennhatóság alól felszabadult első chorezmi királyok egyike verette, kinek nevét az érmekeken Vazamarnak olvashatjuk. Érdekes, hogy ezt a szobrot az előbb említett fülkék közül a szélsőben találtuk.

Az elmondottak alapján kétségtelen, hogy a chorezmi Szijavusidák dinasztiajának sajátos galériája áll előttünk, mely a III. századi uralkodók szobraiit foglalja magában.

Valószínű, hogy a hatalmas ülő alakok az egyes királyokat ábrázolták, a körülöttük álló szobrok pedig családtagjaikat, esetleg védőisteneiket. Erre vall az egyik fülkében talált női torzó is, melynek kezében gránátalma van, Anáhitának, a termékenység istennőjének jellemző attribútuma.

A Szijavusidák »arcképgalériájának« felfedezése arról győz meg bennünket, hogy a toprak-kalai kastély nem a helyi fejedelmek, hanem az egész Chorezm fölött uralkodó

sáhok kastélya volt, Toprak-kala pedig e sáhok székhelye, egészen i. u. 305-ig, amikor székvárosukat al-Bírúni adatai szerint Kát városába tették át. Ez magyarázza egyfelől a kastély gigászi méreteit, melyekhez hasonló méreteket az ókori Chorezm emlékei között sehol sem találunk, valamint ez a körülmény vet fényt arra az eddig még magyarázat nélkül álló tényre is, hogy a kastély az i. u. IV. században elnéptelenedett, holott Toprak-kala város még a VI. században is virágzott.

Ezzel kapcsolatban figyelembe kell vennünk a toprakkalai építészet néhány jellegzetességét is. Az építészek előtt álló feladat

49. ábra. A »vörös fej«.

pompás művészi megoldása, a lenyűgöző nagyságú emlék felépítése mellett, e megoldás építészeti és technikai szempontból egyáltalában nem kielégítő. A toprakkalai kastély téglalapzata merőben

50. ábra. «Vazamar feleségének» feje.

különbözik a többi, korábbi ókori chorezmi emlék rendkívül pontos és gondos megalapozásától. Ez ugyanis gondatlanul készült. Ez már a kastély használata közben is kiderült, amikor a falak dűledező és megrepedt részeit támaszfalak és pillérek alkalmazásával kellett ellensúlyozni, sőt néha egész helyiségek alá új téglalap-

zatot kellett rakni. Erről akaratlanul is eszünkbe jut B. N. Zaszipkin feltevése a Timur idejében emelt építmények gyors pusztulásának okáról. Szerinte a hódító rendelkezése, aki rendkívül rövid idő alatt hihetetlen méretű épületek felhuzását követelte meg, melyeknek az új világhatalom nagyságát kellett hirdetniük, hajótörést szenvedett azon, hogy e feladat megoldására hiányzott a szükséges építésmérnöki gyakorlat. Az épületeket felhúzták, de közülük egyetlen egy sem maradt ránk épségben. E feladatot csak Timur unokái idején oldották meg.

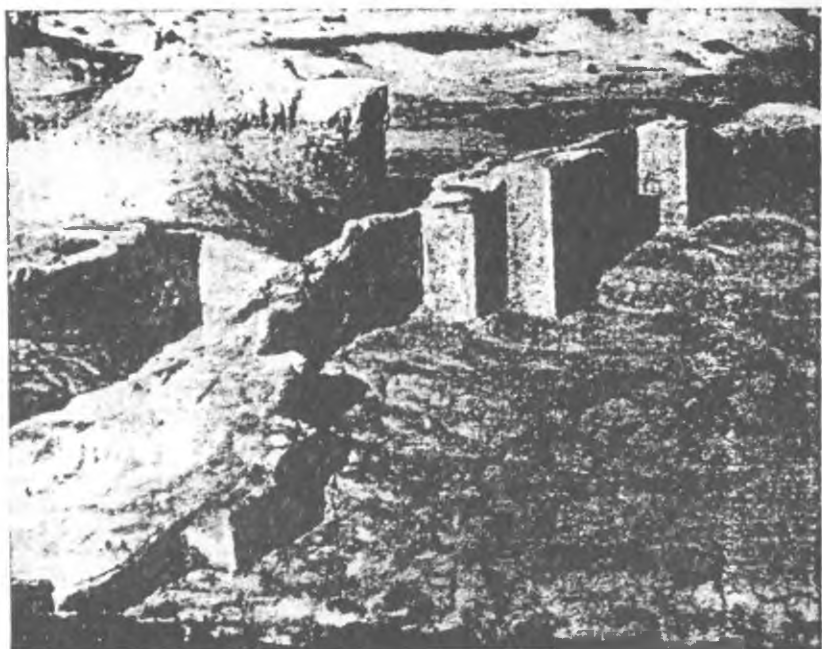

51. ábra. Vazamar koronája.

Vazamar kastélya valószínűleg hasonló körülmények között épült. Chorezm, felszabadulva a kusáni fennhatóság alól, hatalmas állammá lesz, melynek világhatalmi igényeit tükrözi a paikuli felirat is. Ezen a chorezmsáhok a kusán királyok és a római császárok között szerepelnek. A királyság nagyságával összhangban kellett állnia az uralkodó kastélyának is.

Kétségtelen, hogy a kastély rekordidő alatt készült el. Közben, az építés folyamán az építészek elé egyre újabb és újabb feladatokat tűztek ki. Jellemző, hogy a kastélyt eredetileg szerényebb méretűre tervezték. A déli torony megtisztítása közben rájöttünk, hogy a tornyot utólag építették a falhoz, amely akkorra lépcsőzetes

pilaszterek segélyével már elnyerte *végleges formáját*. Tetejét síma agyagmáz fedte, mely nyilvánvaló, hogy *fedetlenül egyetlen telet sem bírhatott ki*. Más szóval, alighogy az eredetileg megtervezett négyzetalapú épület elkészült, a tervet máris megváltoztatták és az építményhez, három 'gigantikus torony hozzáépítése révén, sokkal nagyobb szabású épületrészeket toldottak.

52. ábra. A központi épülettömb oszlopai, melyeket a déli bástyához toldott rész építésekor elfalaztak.

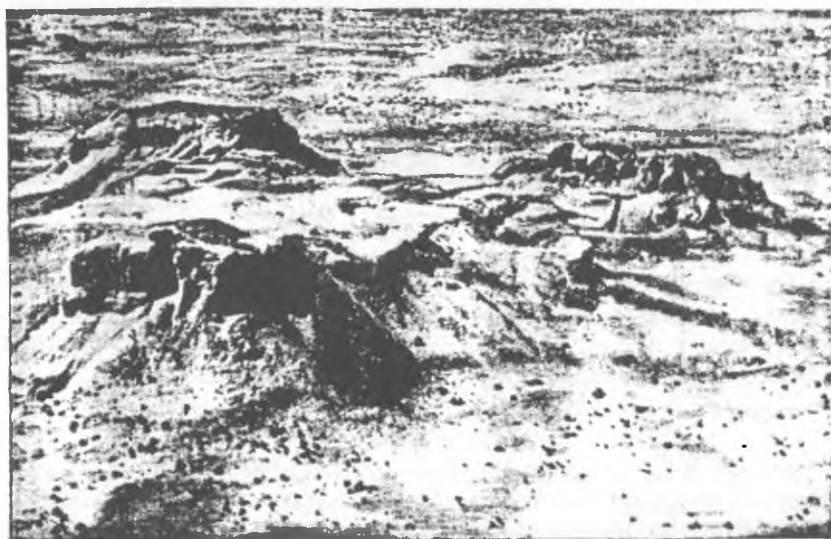
Ily módon az építészet visszatükrözi azokat a politikai eseményeket, amelyek Chorezmnak az i. u. III. században elsőrendű hatalmi szerepre való emelkedésével kapcsolatosak.

Az okori Chorezm magasan emelkedett a korai művészeti kulturát teremtett. A monumentális építészeti, mely maglep bennünket büszke, hatalmas formáival, a monumentális agyagszobrok terrakotta szobrocskák és reliefs pompás plasztikája az antik

53. ábra. *Toprak-kala távlati látkepe repülőgépről.*

chorezmi pénzverők finom művészete és végül a falfestmények grafikai és festészeti mintáinak gazdag skálája, a maguk egészében gyökeréig eredeti és teljes komplexumot alkotnak, mely a régi

54. ábra. *A jellegrár ásításainak képe repülőgépről.*

chorezmi civilizáció alkotóinak ábrázoló készségéről és művészi tudásának önállóságáról, erejéről és érettségéről tanúskodik. A »hárfásnő« és társai a régi művészetnek a kutató számára legnehezebben megközelíthető világára, a zene világára derítenek fényt. Ismerjük azt a szerepet, amelyet a késői középkorban és az újkorban Belső-Ázsia népei zenei kultúrájának történetében a klasszikus chorezmi zenei iskola játszott. A kezében »asszír« hárfát tartó művésznő finom alakja új láncszeme azoknak a fentebb vizsgált kapcsolatoknak, melyek a régi chorezmi civilizációt forrásainál az előázsiai világgal összefűzik és egyben a későbbi, középkori és jelenkori chorezmi magasfokú zenei kultúra őstörténetének is bocsos emléke.

VIII. FEJEZET.

AFRÍG KORA.

1.

»Így volt ez egészen Afríg királyig, aki e dinasztia egyik tagja volt. Afríg éppoly rossz hírnévre tett szert, mint a perzsáknál Jezdedzserd (Jezdegerd, 329—420-ig).

(Afríg) al-Fír belsejében építette kastélyát (makedoniai) Alexandrosz után 660-ban. Az időszámítást az ő (Afríg) és utódai uralkodásától számítják. Al-Fír Chorezm városa közelében fekvő erőd volt, agyagból és nyerstéglából épült hármass fallal. E falak egymásután következtek, egyik a másikon belül s magasságuk befelé menve egyre nagyobb volt. Al-Fír felülmúlta a többi királyi várat, ugyanúgy, mint a jemeni Gumdán is, midőn a Tobbák székhelye volt . . . Al-Fírt 10 mérföldről, sőt messzebből is látni lehetett.«

Így adja elő al-Bírúní a számszerint harmadik és a muzulmán kor előtti utolsó korszak kialakulásával kapcsolatos körülményeket.

E tömör szöveg mögött nagy történelmi események szele érezhető. Ezek folytán éppen nem volt véletlen, hogy a chorezmiek új időszámítást vezettek be. Az új dinasztia alapítását, mely ugyan a régi Szijávusidák folytatójának (vagy oldalági leszármazójának?) tekintette magát, a kegyetlen despota király alakjának a nép emlékezetébe való vésődését, valamint azt, hogy a király hatalmas megerősített várat épített, mely az Afrígidák hatalmának félelmetes jelképe volt egészen bukásukig, midőn az utolsó Afrígida halála után, Afríg tornya az Amu-darja hullámaiba zuhant — mindezt egyetlen láncsor szemeinek kell tekintenünk.

A chorezmi érmeken fennmaradt Afríg portréja (55. ábra). Orra görbe, hegyes, gyér szakállá van, nagy kerek szemű, szúrós tekintetű, ravasz arckifejezésű. Nyakát kettős gyöngyfüzér övezi. A király fejét félgömbalakú tiara koszorúzza, melyet apró lemezekből álló pikkely borít. Tarkója fedve, homlokán félholdalakú dísz. Az érem hátlapján a hagyományos lovast látjuk, hátamögött

tamgával, fent görög felirat nyomai, alul pedig a ló lábai alatt a következő chorezmi felirat: 'purg KML' = »Afríg király«.

Sabbaz városka környékén, mely a késői középkorban Chorezm feudalizmus-előtti fővárosa helyén keletkezett, mindmáig hatalmas, késői antik erőd romjai láthatók. A nép körében a vár *Pil-kala* néven ismeretes. A »*Pil*« név a régi »*Fir*« alak mai szabályos kiejtésének felel meg. Mellette pedig az arab forrásokban (Tabarí) »*Fil*« alak is előfordul.

55. ábra. *Afrig érme.*

Pil-kala nem *Afrig* vára. Al-B rúní, aki abban a korban élt, amikor a vár elpusztult, természetesen nem tévedhetett. Különben is al-Bírúní leírása nem felel meg *Pil-kala*, alaprajzának és felépítésének. Mindamellett e vár *Afrig*

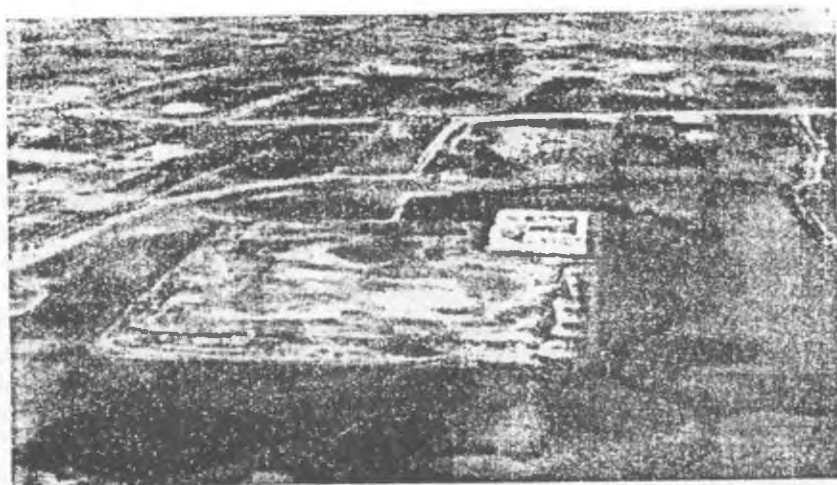
korából való s napjainkig az *Afrigida* főváros egyetlen emléke: e főváros nevét őrzi mind mostanáig.

A romokat mocsár veszi körül. Ezen keresztül vezet az egyetlen gyalogösvény. A telepet antik méretű téglából készült, hatalmas nyersfal veszi körül, mely idővel alacsony sánccá alakult át. A falak mentén számos, sűrűn elhelyezett köralakú torony. Ezek a sarkokon az ajazkalai várból ismert »fecskefark«-alakban helyezkednek el. A vár leginkább Ajaz 1-re emlékeztet bennünket. Valószínűleg időben is közelesik hozzá: építését az i. u. II—III. századra tehetjük. Az erőd egyik sarkánál azonban hatalmas, 54×54 méter alaprajzú épület komor romjai meredeznek. Ez az épület már nem hasonlít az antik építményekhez. Hatalmas falait vert agyagrakásból építették. A falak építészeti megoldása rendkívül eredeti: pachsztömböket helyeztek *függőlegesen* a fal felületéhez; így sikerült elérni, hogy a fal rendkívül vastag lett: 10—11 méter magasság mellett mintegy 6 méter vastagságú. Az épület ily módon igen eredeti benyomást kelt; a ciklopszi építményekre emlékeztet. *Afrig* kora nagy történelmi fordulat korszaka. És most talán feltárhatjuk e fordulat lényegét, mely al-Bírúní szűkös szavai mögött rejlik.

Megfigyelhető, hogy a IV. századtól kezdve egyre jobban és gyorsabban megérlelődnek azok a folyamatok, amelyek az egész gazdaság, a társadalmi rendszer, az egész chorezmi élet és politika döntő megváltozását idézték elő. Ez a változás teljesen új típusú települések és lakóhelyek kialakulásában nyilvánult meg. A fő települési forma, pontosan úgy, ahogy Bírúní is említi, a *vár* lesz.

A fentebb, már a III. századi emlékek kapcsán jelzett folyamatok itt teljes mértékben kibontakoznak.

Az Ajaz-kala típusú, megerősítetlen településeket, amelyek az *állam* által épített és fenntartott hatalmas erődök védőszárnya alatt igen elterjedtté váltak, a mezőkön elszigetelten álló, jól megerősített paraszt-tanya, egy-egy miniatűr váracska váltja fel. E paraszti »várak« fölött pedig büszkén magaslanak az arisztokrácia

56. ábra. Pü-kala repülőgépről.

félelmetes, várszerű erődjei. Az oázist a sivatag felől védő antik erődök hanyatlásnak indulnak. Ennek az arab hódítást közvetlenül megelőző kornak és időszaknak archeológiai »védett területe« egy hatalmas romkomplexum — a berkut-kalai oázis (az itteni emlékek javarésze az i. u. VII—VIII. századra tehető).

Kb. 17 kilométer távolságban, a délről északfelé húzódó hatalmas csatorna partjai mentén elterülő 2—3 kilométernyi övezetben, ahol e csatornának számtalan elágazása van, mintegy száz jól megerősített tanyaszerű vár terül el. Míg Dzsanzas-kala a régi, belsőoászi »ezer város« problémájának megoldásához segített bennünket, amiről Pompeius Trogus és későbbi kínai források is beszámolnak, addig a berkut-kalai oázis a várak tízezrei problémájának megoldásában van segítségünkre, melyeket az arab hódítás korának forrásai említene.

A legkülönbözőbb nagyságú várak fordulnak itt elő, olyan nagy erődöktől kezdve, mint Berkut-kala, Tesik-kala, Ui-kala, Kum-baszkan-kala — melyek mindegyike legalább egy hektár nagyságú területen fekszik — egészen a teljesen jelentéktelen építményekig, amelyek csupán néhány száz négyzetméter területet foglalnak el. Ezek mindegyike azonos terv szerint épült. Mindegyikük egy-egy hatalmas, védelmi építményekkel megerősített

57. ábra. *Pül-kala, jellegvár.*

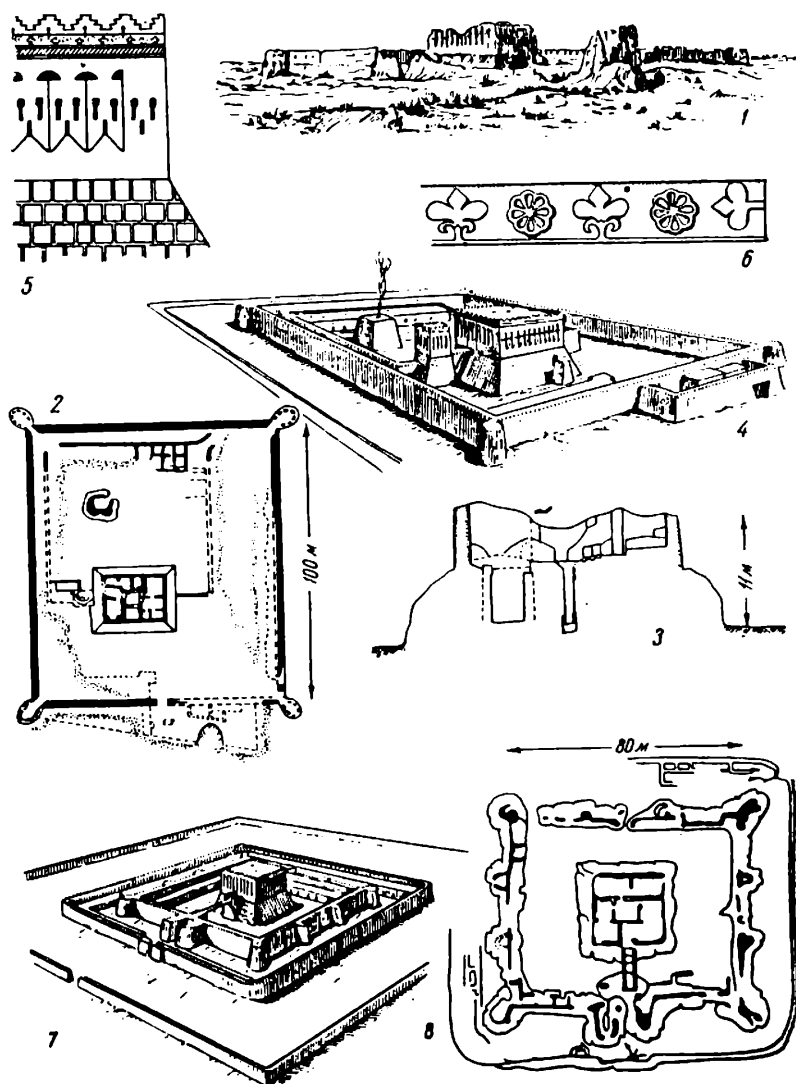
tanya. Magas téglafal veszi őket körül s rendszerint van egy »donzon«-juk (magas, masszív, vagy belül boltozatos épületeket magábanfoglaló talapzaton épült lakótorony). Megváltozik az építési technika is : nyerstéglát ritkábban használnak. A téglamérete is kisebb lesz (az Afrígida-kori szabvány $35 \times 35 \times 8$ cm). Túlsúlyban van a tömör anyagból készült alapzat (»pachsza«). Eltűnnek az antik erődítési rendszer jellegzetes formái : a lőrésnélküli, pachszából készült falak ; a tornyok csak a sarkokon, vagy a falak boltíveinek közepén maradnak meg és a középkorra jellemző, kör- vagy oválisalakú alaprajzuk lesz. Az általunk kiásott egyik nagyobb (Tesik-kala) és három kisebb tanya (4., 34. és 36. számú várak) alapján elég részletesen jellemezhetjük ezen emlékek korának társadalmi életét.

A nagy tanya a chorezmi arisztokrácia egy-egy hatalmas képviselőjének életét tárja elénk. Erről tanúskodik a külső falak hatásos díszítése : a rajtuk lévő masszív fél-oszlopok, a fent össze-

futó, perspektívikus ívek, a belső helyiségek gazdag kidolgozása, többek között a nyerstéglából készült frízek, melyek a lakótorony szobáinak felső részét díszítik, a szerfölkött archaikus motívumú díszítés — mely egymásra következő, nyolcsugarú rózsákból, valamint nyolcsugarú pálmalevelekből áll (és genetikailag Achaimenida prototípusra megy vissza), a lakótoronyok hatalmas méretei — mind-mind arra vallanak, hogy a hatalmas chomezmi földesurak, a dihkánok egyik képviselőjének családi lakóháza áll előttünk. Ezzel szemben viszont, a kis várak a közönséges parasztcsalád mindennapi életéről tanúskodnak. De az ilyen parasztcsaládnak is megvolt a maga »vára«, lőrésekkel ellátott lakótornya, melyen hatalmas védőfalak voltak. E paraszti »vár« alaprajza lényegében, elvileg semmiben sem különbözött az arisztokraták tanyáitól, kivéve a vár méreteit és azt, hogy az arisztokraták várait gazdagon díszítették. Kétségtelen, ez a parasztság még nem jobbágyparasztság, hanem oly földművesek társadalmi rétege, kikkel az arisztokrácia még nem osztályellenségként állt szemben. Az ilyen kis vár egy-egy ura a maga nemében szintén »dihkán« és nem véletlen, hogy manapság e szó parasztot jelent, holott korábban az arisztokrácia képviselőit jelölték vele. sőt néha a királyok címe is ez volt.

Az ekkori emlékek között egyetlen nyílt falut sem találunk. Az egész mezőgazdasági lakosság kivétel nélkül »várak«-ban lakott. Az ajazkalai komplexum, melyet a település közös kereteibe tömörült nagycsaládok tanyái alkottak, szinte a szemünk láttára hullik szét és a lakosság, ahelyett, hogy a néhány hektárnyi térre tömörülne, szétszóródik a csatorna mentén, egy több mint 30 négyzetkilométer nagyságú területen. Az egyes tanyákat pár száz méter választotta el egymástól, és mint a várakat körülvevő agygrétegek felületének tanulmányozása közben kitűnik, a tanyákat mezők és kertek övezték. Kétségtelen, hogy az ilyen tanyák lakói alkották azt a nagycsaládot, amelyet az arabkori források jól ismernek. Ez volt a »ked«, a patriarchális nagycsaládból álló házközösség, melynek élén a »kedchudá« áll s melybe a nagyszámú családtag, kliens (»kediver«) és rabszolga tartozik, kiket Narsachí és más muzulmán szerzők említenek.

Az egész kultúrtáj teljesen komor és kietlen. A megerősített várak országa ez, melyek agyagfalai mögött a lakosság állandóan készen áll arra, hogy visszaverje az ellenség támadását. Ez a táj, amely előttünk áll, szakadatlan háborúk viharos korszakairól tanúskodik. Az itt élő lakosság állandó félelemben élt az ellenség várható támadása miatt s ezért örökösen készenlétben állt, hogy fegyverrel a kezében védje meg életét és vagyonát.

58. ábra. Az Afrigida-kultúra emlékei. Tesik-kala.

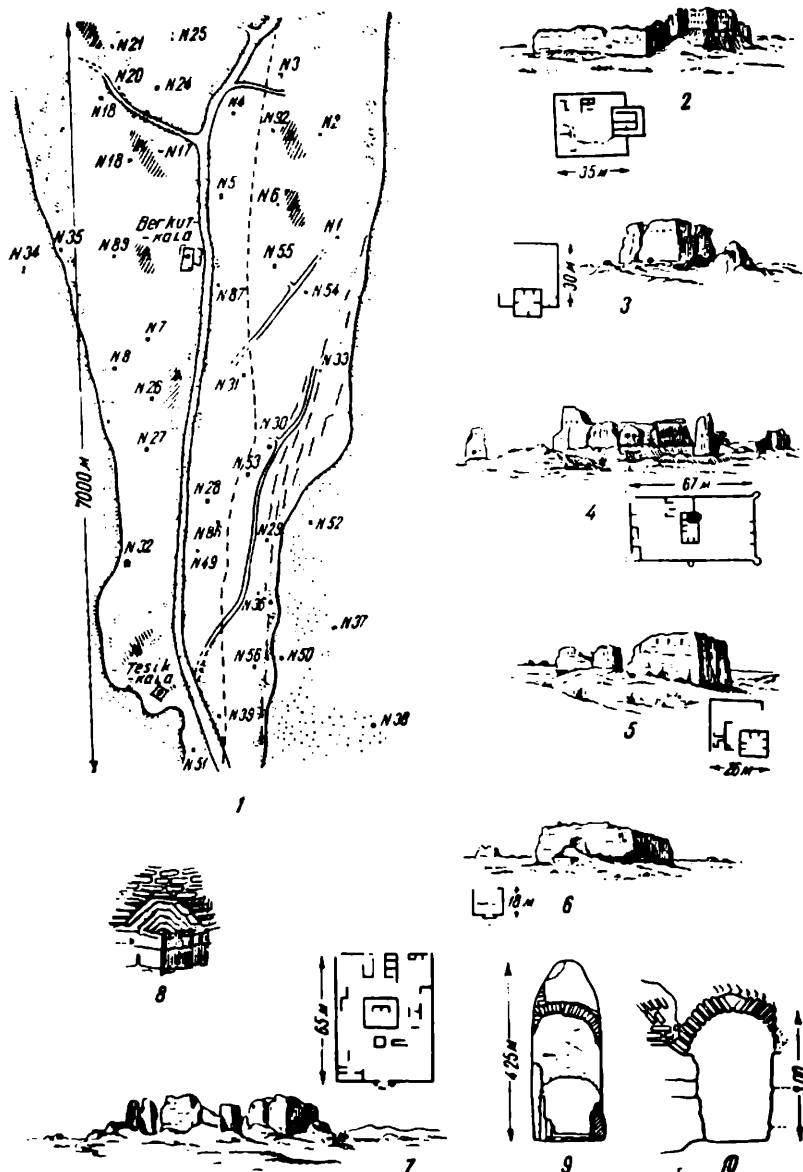
1. A vár képe madártávlatból; 2. alaprajz; 3. keresztmetszet; 4. rekonstrukció; 5. a donzson faltöredékének rekonstrukciója; 6. a donzson egyik szobájának frize; Jakke-parsza; 7. rekonstrukció; 8. alaprajz.

A feudalizmus még nem aratott diadalt, de kibontakozásának jelei már mindenütt érezhetők. A nagy csatornák elágazási pontjain az arisztokrácia félelmetes várai állnak őrt: ezek parancsolnak a parasztok tanyáinak. A parasztok erődítménye nemcsak arról tanúskodik, hogy az ottlakóknak állandó külső támadástól kellett rettegniük. A parasztoknak szabadságukat attól a sokkal komolyabb veszedelemtől is meg kellett védeniük, mely a nagy várak gazdái részéről fenyegette őket. És valóban, a források lapjain mindenütt, ahol csak felütjük a Chorezm életéről hírt adó lapokat, a leghevesebb és legvéresebb polgárháborúkról olvashatunk. Ennek a belső villongásnak csak az arab beavatkozás vet véget. Az új történelmi viszonyok a város életében még határozottabban kibontakoznak, mint falun.

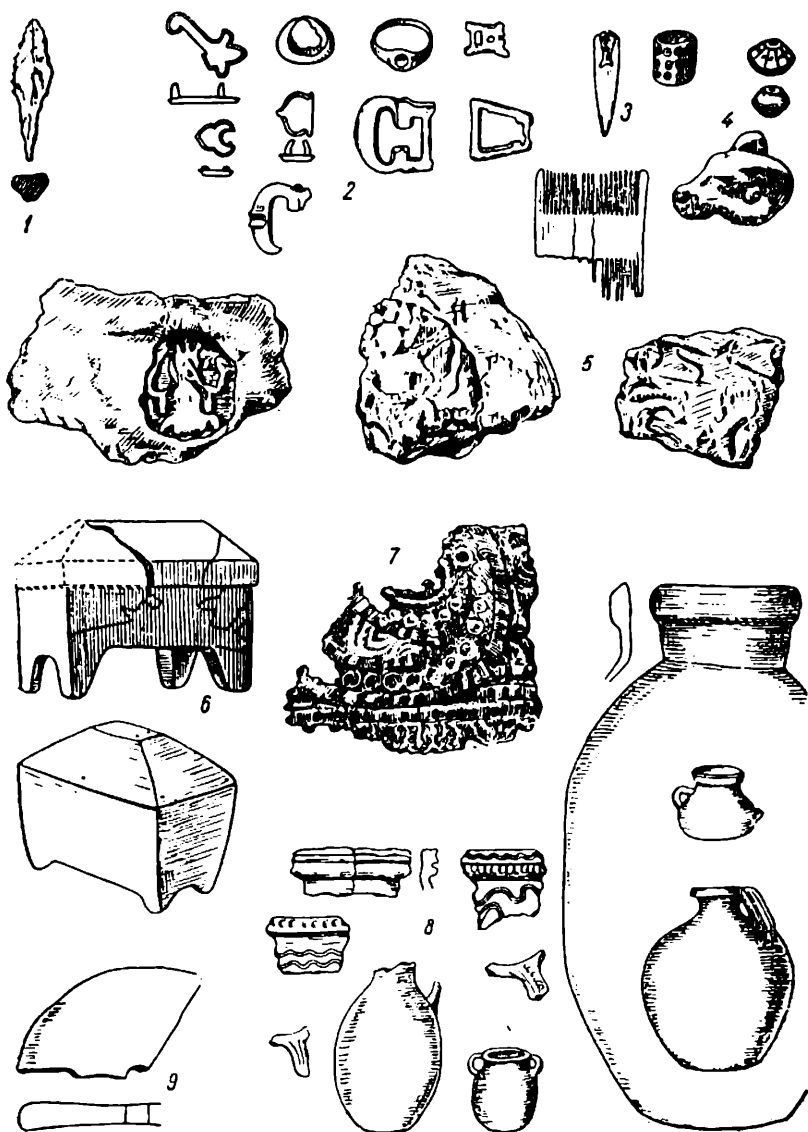
A városok hanyatlásnak indulnak. Toprak-kala, pusztává vált várkastélyával, legfeljebb a VI. századig maradt fenn. Ugyanekkor szűnik meg az élet Kyrk-kyz-kalában is.

Ez a folyamat elválaszthatatlanul összefügg a városi kézműipar fokozatos hanyatlásával. Míg a IV. században még tovább élnek a gyönyörű, antik kerámia hagyományai, addig az V. században a készítmények minősége már határozott hanyatlást mutat. Az Afrigida korszak középső szakaszában az edények legnagyobb része házi készítmény. Ezek az edények fazekaskorong nélkül készült, durva, rosszul kiégetett talak és üstök, s azokra az edényekre emlékeztetnek, melyeket Tádzsikisztán távoli, hegyvidéki településeinek asszonyai hasonló primitív technikával készítenek most is. A vízhordó edények és vázák, melyek fazekasmesterek készítményei, szintén azt mutatják, hogy a gyártás technikája igen mélyre süllyedt. Az edények anyaga durvább, mellékanyagokat kevernek beléje, a víztartó edényeket *kézzel hajtott* fazekaskorongon készítik. Nagymértékben csökken a kerámiai készítmények formáinak száma is. Az edények díszítése elnagyolt és szegényes lesz, nyoma sincs többé a lakkozásnak, engobe-ozásnak, fényezésnek.

Az Afrigidák korának művészetét egész sor emlék képviseli. A komor és szigorú vonalú építészet alkotásain és az Afrigida korbeli pénzek gazdag anyagán kívül tekintetbe kell vennünk a chorezmi vésnökök művészi alkotásait is. A tesikkalai várban végzett ásatások folyamán egész sor VIII. századi pecsétgyűrű lenyomatot találtunk. Ezek egyikén nyilazó lovast látunk, másik kettőn trónon ülő, négykezű istent (60. ábra, 5). Ez az alak azonos azokkal az ábrázolásokkal, melyeket egész sor ezüstserlegen is láttunk. Ilyen serlegeket főként a Káma mellett találtak s most az Ermitageban és a British Museumban láthatók. E serlegeken

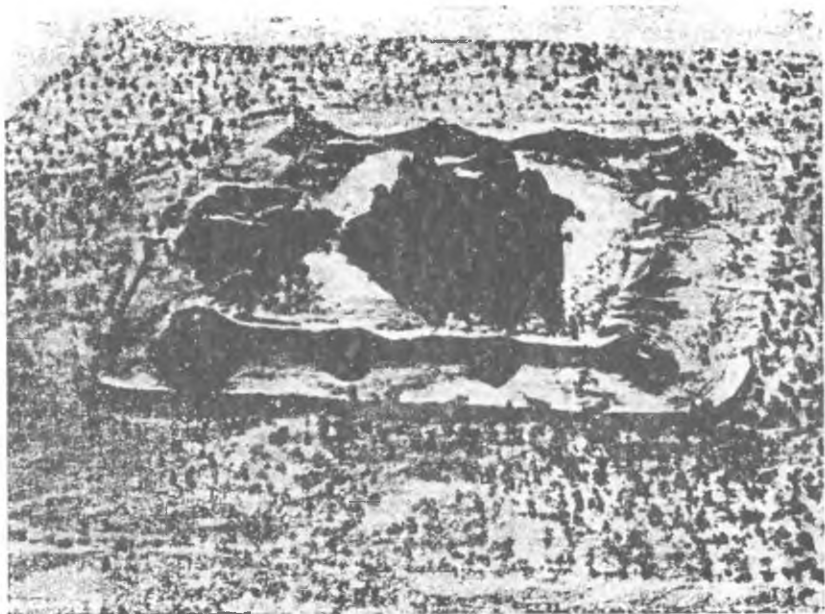
59. ábra. Az Afrigida-kultúra emlékei. A berkutkalai kihalt óázis.
 1. Az óázis alaprajzának egy része; 2–7. kis várak; 8. a 36. számú vár don-
 zsonján levő kupolás helyiség szöglete; 9. a 36. számú vár donzsonján levő
 boltozatos helyiség keresztmetszete; 10. a 34. számú vár donzsonján levő két
 helyiség közti boltíves átjáró.

60. ábra. Az Afrigida kultúra emlékei. Tesik-kala és a 36. számú vár.

1. Vusból készült nyílhegy; 2. bronztárgyak; 3. csonteszköz a 36. számú várból, hal-ábrázolással; 4. kis csavarszerű tárgy, agyagból készített bárányfej és fajésű (Tesik-kalából); 5. nyers agyagplakokba nyomott pecsétnyomatok; 6. felül alabástromból, lent agyagból készült hamrveder a 36. számú várból; 7. himzett posztó foszlánya a 36. számú várból; 8. tesik-kalai kerámia; 9. malomkö töredéke Tesik-kalából.

feliratok olvashatók, melyek ábécéje azonos a chorezmi érme ábécéjével. Ennek révén már 1938-ban sikerült megállapítanunk, hogy az alkalmazott művészet ezen emlékei chorezmi eredetűek. A négykarú, trónon, leterített oroszlánon, vagy leopárdon ülő női isten ábrázolása — az Afrígida ikonográfia jellemző alakja — a kusáni korra visszamenő, indiai buddhista művészeti hagyományok kétségtelen hatására vall. Aligha tévedünk, ha ebben az

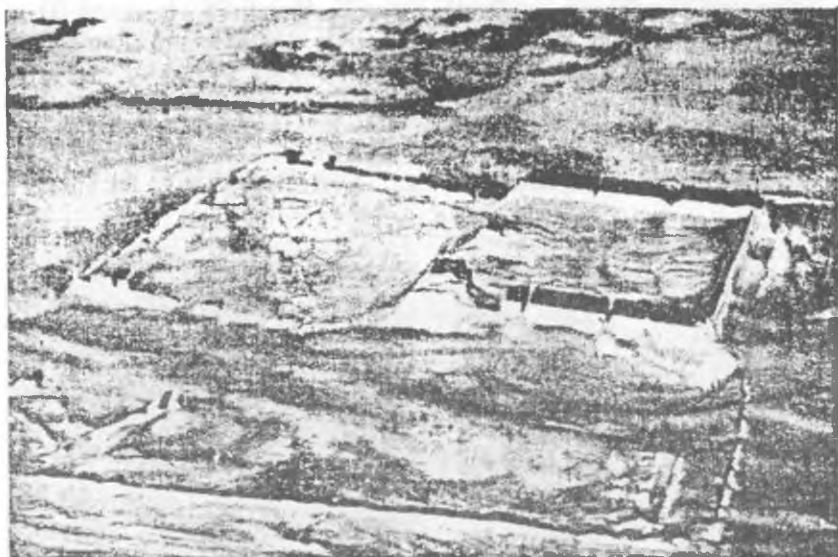

61. ábra. *Jakke-parszan, repülőgépről nézve.*

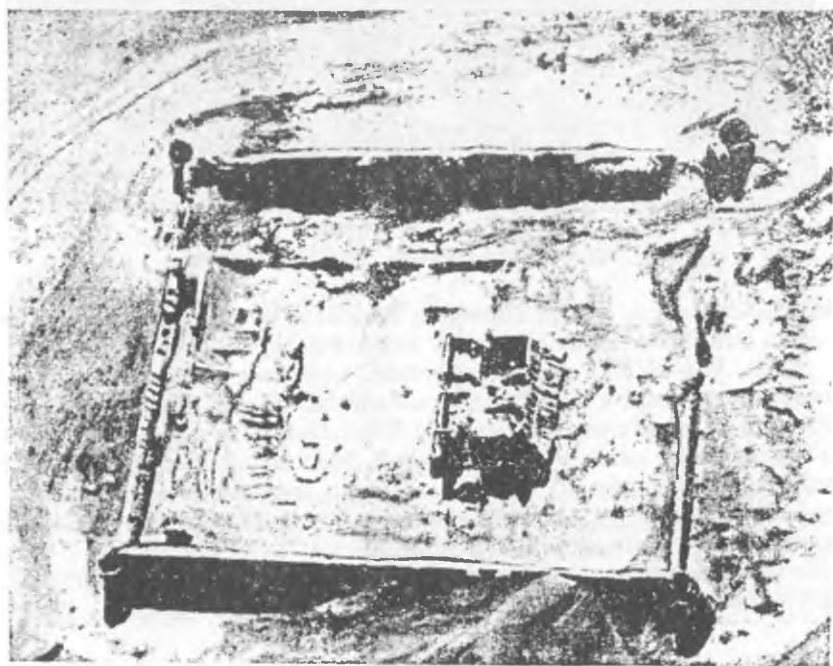
istennőben a már ismert chorezmi Anáhitát látjuk, kinek alakja az indiai buddhista istenekkel való szinkrétizálódás révén alakult ki.

A VII—VIII. századi chorezmi nemesség mindennapi használati tárgyainak e remekei éles ellentétben állnak azokkal a durva kivitelű és szegényes mindennapi használati tárgyakkal, melyeket a berkutkalai oázis várainak lakói használtak. Az alkalmazott művészet nem vész ki egészen, de nem lesz többé olyan tömegművészet, mint az ókori Chorezmben volt és alkotásai csak az arisztokrácia szűk köréhez jutnak el.

Csökkennek a külkereskedelmi kapcsolatok is. Az Afrígida-kori várak romjai között már nem találunk olyan gazdag gyűjte-

62. ábra. *Berkut-kala, repülőgépről nézve.*

63. ábra. *Tesik-kala repülőgépről nézve.*

ményt földközitengeri, szíriai-egyiptomi, továbbá a Fekete-tenger északi partmellékéről származó üveggyöngyökből, valamint drágakövekből készült gyöngyökből. Az egyszerű, szardonixból és kalcedonból készült, gömbalakú gyöngyöket Iránból importálják vagy helyben készítik.

A városok hanyatlása az Afrigida-kor végén világosan kifejezésre jut az arab írók műveiben is, akik Chorezmnek a VIII. század

61. ábra. *Tesik-kala. A donzson.*

elején történt meghódításáról számolnak be. At-Tabarí szerint *Chorezmnek* 712-ben mindössze három városa volt, a főváros, Kát (Fíl), Hazáraszp és valószínűleg *Urgencs*. Ez a szám valószínűleg túlzottan kicsi, de jellemzően mutatja azt a tendenciát, melyet a régészeti anyag is igazol. »A városok ezreinek« helyét a várak tízezrei foglalják el. Még a X. században, az Afrigidák végleges bukását közvetlenül megelőző időkben, Chorezm új virágkorának hajnalán, al-Makdiszí szavai szerint egyedül Mazdachkan (most Gjaur-kala városkája Chodzsejli közelében) környékén 12.000 vár terült el!

A társadalmi élet központja a kihaló város helyett a falu lesz. De a falvakban is megfigyelhetjük a termelő erők hanyatlásának

jeleit. E hanyatlás elsősorban az öntöző hálózat összezsugorodása-
ban mutatkozik meg. A Gávchore keleti elágazásának több mint
felét nem használják fel többé öntözésre. Kihal az élet Angka-kala,
Koj-krylgan-kala és Dzsanbasz-kala agyagföldjein is, melyek e
csatorna elágazásainál terülnek el. Nem vonják be többé a műve-
lésbe a berkutkalai (kyrk-kyzi) csatorna északkeleti részét sem,
mely hajdan Kurgasin-kala környékét öntözte. Nem veszik igénybe

65. ábra. *Frizes szoba Tesik-kalában.*

többé a Gávchore főmedrének nagy, jobboldali elágazását sem,
melynek vizét az Ajaz-kala lábánál elterülő telepek használták fel.

Az öntöző-hálózat pusztulása a balparton még szembe-
szökőbb. Itt a csermenjahi egész hatalmas csatornarendszert,
melynek partjain Zmuchsirtól nyugatra egyetlen Afrigida-kori
emlék sincsen, szintén nem veszik többé igénybe.

E folyamatok nemcsak Chorezmben, hanem a Szemirecsje
szogd településein és Belső-Ázsia más kevésbé vizsgált területein
is megfigyelhetők. Mind az archeológiai emlékek, mind pedig a
VII—VIII. századi arab források adatai Mervvel, Szogdiánával és
Tochárisztánnal, továbbá Fergánával és Sással kapcsolatban
ugyanerről tanúskodnak.

A fő települési típus ott is a chorezmihez hasonló felépítésű, megerősített, elszigetelt vár lesz, mint pl. a szemirecsjementi szogd gyarmatok számtalan vára, melyeket A. N. Bernstam vett vizsgálat alá, vagy a Zeravsan felső folyásánál, a Mug-hegyen fekvő vár, melyet A. A. Frejman ástott ki s mely a szogd leletek ragyogó gyűjteményét szolgáltatta.

Az V. század körül itt is megfigyelhető a kultúróvezet erős összezsugorodása. V. A. Siskin hasonló hanyatlást vett észre a buchárai oázis nyugati részén is.¹⁾

66. ábra. A 7. számú vár.

Ott is szembetűnik a városi élet hanyatlása és ugyancsak az V—VI. század fordulóján, merőben megváltozik az anyagi kultúra egész jellege is. Ezt a tényt a Termez vidékre vonatkozóan M. E. Masszon különösen kiemelte.²⁾

Míg az ókorban Belső-Ázsia egész területén az anyagi kultúra sokféle ténye viszonylagosan bizonyos egyöntetűséget árul el, addig az V. század utáni korban megfigyelhető, hogy a kultúr-típusok területenként merőben más és más képet mutatnak. Ez a tény különösen szembeszökő a kerámiában. Szogdiánában és a Szemi-

¹⁾ V. A. Siskin, *Archeologicseszkije raboti* (= Régészeti munkák), 1937., 42—43. l.

²⁾ M. E. Masszon, *Gorogyicsa Sztarovo Tyermeza* (= A régi Termez Gorogyicséi), Trudi UzFAN, 1. sorozat, 2. füzet, 102—103. l.

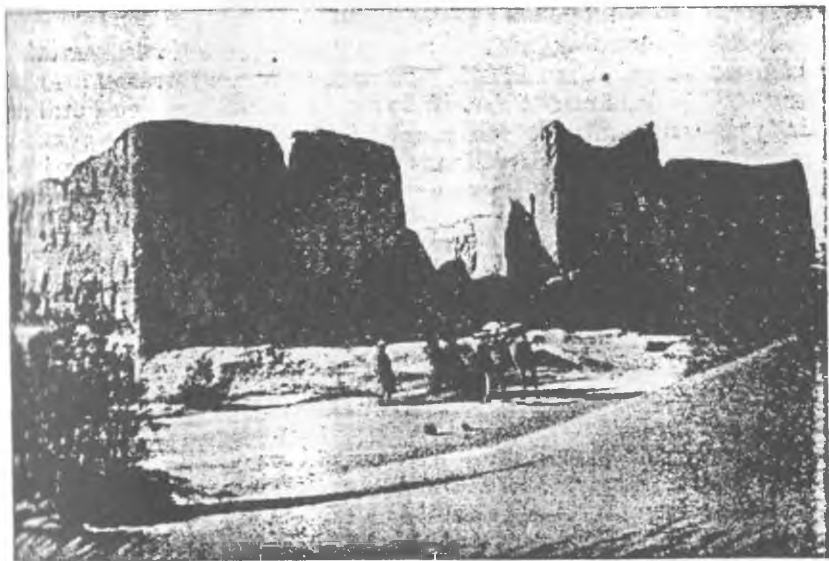
recsje vidékén sajátos, koraközépkori, kézzel készített, s a kerámia helyi hagyományait életrekelő edények voltak ekkor használatban, melyeket közeli rokonság szálai fűznek az iráni, sőt kisázsiai bronzkori edények prototípusaihoz. De nemcsak itt, hanem a Chorezmhez közelfekvő Bucharában is ezidőtájt olyan kerámiát találunk, mely az Afrigida-kori kerámiára egyáltalában nem hasonlít. Sőt az Afrigida-kori Chorezm északnyugati vidékein található kerámia is elút a klasszikus délchorezmi kerámiától.

E folyamat politikai vonatkozásai egész Belső-Ázsiában világosan kibontakoznak. Míg az antik és kínai források a kusán kor előtti korszakra és a kusán korra vonatkozóan még hatalmas királyságokról tudnak, addig az arabok Belső-Ázsiát egész sor egymástól független kis államra tagolva találják. Egy-egy ilyen állam nem más, mint egy-egy város és környéke, melyet néha »hosszú falak« gyűrűje övez. Ezek a királyságok néha kisebb, rövidéletű szövetségekbe tömörülnek, melyek egy-egy nagyobb központ körül alakulnak ki.

Tochárisztán, a régi Baktria, az arab hódítás korában egész sereg széteső kis fejedelemségre szakad szét, melyek kiskirályai különféle fellengzős címeket viselnek. Ilyen pl. Balch, az Amu-darja felső folyásának balpartján; Csagániján (melynek élén a »csagán-chudát« áll), az Amu-darja jobbpartján; köztük az önálló természeti állam, mely fölött a »tarmiz-sáh« uralkodott; Felső-Tochárisztánban Vásgird, Kuvádiján és Chuttalán fejedelemségek (a Pandzs és a Vachs között). A Pandzstól feljebb terültek el Kerran, Sachinám (Sugnán) és Vachán hegyi fejedelemségek, melyek a mostani hegyi badachsani autonóm terület helyét foglalták el. Északra, a Vachs felső folyásánál, az ország belsejében feküdt Rást és Kuméd vidéke, a mostani Karategin. Ennek lakói, a kumidzsik, hegyilakó nép volt, melyet al-Makdiszi török népnek tart. A Zerafsan felső folyásának hegyvidéke alkotta a Buttam-fejedelemséget. Szogd kis, városi fejedelemségek három szövetségére bomlott szét. Szogd maga Szamarkand központtal csupán a Zerafsan medencéjét ölelte fel, Pandzsikendtől Kerminig. A Zerafsan völgyének nyugati része egy másik államszövetséget alkotott, melynek élén Buchará állott. A Kaska-darja völgye, melynek központja Kes városa, szintén önálló államszövetséget alkotott, mely azonban időnként a szogd szövetségbe tartozott. Az egyes fejedelemségek, melyek ezekhez az államszövetségekhez tartoztak, a valóságban teljesen önállóak voltak. Így pl. a Szamarkandtól mindössze 8—9 kilométerre fekvő Májmurg uralkodója 451-ben önálló követséget küld Kínába. Szamarkandtól lejjebb, a Zerafsan mentében terültek el Istichán és Kusánia kis államai.

Buchará mellett, a buchárai oázis határánál feküdt a vardáni fejedelemség, melynek uralkodója a »vardánsáh« nagyhangú címet viselte.

Néhány fejedelemségnek ezekre az államszövetségekre emlékeztető egysége volt Fergána is. Fergána és Szogdiána királyai az »ehsíd« címet viselték. Önálló állam terült el Chodzsent körül is,

67. ábra. A 13. számú vár.

melynek kis királyát »dihkán«-nak nevezték. Uratübe vidéke Oszrúsana önálló területét alkotta. Ennek fejedelme az »afsín« címet viselte.

Chorezm e kori politikai tagozódásáról nincsenek adataink. Valószínű, hogy Chorezm egységes állam volt, mely politikai tekintetben önálló helyet foglalt el. De már itt is megfigyelhető, hogy a belső politikai kapcsolatok meglazulnak: a chorezmsáhok mellett, at-Tabarí »királyokat« is említ (arabul: »mulúk«), akik a chorezmsáhok alá voltak rendelve.

De a régi, sokkal szélesebb körű politikai tömörülés bizonyos hagyományai még a VII—VIII. században is fennmaradnak.

A kínai T'ang-dinasztia történelme — mely a korai arab forrásokkal egykorú írásos emlék — említi K'ang országát, mely

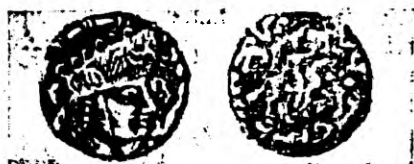
kilenc fejedelemséget foglalt magába. Ezek : Szamarkand (K'ang, Sza-mo-kien), Buchára (Ngan), Kabúdán (C'ao), Sás (Taskent : Se), Májmurg (Mi), Kusánia (Ho), Vardána (Marquart azonosítása

68. ábra. *Kum-Baszkán-kala kapuoszlopai.*

alapján Mo-ti), Kes (Ső) és Chorezm (Ho-sziün). Chorezm uralkodói («kilenc család») egy dinasztíát alkotnak, melyet a kínaiak *Csao-wu* néven emlegetnek.

E névben (Tomaschek nyomán) Szijávusnak, a régi k'ang-kiüi uralkodócsalád legendás ősének nevét kell látnunk.

39. ábra. *Sáusafar érme.*

A kínaiak Szamarkandot tekintik e hatalmas államszövetség központjának, a szövetséget magát pedig közös néven Kang-nak nevezik.

A szövetség területe és neve alapján kétségtelen, hogy a régi k'ang-kiüi királyság rejlik mögötte, mely hagyományosan fennmaradt ugyan, de gyakorlatilag már szinte semmi politikai jelentősége nem volt.

A T'ang-suval ellentétben, az arab források semmit sem tudnak arról a kimagasló politikai szerepről, melyet e hagyományos szövetségi rendszerben Szamarkand játszott. Éppen ellenkezőleg, at-Tabarí és al-Jakúbi egyformán afról tanúskodnak, hogy a konföderációszerű szövetséget alkotó Transzoxánia királyai rendkívüli esetekben a *Chorezm melletti* Kandakín városban ültek össze tanácskozásra. Nagyon valószínű, hogy az utóbbiban nem az ország nevét, hanem fővárosának nevét kell látnunk (Kát-Fír), mint ez gyakori a korai muzulmán forrásokban. Ennek alapján feltehetjük, hogy Kandakín *Chorezm határai mentén* feküdt, vagyis e tekintetben is fennmaradt a régi, k'ang-kiüi hagyomány.

A kínai tudósítást úgy kell értelmeznünk, hogy Szamarkand vezető szerepe a k'ang-kiüi szövetségben nem formális, hanem tényleges volt, mivel a források szerint Szamarkand volt Transzoxánia legnagyobb gazdasági központja.

Belső-Ázsia külpolitikai történetét a IV—VIII. század között, a kusáni királyság bukása és az arab hódítás közti időben viharos események töltik ki.

Tudjuk, hogy a kusáni királyság, mely politikai hatalmának tetőpontját az i. u. II. században érte el, most hanyatlani kezd és lassanként összeomlik. E válság okairól keveset tudunk, mivel a kusáni birodalom e korának eseményeiről szerfölött gyér tudósításaink vannak. A kusáni birodalom történetének külső sémáját, valamint az egyes uralkodók uralkodásának idejét, sőt még a Kaniska után trónralépett királyok számát is véget nem érő vitákban igyekszik tisztázni a jelenkori tudomány. Egy azonban vitán felül áll: a III. században, amikor Iránban a parthiai Arsakidák után a Szászánidák új, perzsa dinasztia jut hatalomra, a kusáni királyság e dinasztia keletfelé irányuló erőyes nyomásával szemben már nem tud komoly ellenállást kifejteni.

Valószínű, hogy Baktria, sőt esetleg Szogdiána is, bizonyos mértékig a Szászánida birodalom befolyása alá került.

Chorezm azonban nemcsak megőrizte függetlenségét, miután már valószínűleg a II. és III. század határán megszabadul az elgyengült kusánok korábbi formális fennhatósága alól, hanem, a numizmatikai adatok és a toprak-kalai ásatások szolgáltatotta adatok alapján ítélve, a III. században megszilárdítja politikai helyzetét és folytatja az ókori kultúra fejlesztésének felfelé menő vonalát.

A IV. század eleje azonban — Afríg kora — Chorezmben is a kezdődő válság jeleit mutatja. Erre az időre tehető a különféle, chorezmi típusú kis rézpénzek megjelenése, melyeken már *különböző tamgákat* találunk. Ez a körülmény arra vall, hogy az ország politikai életében egyelőre még ismeretlen fordulatok játszódtak le, melyek a politikai bomlás észrevehető irányzatának első jelei.

Vajjon nem ezek ellen a tünetek ellen irányult-e Afríg kegyetlen tirannus-uralma, mely utódai körében oly gyászos hírnévre tett szert?

2.

Az V. század elejétől kezdve Belső-Ázsiában olyan események játszódnak le, melyek a Szászánidák terjeszkedési politikájának végleges összeomlását okozzák, sőt magát a Szászánida birodalmat is komolyan veszélyeztetik. A belsőázsiai »fehér hún« vagy eftálita néven egyesült sztyeppelakó barbár törzsek széleskörű vándorlására gondolok.

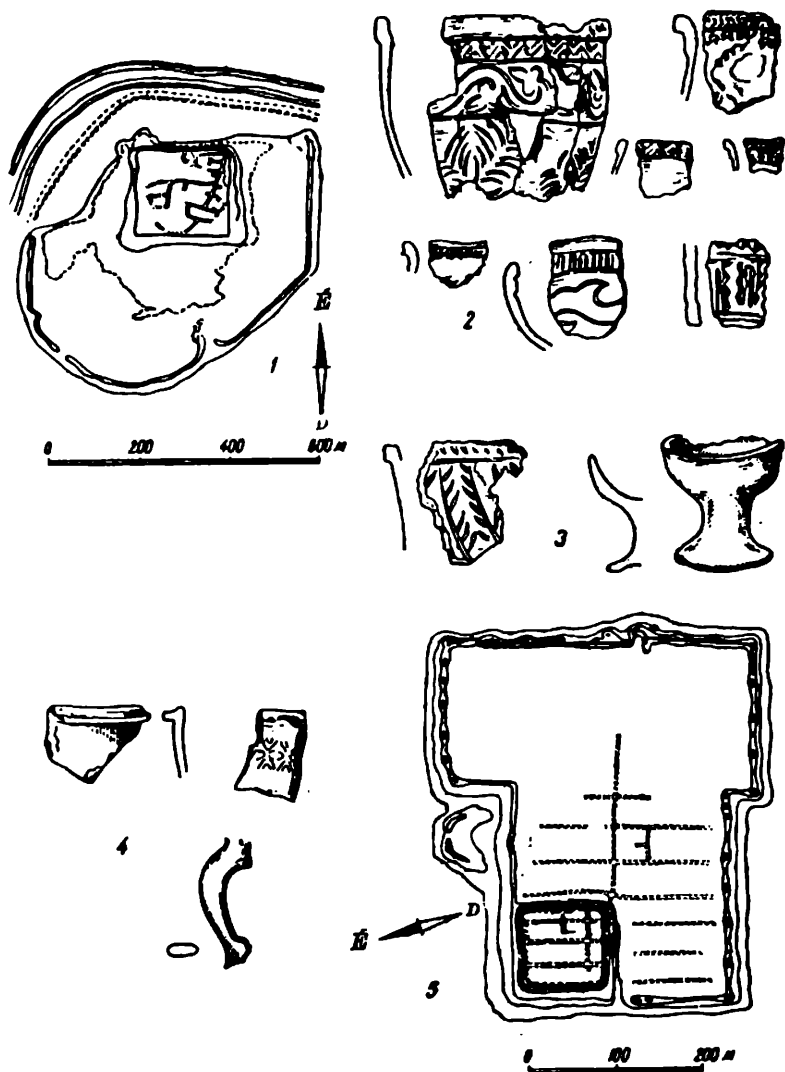
Az eftáliták kialakulásának színhelye kezdetben valószínűleg Chorezm északkeleti határvidéke volt, az a vidék, melyet e korban még, mint fentebb láttuk, az Amu-darja és Szir-darja régi, közös deltája alkotott. A korai középkor folyamán ehhez a területhez kapcsolódott a Kerder vagy Kurder név. Ebből Lerch teljes joggal vezeti le a »kidaríta« nevet, melyen vándorlásuk első időszakában a »fehér húnok« szerepelnek. Az eftáliták neve valószínűleg nem más, mint a masszageták nevének eltorzult, törökös formája (Gweta-äli, »Gweta népe«). Az eftáliták személyében tehát a masszagetáknak régi, Aral-tó menti hazájukban visszamaradt utódait kell látnunk.

1946-ban végzett ásatásaink folyamán ezen a területen néhány rendkívül sajátos telepet tártunk fel. Ezeket minden valószínűség szerint az eftálita kultúra abból az időből eredő emlékeinek tekinthetjük, mely déli, hódító vándorlásukat megelőzte.^{*)}

Ezek a telepek egy Kazalinszktól délre fekvő mocsaras lapályos, háromszöghöz hasonló félszigeten, vagy helyesebben mondva szigeten feküdtek. E szigetet északról a Szir-darja, nyugatról az Aral-tó, délkeletről pedig mocsaras, nádas folyók határolják, melyekbe a Kuvan-darja régi folyása torkollik. A szigetet a régi delta mellékágainak nagyszámú, régi medre szeli át.

E mellékágak partjain, a tengertől néhány kilométerre területnek el ezek az emlékek.

^{*)} Lásd : Sz. P. Tolszov, Goroda guzov (= A gúzok városai), SzF., 1947., 3. szám.

70. ábra. Az Aral-tó keleti partján fekvő mocsári telepek emlékei.

1. Keszken-Kujuk-kala alaprajza; 2. Keszken-Kujuk-kala kerámiaja; 3. kujuk-kalai kerámia; 4. dzsankentkalai kerámia; 5. Dzsankent-kala (Jangikent) alaprajza.

Közülük a legnagyobb Keszken-Kujuk-kala, mely a régi delta most már kiszáradt, bokrokkal sűrűn benőtt egyik mellékágának déli partján fekszik. Nagy kiterjedésű, szabálytalan, kerekded, 500×700 méter méretű, keletről nyugatra húzódó telep ez. Főtere, melyet a nyerstéglafalak omladványaiból keletkezett sánc vesz körül, a körülötte elterülő síkság fölött kb. 2 méter magasságban emelkedik.

A telep közepe táján, az északi falhoz közelebb, 210×210 méter nagyságú, négyzetalapú fellegvár dombja terül el, mely a telep szintje fölött három méter, vagyis a környező síkság fölött öt méter magasságban emelkedik. A fellegvárba jól kivehető alaprajzú, tömör helyiségeket építettek. Ezek fala négyzetalakú nyerstéglából készült, melynek mérete 28×28 és 40×40 cm között ingadozik. Túlsúlyban vannak a 33×33 és 35×35 cm méretű téglák, vagyis azok a méretek, melyek Chorezm Afrígida-korát jellemzik.

A fellegvár rendkívül sajátos, meglepően szabálytalan alaprajzú. A négyzetes alaprajz szélein kb. 1.5 méter széles folyósó fut körül. A négyzetalakú belső részt részútosan (a keleti részhez közelebb eső), mintegy három méter széles utca osztja ketté. Ebből az utcából, különféle irányban és különféle szögben, ferde mellékutcák ágaznak szét, melyek a fellegvár egész területét szabálytalan alakú és különböző méretű épületekre tagolják. Ezeket az épületeket viszont rendszerint két-tégla szélességű kis közfalak 4×4 métertől egészen 23×23 méterig terjedő, négyzetalakú szobákra osztják. A helyiségek belsejének felszínén mind a telepen, mind pedig a fellegvárban hamuval borított kultúrréteg terül el, mely bővelkedik különféle kerámiában, rézből készült tárgyak töredékeiben és már nagyon elporladt állatcsontokban. Ezek a csontok főleg juhok és kecskék csontjai, de akadnak köztük ló- és tevecsonatok és koponyák is.

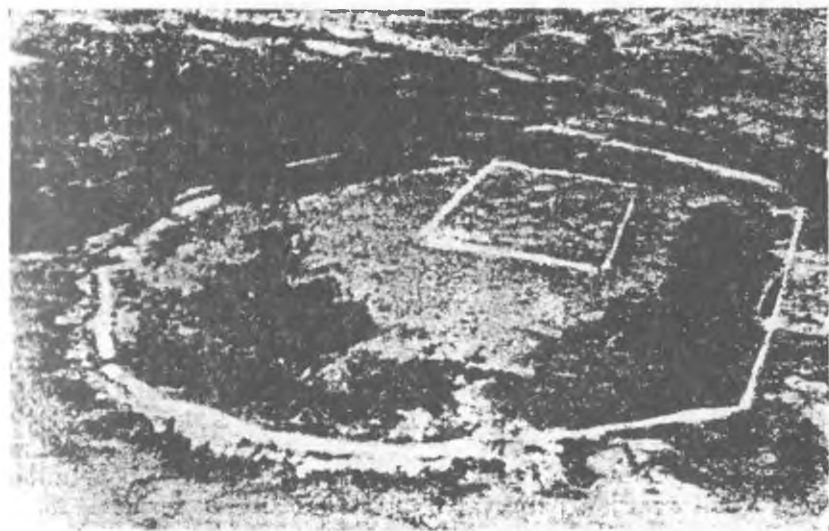
A telepen talált gazdag kerámiaanyag igen világos és sajátos képet nyújt. Az itt előforduló néhány százaléknyi dzsety-aszari és chorezmi antik és Afrígida típusú edény alapján meg tudjuk határozni a telep életének korát. A telep legkésőbb időszámításunk elején keletkezett és egészen a kora középkorig fennmaradt.

A kerámia túlnyomó része azonban tisztán helyi formájú, durva, plasztikus kerámia, reliefszerű, gazdag díszítésekkel ékesítve, melyeket részben az i. u. I. évezred közepéről származó donmelléki telepekről ismerünk. Valószínű, hogy e mértani díszítéseket az alán törzsek terjesztették itt el. A díszek főként az edény száját övező, fenyőfaformájú rajzokból állanak, részben pedig buja növényi díszek. Ezek Mongólia és Belső-Ázsia török

törzseinek kora-középkori díszítéseivel mutatnak közeli rokonságot, melyeket csont-, fém- és kőkészítményeik, sőt szövetdíszük alapján ismerünk.

E díszítések ősi formáit már Mongólia és a Szemirecsje hűnémlékein megtaláljuk, melyeket az i. e. I. századtól az i. u. I. század közti időre datálhatunk.

Hasonló anyagot gyűjtöttünk két más vizsgált telepen, Kujuk-kalán és Dzsankenten is. A különbség csak annyi, hogy az

71. ábra. Keszken-Kujuk-kala madártávlattól.

utóbbi, mely az i. u. X—XI. századig fennmaradt, az imént jellemzett komplexum mellett későbbi anyagot, közte koraközépkori mázas kerámiát is tartalmaz. Jellemző még, hogy e telep alaprajza sokkal szabályosabb s némileg Toprak-kala alaprajzára emlékeztet. Erre a telepre később, könyvünk X. fejezetében még visszatérünk.

Az Aral-tó keleti partján fekvő »mocsári telepek« anyagának elemzése révén arra a következtetésre juthatunk, hogy ezeket az emlékeket olyan nép emelte, mely eredete szerint szoros kapcsolatban állt a szarmata-alán és masszageta törzsekkel, az i. u. IV—V. század tájékán azonban a török-mongol csoporthoz tartozó keleti törzsek, minden valószínűség szerint a húnok, erős befolyása alá került. A kínai »Északi Kapuk Története« szerint Jen-c'ai (ez a név

nem más, mint az aorszok, vagyis alánok nevének kínai átírása), vagy Szute országa, melyet a legtöbb kutató az Aral-tó mentének északkeleti részére, vagyis éppen az általunk vizsgált vidékre helyez, a IV. század közepe táján a húnok uralma alá került és az ország uralkodója, Huni, 440 táján követséget küldött Kínába.

Valószínű, hogy a kínai krónikában szereplő Huni nem más, mint Kungkhasz, a belsőázsiai kidaríta húnok királya, aki a bizánci források szerint 468-ban elkeseredett háborút indított a Szászánidák ellen s az iráni sáhtól, Péróztól vereséget szenvedett. Mint ismeretes, az eftáliták a kidaríták és chioníták neve alatt lépnek először a történelem színpadára. A kidaríta név maga pedig szoros kapcsolatban áll a Kerder névvel, mely még a X. században, sőt a XIII. században is Chorezm Aral-tó menti, északkeleti határvidékét jelöli.

Ilyenformán teljes joggal tételezhetjük fel, hogy az Aral-tó menti »mocsári telepek« éppen az eftáliták kultúra emlékei. Ezek az emlékek azt mutatják, hogy e kultúra, történelme folyamán helyi, masszageta-alán és idegenből származott hún elemekből alakult ki. Tanulmányozásuk révén képet alkothatunk magunknak a »fehér húnok« gazdasági és társadalmi életének fő vonásairól.

Ez a nép, mely jellegzetes komplex, állattenyésztő-, halász-, földművelő gazdálkodást folytatott, s ebben az állattenyésztés játszotta a vezető szerepet, mégsem volt nomád jellegű, hanem letelepült, vagy legalább is félig letelepült életmódot folytatott és megerősített, közösségi telepeken, »városokban« lakott. Az eftáliták »városi életéről« állandóan olvashatunk a bizánci íróknál, így a kaiszareiai Prokopiosznál és Menandrosznál is.

E települések alaprajzából ítélve, továbbá az írásos emlékekre támaszkodva, azt kell hinnünk, hogy a nemzetségi-közösségi hagyományok az eftáliták körében még elevenek voltak.

A kínai krónikák többek között arról is beszámolnak, hogy az eftálitáknál többférjűség uralkodik. Ez kétségtelenül arra mutat, hogy a masszageta csoportházasság csökevényeiben még tovább élt. Archaikus, barbár társadalmi rendszerről tanuskodik az az eftáliták szokás is, melyet a kaiszareiai Prokopiosz említ s mely a régi szkíta-masszageta hagyományokat idézi emlékeztünkbe. Eszerint az eftáliták vezérek úgynevezett »velük haló« társakkal vették körül magukat, akik velük együtt ettek, ittak, társaságukban éltek, velük együtt harcoltak a csatákban s vezérük halála után követniök kellett őt a másvilágba is.

A történelmi források nyomán egyelőre még nem derül fény arra, hogy az eftáliták mikor léptek a történelem színterére és hogy mikor hódították meg Transzoxánia városállamait. Kétségtelen

azonban, hogy ez az esemény kb. a IV. században folyt le és a kusán birodalom fentjellemzett bomlásával, valamint a Szászánidák Belső-Ázsiába való behatolásával állt kapcsolatban. Ezek a körülmények a belsőázsiai államokat arra ösztönözték, hogy újból megalkassék egy államszövetség létrehozását azoknak a sztyeppelakó barbároknak hegemoniája alatt, akik a kusáni birodalom megalapítóinak közeli rokonai voltak s akik Aral-tó menti településeiken híven őrizték a katonai, törzsi demokrácia hagyományait. Ez a demokrácia volt erejük forrása abban a harcban, melyet a hatalmas háni hódítók ellen vívtak.

Az eftáliták első betörése Chorászába 427-re esik. Ellenük vívta szívós harcát V. Barahrán (»Bahrám Gúr«, 420—438) és II. Jezdegerd (438—457-ig). V. Barahrán Merv mellett tönkrevetve az eftálitákat, megölte királyukat és az azerbajdzsáni tűzörző szentélyt királyuk koronájával díszítette.

II. Jezdegerdnek még szintén sikerült feltartóztatnia az eftáliták nyomását és megőriznie a keletchorászáni és tochárisztáni eftálita birtokokat. 457-ben bekövetkezett halála után azonban az eftáliták, élükön Achsunvár nevű királyukkal, meghódították Chagánijánt, Badachsánt, Balchot, Tochárisztánt és Gardzsisztánt. Jezdegerd utódjának, Péroznak 459-ben és 479-ben az eftáliták ellen viselt hadjáratai kudarcra végződtek.

A 479-ben lefolyt hadjárat idején az iráni hadsereg döntő vereséget szenvedett. Az eftáliták magát Pérozt is foglyul ejtették a csatában és 484-ben megölték. Az iráni állam, hogy a végleges pusztulást elkerülje, kénytelen volt sarcot fizetni a »fehér húnoknak«.

Az eftáliták fellépése egyik láncszeme a barbár törzsek széleskörű támadásának az utolsó századait élő rabszolgatartó világ ellen. Nyugaton, a római birodalom határain, e támadó hadjárat egyik mozzanata a germánok, frankok és szarmato-alánok támadása, mely az i. u. II. század 60-as éveiben már az úgynevezett »markomán háborúban« kibontakozott és az V. században érte el tetőpontját, midőn a birodalom védelmi frontját Attila húnjai, a »fehér húnok«, az eftáliták nyugati rokonai és névrokonai áttörték. Keleten a »déli húnok« tűnnek fel (i. u. 318), nyomukban pedig más barbár belsőázsiai törzsek, a szienpi-t'opa és zsuán-zsuán népek, melyek Észak-Kínát meghódították és barbarizálták. Hogy azonban a barbárok támadása a régi rabszolgatartó birodalmak északi határai ellen, a brit szigetekről a Csendes-óceán partjáig húzódó egész hatalmas rabszolgatartó terület limese mentén sikerrel járhatott, annak az volt az előzménye és feltétele, hogy maga a rabszolgatartó rendszer is mélyreható belső válságba jutott, mely a

belső osztályharc példátlan kiélesedésében, a rabszolgák, a fél-rabszolga kolónusok és a városok és falvak tönkrement és jobbágy-sorba taszított szabad népességének felkeléseiben mutatkozott meg.

Az V. század a Közép-Keleten a rendkívül kiéleződött osztályellentétek kora. A kiéleződő osztályharc a Szászánida birodalomban nyílt polgárháború kirobbanására vezetett, mely hozzájárult az eftálita támadás sikeréhez és Belső-Ázsiában széles visszhangot keltett. Arra a hatalmas, antifeudális mozgalomra gondolok, melyet a tönkrement és jobbágy-sorba taszított paraszti faluközösségek indítottak s mely a történelemben mazdakita-mozgalom néven vált ismeretessé.

Ezt a széleskörű mozgalmat a feudálissá vált iráni arisztokrácia által leigázott földműves faluközösségek indították meg. A mozgalom jelszavai a földnek a faluközösségek részére való visszaadása és a faluközösségi hagyományok visszaállítása voltak. Ideológiai tekintetben ez a mozgalom a dualista manicheus szektánsság balszárnyát képezte. Ez a szektánsmozgalom a néptömegeket könnyörtelen fegyveres harcra mozgósította a »világi rossz« ellen, melyet a nép szemében gyűlöletes földbirtokos arisztokrácia, valamint az arisztokráciát támogató orthodox zoroaszteri papság testesített meg.

Péróz utóda, Kavád sáh idején a mozgalom vezérének, Mazdaknak propagandája jelentős sikereket ér el. Kavád, aki túszként hosszú időt töltött az eftálitáknál, szövetségre lép a mazdakitákkal, kikben a feudálissá váló nemesség elszakadási törekvései ellen vívott harcának támaszait látja.

Nagyon valószínű, hogy Kavád e politikai sakkhúzását az eftálita rendszerrel való ismeretsége határozta meg. Az eftálita társadalmi rendszer törzsközösségi hagyományai összhangban álltak a mazdakita mozgalom jelszavaival és Kavád e jelszavak valóra váltásában láthatta annak útját-módját, hogy a Szászánida birodalom ingadozó egységét megszilárdítsa. Ebben mintaképe a fiatal barbár »fehér hún« állam volt, amely győztesen került ki a hatalmas »Irán és nem-Irán felett uralkodó sáhok« (ez volt a Szászánidák címe)⁴) elleni, hosszú ideig tartó küzdelemből.

E kísérlete azonban kudarcba fulladt. Kavádot 497-ben a fölkelő nemesség megfosztotta trónjától. Kavád erre az *eftálitákhoz menekült és az ő segítségükkel tért vissza trónjára*. A mazdakita politika folytatása azonban már lehetetlenné vált. Kavád, valamint fia és uralkodótársa, Choszrov Anúsirván, aki később utóda is lett, megegyezésre jutottak az arisztokráciával, kegyetlenül leszá-

⁴) E kérdésről lásd: »Drevnyij Chorezm«, II. függelék, V. fejezet.

moltak a mazdakitákkal és egész sereg politikai reformot való-
altottak meg. E reformok célja az államhatalom megszilárdítása
volt, olyanformán, hogy az ország gazdasági rendszerében a feudális
viszonyok jutottak uralomra.

Belső-Ázsiában az eftálíták továbbra is a helyzet urai marad-
nak. A VI. század elején Irán és a Szászánida-birtokok közti határ
szilárdan a Gurgen-folyó mentén, továbbá Merverrúd és Tálekán
között alakul ki.

Balch, Tocharisztán, Gardzsisztán, Bádgisz, Herát, vagyis
a mai Afgánisztán egész területe az eftálíta államszövetség tagja
volt.

Az V. század közepén az eftálíták újból támadást indítanak
az Indus-folyó medencéje ellen. Miután megszerzik a kusáni sáhok-
nak a Kábul-folyó völgyében fekvő birtokait, több ízben betörnek
Indiába is.

Az V. század végén Tóramána, az egyik eftálíta vezér Közép-
Indiában meghódítja Málava területét. Fia, Mihirakula, aki kb.
510-ben lépett trónra, Pendzsábben Szákala városát teszi meg
székhelyévé. Az eftálíták indiai ága félig önálló államot alkotott,
mely bizonyos fokig az eftálíták főuralkodóitól függött. Ezek székhelye,
Marquart véleménye szerint, Buchára közelében, Pejkend-
ben volt.

A kínai krónikák szerint az eftálíták birtokai kelet felé is
messze terjedtek. E krónikák adatai szerint idetartoztak Kasmir,
Gandhára, Vachán, Szogdiána, Buchára. Az eftálíták Kelet-
Turkesztánból kiszorították a zsu-an-zsu-anokat és államukhoz
csatolták Kásgart, Chotant és egész sor más városállamot.

Az eftálíták ily módon majdnem teljes egészében visszaállí-
tották a kusáni birodalmat, sőt néhol még e birodalom határain
túl is jutottak. Fellépésük, mint a későbbi események is mutatják,
kötélgyótlenül lassította a középpázsiai feudalizmus kialakulását és
megszilárdította a közösségi és rabszolgatartó katonai hagyomá-
nyokat, késleltette a feudális bomlási folyamatot.

Az eftálíta korszak a kusáni korszakkal annak a kultúr-
politikának és ideológiának révén is rokon, melyet az eftálíta
uralkodók követnek. A kínai források, valamint az afgánisztáni és
transzoxániai művészeti emlékek alapján kimutathatjuk, hogy a
buddhista vallás az eftálíták birtokain új életre kel és megszilárdul.

Wei-si szavai szerint az eftálíta királyok székvárosában igen
 sok buddhista szentély és obeliszka található és ezek mindegyike
arannyal van díszítve.

Véleményünk szerint kb. az V. századra, az eftálíta kor-
zakra datálhatók a Buchára közelében, Varachsában elterülő
kustély romjai közt található nagyszerű, monumentális művészeti

emlékek, melyekre már fentebb utaltunk. Valószínű, hogy Varachsa az eftálita fővezérek egyik székvárosa volt.

E művészet stílusbeli sajátosságai, valamint az ábrázolások témaköre alapján e művészetet az indiai buddhista művészeti iskola késői hajtásának, a kusáni művészi hagyományok újraéledésének tekinthetjük.

Az eftálták uralma azonban nem volt tartós. Bukását belső és külső erők egyformán elősegítették. Tudjuk, hogy a szogd földbirtokos és kereskedő arisztokrácia terhesnek érezte az eftálita uralmat és titokban az eftálita állam külső ellenségeivel keresett kapcsolatokat. Mihirakula az indiai fejedelmek közös támadása folytán már 528 körül elveszti Pendzsábot és uralmát egy bizonyos ideig már csak Kasmir felett sikerül megőriznie. A VI. század 60-as éveiben azonban, amikor Belső-Ázsiában egy új, hatalmas barbár birodalom alakul ki, melyet az orchoni türkök, a zsuan-zsuanok korábbi adófizetői teremtenek meg, akik a zsuan-zsuan kaganátus megsemmisítése után kelet felé széles területre kiterjesztették hatalmukat és felleptek a mélyreható társadalmi és politikai válsággal küzdő Kína ellen s nyugaton pedig Kelet-Turkesztánba és a Szemirecsjébe is behatoltak, ütött az eftálita birodalom utolsó rája. E birodalom 563 és 567 között, a türkök csapásai nyománóbukott el, akik Choszrov Anúsirvással és a szogd arisztokráciával léptek szövetségre.

A türkök, akik éppúgy barbárok voltak, mint az eftálták, belső, társadalmi és politikai életében a katonai rabszolgatartó, valamint a nemzetségi-közösségi elemek egyformán megvoltak. A türkök történelmi szerepe azonban lényegesen más volt, mint az eftáltáké, amit elsősorban az okozott, hogy magában a türk társadalomban a katonai demokrácia bomlásának folyamatai már sokkal előrehaladottabb állapotban voltak. A türk kagánok nyilvánvalóan a belsőázsiai államok feudális alapokra térő arisztokráciájával alkotnak egy tömböt, ezt az arisztokráciát támogatják a nép ellen vívott harcában és erre támaszkodnak abban a küzdelemben, amelyet a demokratikus mozgalmak ellen magában a kagánátusban vívnak. A türkök e szerepe különösen azokban az eseményekben válik szembeszökővé, amelyek Bucharában a VI. század 80-as éveiben folytak le és a kagánátusban dülő, belső társadalmi harccal álltak szoros kapcsolatban.⁵⁾

583-ban a kagánátus, miután az újból megerősödött Kína elleni terjeszkedési politikája kudarcot szenvedett, gazdasági és politikai válságba jut.

⁵⁾ Lásd: Sz. P. Tolsztoz, Tyiraniija Abruja (= Abrujszarnoki uralma), IZ, III., 1938.; valamint Drevnyij Chorezm, II. függelék.

A türk közemberek, a közösségek harcos tagjai, fellázadnak a po-lo kagán ellen és az ő ellensúlyozására a dinasztia törvénytelen tagját, Ta-lo-pien Abrújt, Mu-han kagánnak egy rabnótól született fiát támogatják. (Abrúj a kínai forrásokban A-po néven szerepel.) Abrúj azonban vereséget szenved és a kagánátus birtokainak nyugati részébe, Bucharába menekül, ahol a buchárai állam szegény parasztaival és nincstelenjeivel szövetkezve, a türk száműzöttek akkora politikai sikereket érnek el, hogy a buchárai arisztokrácia, a dihkánok és gazdag kereskedők, Szemirenyébe, a türk kagánátus védelme alá kénytelenek emigrálni.

A kagánátus kormánya azonban, melyet az átélt válság nagyon meggyengített, már nem elég erős ahhoz, hogy elfojtsa a szövetségre lépett türk és szogd plebejus tömegek demokratikus mozgalmát és kénytelen korábbi ellenségei, a kínaiak közbelépéséhez folyamodni.

A kagán helytartója, Jabgu Kara-csurin (Sö-hu Cs'u-lo-hou) a török és kínai csapatok élén 586 körül megjelenik Pejkend, a régi eftálta főváros falai alatt. Abrúj Pejkendet választotta ugyanis székvárosává s aligha véletlenül. A felkelést elfojtották, Abrújt foglyul ejtették és kegyetlen kínzások között megölték.

„Egy nagy zsákot megtöltöttek darazsakkal és ebbe kötötték bele Abrújt. Abrúj belehalt kínjaiba», olvassuk Nersachínál.

A lázadás leverése után a buchárai nemesség visszatérhetett emigrációjából. Az Abrújt támogató városi köznép pedig a visszatértök szolgájává és kedíverévé (kliensévé) lett.

Chorezm mind az eftálta, mind pedig a türk korban megőrizi politikai szuverénitását. Az eftálta korban még többről van szó: mint a kusáni királyság, ugyanúgy az eftálta birodalom is elintézte kétségtelen chorezmi hatás alatt fejlődik. Az indiai eftálták pénzei éppúgy, mint annak idején Héraiosznak, a kusánnak pénzei is, a chorezmi pénzverés kétségtelen hatását tükrözik. A királyok fejdíszei, a kis süveg, a félhold és a pénz hátlapján látható tamga nagyon közeli rokonságban vannak a chorezmi pénzekkel; jellemző azonban, hogy durvább kivitelűek.

A VI. század 60-as éveiből való Menandrosz bizánci történetrő töredékes tudósítása Chorezmnak Bizánccal és a türkökkel való diplomáciai kapcsolatairól.

Ami a 60-as, 80-as éveket illeti, ezeket az jellemzi, hogy a bizánci diplomácia makacsul megkísérli egy széleskörű Szászánida-ellenes koalíció létrehozását, hogy Bizánc régi ellensége, az iráni birodalom területét a Bizánccal szövetséges hatalmak erős frontjával fogja közre. Ennek a frontnak délnyugati, jobbszárnyán az

abesszínek és arabok, délkeleti, balszárnán pedig a belsőázsiai türkök és a középázsiai népek foglalnak helyet.

Zémarchosz bizánci követ, aki 569-ben felkereste a nyugati-türk kagán főhadiszállását, útja során Chorezmen át haladt. (Chorezm Menandrosz szerint a choliatak vagy choalíták országa.) Midőn Zémarchosz a türk válaszkövetséggel együtt visszatérőben volt, a középázsiai államok egyes uralkodói kifejezésre juttatták azt a kívánságukat, hogy a kagán követségével együtt saját köveiteket is elküldhessék. A kagán ezt azonban csak a choalíták (chorezmiek) uralkodójának engedte meg. Ez nyilván arra vall, hogy a kagán Chorezmet Transzoxániával ellentétben, mely közvetlenül a kagánátushoz tartozott, mint szuverén, szövetséges és egyenjogú hatalmat tekintette.

A VI. és VII. század vége egész Belső-Ázsiában a társadalmi, politikai válság növekedésének és elmélyülésének kora. (A források külön Chorezmről szinte egyáltalában nem szólnak.) E válság tünetei a mazdakita mozgalom és ennek belsőázsiai visszhangja Abrúj lázadása is. A türk kagánátus nyugati és keleti kagánátusra való bomlása, majd mindkét rész politikai hatalmának süllyedése, melyet a polgárháborúk és belső villongások idéztek elő, lehetővé tette Kína beavatkozását. Kína meghódítja a kagánátus megmaradt részeit és hatalmát a belsőázsiai királyságokra is ki akarja terjeszteni.

A VII. század 60-as éveiben a kínaiak Belső-Ázsiát birodalmuk közigazgatási rendszerébe próbálják illeszteni. Szemirecsjében két kínai prefektúrát létesítenek, Szogdiánában hetet, Tocharisztánban pedig tizenhatot. Chorezm azonban éppúgy, mint a türk korszakban, ekkor is megőrzi szuverénitását.

Valószínű azonban, hogy ez az egész szervezet is majdnem egészen csak papíron marad. A további események a kínaiak számára kedvezőtlenül alakulnak.

670-ben Kelet-Turkesztánba új barbár hordák, a tibetiek törnek be, 661—663-ban és 679-ben pedig a keleti türkök lázadásai törnek ki. Ezek révén végül is lehetővé válik a kagánátus visszaállítása. A kagánátus újból tevékeny külpolitikába kezd. Ezzel a türkök Kínát elvágják Belső-Ázsiától és sokáig, egészen a VIII. század közepéig megfosztják attól a lehetőségtől, hogy Belső-Ázsia ügyeibe avatkozzék.

Belső-Ázsia politikai színterén a délnyugati hódító barbárok, az arabok személyében új külső erő jelenik meg. Az arab betörés döntő, korszakot hozó mozzanat volt az egész Közel-Kelet és Közép-Kelet népeinek történelmében.

IX. FEJEZET.

CHURZÁD LÁZADÁSA.¹⁾

1.

A hatalmas, félig barbár arab birodalom kialakulásának története elválaszthatatlan annak a válságnak történelmétől, mely a Földközi-tenger keleti részén, a bizánci és iráni birodalom rabszolgatartó rendszerében végbement. Ugyanígy az eftálita és a török állam kialakulásának történelmét sem érthetjük meg, ha figyelmen kívül hagyjuk Kína, a középázsiai államok, valamint Irán rabszolgatartó társadalmának válságát.

E válság sodrába belekerültek Nyugat-Arábia távoli törzsei és primitív városi közösségei is, melyeket igen erősen érintettek Bizánc gazdasági hanyatlásának végzetes következményei s többek között az is, hogy Bizánc keleti kereskedelme, melyből az arab városi közösségek kereskedő és uzsoráskodó rabszolgatartó nemessége azelőtt jelentős hasznót húzott, szintén lehanyaglott. Ez a nemesség megkísérelte, hogy a válság terhét a városok plebejus tömegeire és a beduin törzsekre hárítsa, melyek azután egykettőre az uzsorások hálójába kerültek. Emiatt heves társadalmi harc robbant ki, mely végül is erős katonai, rabszolgatartó állam megalakulásával ért véget. Ez az állam a belső társadalmi válságból külső terjeszkedéssel, hódításokkal és rablóháborúkkal igyekezett kiutat keresni. Ezt az új államot az iszlám fanatikus ideológiája hevítette, mely a keresztény és zsidó szektánsság elemeinek a régi arab sámán-hittel és a mekkai városi kultusz hagyománnyal való kaotikus keveredése.

A VII. század 30-as évei folyamán a mekkai-medínai harcos, rabló politikai közösség meghódítja egész Arábiát és be-betör

¹⁾ Az ebben a fejezetben leírt események részletes elemzését l., „Novgorodnyij prazdnik »Kalandasz« u chorezmijszkij chrisztijian XI. v” (= a XI. sz.-i chorezmi keresztények újévi ünnepe), a »Kalandasz« I. SzE, 1946., 2. szám és »Chorezmijszkaja genealogija Szamuila Abi« (= Aba. Sámuel chorezmi genealógiája), SzE., 1947., 1. szám.

Bizánc ázsiai területeire és Iránba is. Ezek a betörések a bizánci csapatoknak Szíriából és Palesztinából való kiűzésével végződtek. 642-ben pedig a Nihávend melletti fő ütközet megpecsételte a Szászánida-birodalom sorsát is. III. Jezdegerd, az utolsó »Irán és nem-Irán sáhinsáhjai« közül megismételte azt az utat, amelyet előtte ezer évvel az Alexandrosz elől menekülő utolsó Achaimenida, III. Dareiosz tett meg. Ezer főnyi lovas és ugyanennyi udvari személy, cukrász, fodrász stb. élén Mervbe menekült. A város vezetői azonban éppúgy, mint hajdan az Achaimenida-Perzsia keleti szatrapái, igen kevés hajlandóságot mutattak arra, hogy feláldozzák magukat Irán urának és birodalmának megmentése érdekében. Amikor az arabok közeledéséről értesültek (651-ben), a türköket, a Szászánidák régi ellenségeit hívták segítségül és a mindenkitől cserbenhagyott Jezdegerd kénytelen volt a város környékén ide-oda bolyongani. Végül is egy gyilkos kezétől esett el, aki az utolsó Szászánida király pompás ruháira vetett szemet.

Ugyancsak 651-ben az arabok először tűntek fel Belső-Ázsia határain, Merv, Herát és Balch falai alatt. Ez alkalommal megelégedtek azzal, hogy szerződésre léptek az ottlakókkal és jelentékeny hadisarcot vetettek ki rájuk. Merv és Balch lesznek az arabok hadműveleti bázisai Belső-Ázsia beljebb fekvő területei ellen intézett további rablótámadásaik számára. Fegyveres fosztogatásra és hadisarc szedésére korlátozódnak az arabok Szogdiánába való betörésük alkalmával is (654). De már 655-ben hatalmas felkelés robban ki: a csak nemrég leigázott chorászáni területek lakossága fellázad. El lázadás majdnem a fiatal arab állam bukását okozta. A lázadás élén III. Jezdegerd fia, Péroz áll. Pérozt a kínaiak fegyveresen támogatják. A kínaiak ugyanis, mint láttuk, ezidőtájt különösen erőteljesen avatkoztak bele Belső-Ázsia ügyeibe.

El kell még mondanunk, hogy már III. Jezdegerd is kapcsolatot keresett Kínával, mégpedig a Nihávend melletti csata után, amikor Kína segítségére próbált támaszkodni. Ezek a tárgyalások azonban eredménytelenek maradtak. Péroznak már többet sikerül elérnie. Atyja halála után Kínába menekül, közvetlen tárgyalásokat kezd a kínai udvarral és a kért segítséget meg is kapja. Ennek fejében azonban vazallusi függőségbe kerül Kínától. Péroz az arabokra egész sor komoly csapást mér és teljesen visszaszerzi tőlük Chorászánt. Itt érdekes történelmi epizódnak lehetünk tanui. P'o-sza (Perzsia) néven egy kínai provincia alakul, melynek központja Zerendzs városa (a mai Irán és Afgánisztán határán). A provincia élére a kínai császár helytartójaként a Szászánida-dinasztia utolsó képviselője kerül.

Az arabok chorászáni veresége nyomán a kalifátusban heves politikai válság és polgárháború tört ki, mely Oszmán kalifa életébe került. A kalifát a felkelő katonák ölték meg 656-ban. Az arab arisztokráciának csak a 60-as években sikerül megtörnie az arab törzsek néptömegeinek fegyveres ellenállását és trónra emelnie a legnemesebb és leggazdagabb mekkai arisztokrata nemzetséget, az Omajjádok képviselőjét, I. Moáviját. Az arabok újból behatörnek Chorászába és ismét megkezdik rablótámadásaikat Belső-Ázsia mélyébe. Péroz 667-ben végleges vereséget szenved és ismét a kínai fővárosba menekül. Majd újból megkísérli, hogy visszatérjen Chorászába. E kísérletének kudarca után a kínai császárnál mint a »jobbsházy testőr-tábornoka« fejezi be életét.

Az arabok Chorászában tartós uralomra tesznek szert. Innét a 70-es és 80-as évek folyamán egész sor nagy rablótámadást szerveznek Transzoxánia és Chorezm ellen.

Az arab források beszámolnak arról, hogy Szalama ibn Zijád és Umajja ibn Abdalláh két ízben is »meghódítják« Chorezmet. Valójában azonban itt csupán olyanféle rablótámadásokról lehetett szó, mint amilyeneket az arabok Transzoxánia városai ellen intéztek.

Csupán a VIII. század elejéhez és Chorászán helytartójának, Kutejba ibn-Muszlimnak nevéhez fűződik a belsőázsiai területek tartós meghódítása. A chorezmsáhok független állama, amely a politikai viharokkal terhes előző századok folyamán sikeresen fennállt, 712-ben elbukik. Chorezm Kutejba által történt meghódításának körülményei rendkívül fontosak. Ennek kapcsán ugyanis először értesülünk közvetlen írásos források alapján Chorezm belső társadalmi és politikai történelmének azon eseményeiről, amelyekre az archeológiai emlékek utalnak.

2.

Tabarí arab történetíró elbeszélése szerint az arab hódítást közvetlenül megelőző időben Chorezmben Churzád (vagy Churrazád), a chorezmsáh testvére volt a hatalom tényleges birtokosa. Churzád híveire támaszkodva letaszította trónjáról a törvényes királyt és hevesen összetűzött a chorezmi nemességgel. A nemességtől elvette vagyonát, állatállományát, *leányait, nőtstestvéreit és szép feleségeit*. Ez a tudósítás első pillanatra anekdotaszerűen hat, valójában azonban igen fontos adalék. Arról van szó ugyanis, hogy a mazdakita típusú antifeudális mozgalmak társadalmi programjának egyik, igen lényeges pontja az *arisztokrácia háremeinek megsemmisítését és a csoportházasság régi formáinak*

visszaállítását követelte. A csoportházasság hagyományai ugyanis még igen erősek voltak mind a földműves faluközösségekben, mind pedig az állattenyésztő törzseknel, mégpedig nem csupán a maszsageta-korban, hanem az eftálíta korban is. E jelszó fontossága abból fakadt, hogy, olyan dokumentumok megbízható adatai szerint, mint a Szászánida-kori törvénykönyv, a Mátikán í Hazár Dátesztán, a közösségekből kiszakított nőknek másodfeleséggént, rabszolgafeleséggént (zan í čakárhá), túszként és »fogadott leányként« az arisztokrácia háremeibe való összegyűjtése egyik lényeges formája volt annak a folyamatnak, melynek során az arisztokrácia a szabad közösség tagjait leigázta és a feudalizálódó nemesség félrabszolgáivá, a kialakuló földbirtok »udvari cselédeivé« tette.

A közösség nem bírta elviselni, hogy asszonyait a földesurak kisajátították. Azonkívül ugyanis, hogy ennek folytán a faluközösség tagjainak jelentékeny része, elsősorban a szegények nőtlenségre voltak kárhoztatva s emiatt önálló gazdaságot sem alapíthattak, az egész faluközösség érezte a női munkaerő erős hiányát.

Ezzel magyarázható az a tény, hogy azok között a »gaztettek« között, melyeket az arisztokrácia védelmezői az anti-feudális mozgalmak és szekták ellen fel szoktak hozni, állandóan szerepelnek olyan bűnök, mint megbecstelenítés, »fajtalan viselkedés«, »nőrablás«. Hasonló rágalmakat szór az arisztokrácia maga Mazdak és bajtársai, valamint a későbbi hasonló mozgalmak részvevői ellen. Ilyenek voltak Mukanna mozgalma Szogdiánában, Bábek mozgalma Azerbajdzsánban a VIII. században, valamint a karmatok mozgalma a IX—XI. században.

Hasonló »bűnt« rónak fel az eftálítáknak is. Péróz hadjáratának és a türkök meghódításának célja állítólag a szogd arisztokrácia megvédése volt az eftálíta vezérek kicsapongó merényletei ellen. Fentebb pedig már utaltunk az eftálíták és a mazdakíták közti kapcsolatokra.

Mindezek alapján bizvást állíthatjuk, hogy *Churzád fölkelése mazdakita típusú antifeudális mozgalom volt*, a faluközösségek és a városi köznép mozgalma a nagy várak lakói, a feudális életmódra térő, hatalmaskodó nemesség ellen.

Igen érdekes a *Churzád-mozgalom ideológiájának problémája* is. Tudjuk, hogy a korai középkor antifeudális mozgalmai rendszerint vallási szekták leple alatt lépnek fel.

Teljes joggal tehetjük fel, hogy a jelen esetben *sajátos szinkretisztikus judaizmussal* van dolgunk. A chorezmi papság, ugyanazok az írástudók, kik között, mint könyvünk elején láttuk. Kutejba vérfürdőt rendezett, Tabarínál *habr* (többesben *ahbár*)

néven szerepelnek. Ez a név pedig, mind a régi, mind pedig a mai arabban egyformán zsidó írástudó, zsidó rabbi jelentésű. A későbbi események történelme, mint látni fogjuk, fentebb megfogalmazott tételünk komoly bizonyítékát nyújtja.

Churzád személyében (szószerint = »a nap fia«), kinek »neve« valószínűleg nem más, mint cím, helyesebben a *bagpúr* (arabul *jagfúr*) chorezmi cím, a világi uralkodó címének fordítása, aki a *chorezmsáh* vagy a *chorezmi Choszrov* szent személyének uralkodótársa volt²⁾, kétségtelenül a feudális kor előtti királyi családok egyik képviselőjét kell látnunk. Ezek a királyok a közösségi mozgalmakkal alkotott tömbben kerestek támaszt abban a küzdelemben, amelyet a hatalmas földbirtokos nemesség szeparatista törekvései ellen folytattak, mint pl. Kavád, az eftálta királyok, Abrúj és a későbbi századok folyamán egész sor más személyiség.

Úgy látszik, hogy a chorezmsáh »szent személyével« a szektánsok saját »szent királyukat« állították szembe, kit Tabarí Chamdzserd néven említ. Ez a név nem más, mint Chángirí nevének eltorzítása, melyet egész sor, általunk fölfedezett, VIII. századi chorezmi érmen olvashatunk, amelyeken már nem szerepel többé Szijávus képe és a Szijávusidák tamgáját hármass villaalakú, sajtáságos jel váltja fel. E jel vízszintes vonalából, az érem felirata pedig chorezmi betűkből áll, melyek a *héber négyzetes írás* nyilvánvaló hatására átalakultak.

A chorezmsáh titokban érintkezésbe lép Kutejbával és segítségül hívja őt, saját népe ellen. Kutejba Szogdiána vidékén ürügyül vizsályt kelt, melyről az áruló chorezmsáh azonnal értesíti csapatait és népét. Ezzel a figyelemelterelő híradással sikerült elérnie azt, hogy a beavatkozók támadása egészen váratlanul érte az országot.

Az arabok megjelennek Hazáraszp alatt. Kutejba foglyul ejti Churzádot. Kutejba testvére, Abdurrahmán leveri és megöli Chamdzserdet. Az arabok szerződést kötnek a sáhhallal, aki vállalta, hogy 10.000 marhából álló hadisarcot fizet. A 4000 foglyul ejtett felkelőt, élükön Churzáddal, kivégzik.

Belázurí tudósítása szerint közvetlenül az arab csapatok elvonulása után a chorezmiek föllázadtak az áruló sáh ellen és meggyilkolták. Emiatt Kutejba másodszor is hadat indít. E hadjáratot Bírúni és Ibn-al-Atír is megemlíti. Aszkadzsamúkot, az

²⁾ Mint a többi belsőázsiai királyok, Chorezm királyai is szentnek számítottak. Megtestesült isteneknek tartották őket. Mint fentebb idézett munkánkban kimutatni próbáltuk (Sz. E., 1946. 2. sz.), az istennek tekintett chorezmsáh, vagy »chorezmi Choszrov« mellett, Chorezmben a VIII. században világi társuralkodók is voltak, akik a »bagpúr« címet viselték.

áruló fiát emelik trónra ; mellé társuralkodóként, *vali* minőségben (ez az elnevezés a *bagpúr*-nak, a chorezmi társkirály címének arab megfelelője), Kutejba saját testvérét, Abdalláhot nevezte ki, az Afrígida-dinasztiához fűződő kapcsolatait pedig a chorezmsáh leányának feleségül vételével szilárdította meg.

Mint könyvünk elején láttuk, Kutejba nem elégedett meg a 4000 fogoly kivégzésével — olyan tett ez, amely Belső-Ázsia arab hódításának történetében párját ritkítja — s amelyben félreérthetetlenül osztályterror jut kifejezésre —, Kutejba ezenkívül megsemmisíti a chorezmiek történelmi irodalmát, *kiúrtja és elűzi tudósaikat*. Ez szinte érthetetlen lenne (hiszen Kutejba a megmaradt pogány chorezmsáhhall szövetségre lépett), ha nem vennénk tekintetbe azt a szerepet, amelyet a chorezmi »habrok«, mint a Churzád-mozgalom ideológusai játszottak.

Ezeknek az eseményeknek következménye volt Kelet-Európa koraközépkori történelmének egyik legérdekesebb jelensége : Kazária judaizálása.

A kazár kagánatus, amely az i. u. VI. század végén keletkezett, a nyugati türk birodalom bomlásának folyamán és Európa délkeleti részén átvette és továbbfejlesztette a régi türk politikai hagyományokat, ezidőtájt heves harcot indít az arab hódítók ellen és mint Bizánc szövetségese lép fel.

Éppen ide, Kazáriába menekülnek a chorezmi lázadó judaiszták maradványai is, élükön az *új bagpúrral*, aki a Kutejba által meggyilkolt Churzád utóda lett s kit a zsidó-kazár forrásokból Bulan néven ismerünk.

A chorezmi száműzöttek Kazáriában gyorsan előtérbe kerülnek. Ők lesznek a kazár csapatok vezérei és végül az ő vezérük lesz Kazária tényleges uralkodója, a kazár bégek dinasztiájának megalapítója és háttérbe szorítja a kagánt, aki chorezmi mintára jogkörnélküli, szakrális király lett.

A szinkrétikus chorezmi judaizmus lesz Kazária államvallása.

Ezek az események 712 és 730 között folynak le, midőn Bulan, ki ekkor már kazár királlyá lett, hadserege élén benyomul a Kaukázuson túli arab birtokokra.

A további események módot nyújtanak arra, hogy egybevegyünk a kazár, arab és kínai forrásokat és az éremtani adatokat.

Az arabok Chorezmről az egész VIII. század folyamán szinte semmit sem jegyeznek fel. Ez az idő megfeszített küzdelem korszaka, mely Belső-Ázsiának az arabok által történt végleges meghódításával és a belsőázsiai királyságok elszánt fölkeléseivel kapcsolatos.

Úgy látszik, Chorezm tovább élte a maga külön életét s távolmaradt e viharos eseményektől. Csupán arra szorítkozott, hogy formálisan elismerje az araboktól való vazallusi függését és hogy időnkint elküldje a rá kivetett segédcsapatokat.

A VIII. századi chorezmi régészeti emlékek alapján a chorezmiiek társadalmi rendszerében, életében és kultúrájában semmiféle jelentős esemény nem mutatkozik. Megemlíthjük, hogy Tesik-kala, az Afrígida-kultúra klasszikus emléke a VIII. század második felére datálható. A VIII. század közepére tehető viszont Chorezm politikai tevékenységének két fontos tanujele. Erre az időre esik Kína utolsó kísérlete belsőázsiai pozíciójának visszaszerzésére. És éppen 751-ben, amikor Talaszban döntő küzdelem folyik Kao Szien-csi és Zijád ibn-Szálih hadvezérek csapatai között, mely végül is az arabok javára dől el, Kínában időzik Sausafar chorezmsáh követsége. Ez az arabokkal szemben nyilvánvalóan ellenséges ténykedés arra vall, hogy Chorezm az arab-kínai viszály folyamán újból önálló tényezővé szeretett volna válni.

Sausafar pénzei viszont azt mutatják, hogy fellépésének, a kedvező nemzetközi helyzeten kívül, más előfeltételei is voltak.

E pénzekon a királyi cím MR' MLK' pr'rxzn-nek olvasható (= »az áldott kazár király úr«). Valószínű, hogy nemsokkal 751 előtt egyesült az Afrigidák két ága, a kazár és a chorezmi ág s ekkor alakult meg egy hatalmas birodalom, amely a Krimtől és az Azovi-tenger mellékétől egészen Chorezsig terjedt. Ennek az egyesülésnek fontos dokumentuma az úgynevezett Notitia Episcopatum, egy VIII. századi írás, amely a keresztény püspökségek jegyzékét tartalmazza. A kazár keresztény egyház, amely ezidőtájt önálló metropoliát alkotott s központja a Krim félszigeten, Doroszbán volt, hét püspökséget foglal magában. E jegyzéken harmadik helyen, a krími és itili püspökség után a *chvaliszi*, vagyis (az alán-chazár kiejtésnek megfelelően) a chorezmi püspökség következik, utána pedig négy északkaukázusi püspökség. Ezt a tényt csak Chorezm és Kazária politikai egységének világánál magyarázhatjuk meg. Érdekes, hogy a X. században József kazár király a spanyol-zsidó Chaszdaí ibn-Sapruthoz intézett híres levelében Chorezmet a kazár birtokok közé sorolja. Ebben az időben azonban ennek a történelmi hagyományon kívül már semmi más alapja nem volt (lásd a 3. térképet).

Úgy látszik, hogy erre az időre esik egy jelentékeny keresztény kolónia megalakulása Chorezmben, melyről a XI. század elején al-Bírúní, a XIII. század közepén pedig Plano Carpini ad hírt. E szerzők közül az első — jellemző módon — leírja, hogy ezidőtájt a chorezmi jakobita keresztényeknél (akik ortodoxok,

és nem nesztoriánusok ; a nesztoriánusok szektája volt a legelterjedtebb iráni és belsőázsiai keresztény szekta) megvolt a »kalandász«, egy újévi szertartás, mely neve és lényege szerint egyaránt azonos a szláv karácsonyi szertartással. Plano Carpini viszont egyenesen arra utal, hogy az urgenci keresztény kolónia *kazárokból, oroszokból és alánokból* állt. Úgy látszik, hogy a kagánátushoz tartozó különféle etnikai elemeknek, köztük a szláv oroszoknak Chorezmbe történt beszüremkedése összefüggött a VIII. századi, valamint különösen a X. századi eseményekkel, amikor, mint később látni fogjuk (lásd a X. fejezetet), Chorezmbe a kazár lakosság jelentékeny számú csoportja emigrált és a X. és XI. század határán Kazária és Chorezm politikai tekintetben újra egyesült.

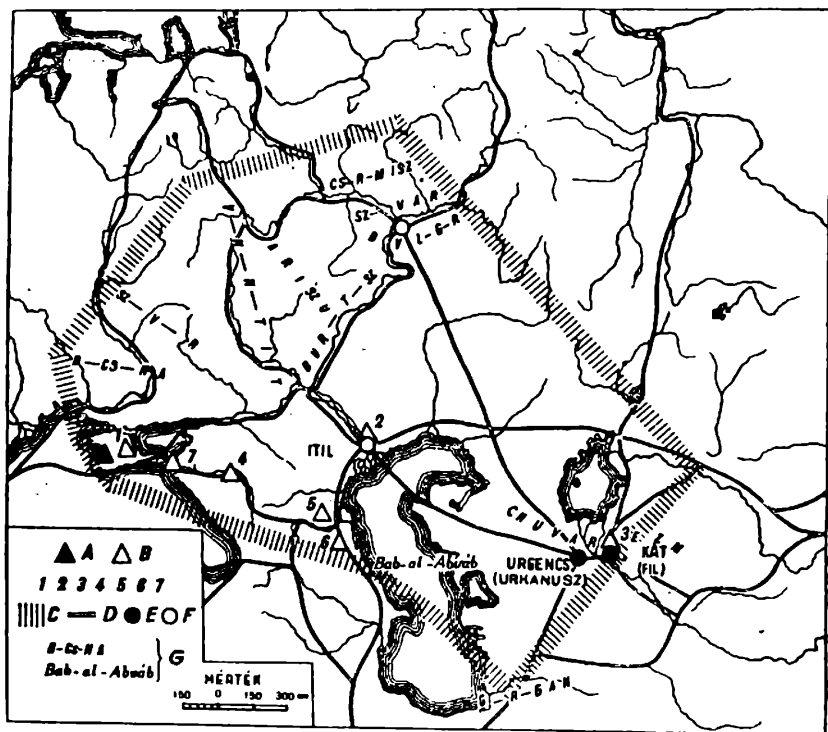
Érdekes, hogy a VIII. század végén és a IX. század elején élt híres arab genealógista, Ibn al-Kalbí (meghalt 819-ben) figyelemreméltó genealógiát közöl a kazárokról és chorezmiokról, kiket szorosan összekapcsol: »Iszhák (Izsák), Ibráhím al-Chalíl (Ábrahám), fia, Kazart és B-z-r-t, továbbá Burszult, Chorezmet és Fílt nemzetek«.

Itt egymás »testvéreként« szerepelnek Kazar, Burszul (ez a kazárokkal közeli rokon és velük szomszédos törzs) és B-z-r mellett (úgy látszik, hogy ez azonos Jehúda ben-Barzillaj kazár genealógiájának U-z-r-jével), Chorezm és Fíl névadó ősei is (mint már említettük, Fíl az egyik legrégibb chorezmi város neve), s az utóbbiakat a szerző Izsáktól származtatja, vagyis a *héber genealógiába* foglalja bele őket. Igaz, hogy a kazárok a X. században (József levele szerint) már az orthodox zsidó családfát alkalmazzák és nemzetségüket Togarmára és Jáfetra vezetik vissza. De a VIII. században mind Chorezmiben, mind pedig Kazáriában nyilvánvalóan elterjedt egy apokrif genealógia is, amely csupán e két ország politikai egyesítésének alapján keletkezhetett.

Valószínű, hogy a chorezmi emigránsok tevékenységével állt kapcsolatban a VIII. század közepe táján Kazária fővárosának Dagesztánból Itilbe, a Volga alsó folyása mellé való helyezése. Itil volt a Chorezm és Kelet-Európa közti kereskedelmi kapcsolatok legfontosabb csomópontja, ahol több szárazföldi és víziút keresztezte egymást.

Kazária és Chorezm politikai egysége továbbra is, egészen a VIII. század 60-as éveiiig fennáll. Midőn 764-ben a kazár csapatok beveszik Tbiliszit, élükön Rasz-tarchan (vagy a Marquart által javasolt olvasat szerint, Asz-tarchan) chorezmi hadvezér áll. Minden adat arra vall azonban, hogy ezt az egyesítést nem tekinthetjük hosszú életűnek.

József király levelének adatai szerint, Bulan unokája, Obadja, aki a VIII. század 60-as—70-es éveiben uralkodott, nagyszabású politikai és vallási reformokat vezetett be: „... Megújította a királyságot és megszilárdította a hitet a törvény és sza-

3. térkép. A VIII. század közepén fennállt kazárai-chorezmi metropólia központjai a Notitia Episcopatum szerint.

A) Doroszi metrópólia B) Püspöki székhelyek. 1. A kőírók püspöke (Karaszubazar); 2. az asztéli (Itil) püspök; 3. a khualisz nép (Chorezm) püspöke; 4. az onogurok püspöke (Kubán mellék); 5. a retegí (Tepek?, Tarki?) püspök; 6. a hunok (Voracsan-Szemender) püspöke; 7. a tamatarchi (Tamany) püspök. C) A kazár birtokok határai vázlatosan, József király levele alapján. D) Fő kereskedelmi utak. E) Chorezm legfontosabb gazdasági központjai. F) A források említette chorezmi gyarmatok Európában. G) A törzsek, területek és földrajzi pontok nevei József király levele alapján.

bály szerint.« Obadja a zsidó talmudista papságra támaszkodott, amely »Bagdád-ból, Chorászánból és görög földről« érkezett és először vezette be Kazáriába a »huszonnégy könyvet, a Misnát, a Talmudot és egész sor imát, mely a chazzánoknál elfogadott».

Ugyancsak erre az időre vonatkozik Biborban Született Konsztantinosz tudósítása is a kazáriai polgárháborúról. Ez a háború azzal végződött, hogy a kágánátusból kiűzött egyik nép, melyet Konsztantinosz *kavarok* néven említ, nyugatra menekült, először a Fekete-tenger északi partjának mellékén elterülő sztyep-pékre, azután pedig, a magyarokkal szövetkezve, Pannoniába.

Kavar, a *chvar*, *chovar* név nyugati kazár kiejtése nem más, mint a chorezmiek saját neve, alán kiejtés szerint *chval*, *choval*, *chal*. Ez utóbbi kiejtés szerint, *chalisz* formában, a *kavarok* utódait a XI. században Magyarországon külön népként jegyzik fel, melyről Jóannész Kinnamosz egyfelől azt közli, hogy »ezek egy felekezeten vannak a perzsákkal«, másfelől pedig, hogy ezek »a mózesi törvényeket követik, melyeket azonban már nem egészen értenek meg«.

A forrás ellentmondásai valószínűleg arra vallanak, hogy a chorezmi száműzöttek utódainak vallása különös, ellentmondásos, félig, zoroaszteri, félig zsidó szinkrétikus jellegű volt.

A *kavarok* utódai még a XIII. században is megőriztek egy homályos mondát, mely chorezmi eredetükre vonatkozott. A XIII. századi magyar krónikákban fennmaradt egy monda Aba Sámuel (1041—1044-ig) király chorezmi családfájáról. Aba Sámuel a *kavar* arisztokrácia egyik leszármazottja volt. Nemzetségét az Ed és Edumer testvérpárra, Attila Csaba nevű fiának chorezmi anyától származott fiaira vezeti vissza. A monda szerint Edumer atyja és *anyja* nagyszámú nemzetségével együtt visszatér Magyarországra.

Érdekes, hogy az Attilára vonatkozó írásos hagyomány, amely itt valójában a *kavar* vezérek genealógiájának időrendi sémája szerint rétegeződik, legrégibb adatközlőnk, Kézai Simon, XIII. századi magyar krónikást durva időrendi tévedésbe ejtette. Kézai Attila korának eseményeit i. u. 700-ra, a hunoknak Attila halála után Pannoniából való kiűzését pedig arra az időre tette, amely a judaizált chorezmiek Chorezmből történt kiűzésével esik egybe.

Obadj, uralkodásának eseményeit úgy kell tekintenünk, mint a kazárok visszahatását a chorezmi emigránsok uralma és Kazáriának Chorezm által történt leigázása ellen. Chorezm Kazáriát Sáusafar és utóda, Turkszanát uralkodása idején hódította meg. (Úgy látszik Turkszanát nem véletlenül kapta a kazár kágán-dinasztia megalapítójának a bizánci forrásokban Turxanthész néven ismert, a VI. sz. végén szereplő türk vezérnek a nevét.)

Obad a, aki maga is chorezmi származású volt, a helybeli arisztokrácia mellé állt. A különféle országokból odasereglett tudós zsidó papság tekintélyére támaszkodva, államesinyt hajt végre. Ennek az lett a következménye, hogy a judaizált chorez-

mek másodizben még messzebb, nyugat felé voltak kénytelenek menekülni.

Régi hazájukba aligha menekülhettek volna. Ott az iszlám már gyors sikereket ért el. Obadja kortársa és távoli rokona már muzulmán nevet vesz fel: Abdalláh lesz a neve.

Chorezm a kalifátus rendszerének oszlopos tagja lesz. Abdalláh pénzein, Szijávus lovának fara fölé miniatűr kúfi betűkkel (Chorászán arab helytartóinak: Dzsa' far-nak (Ibn Muhammed, 787–789) és Al-Fadl-nak (ibn Jahjá, 794–803-ig) nevei vannak véve.³⁾

Ezek a pénzek szakítást jelentenek a chorezmi pénzverés hagyományával. Súlyuk nagyon kicsi. Már Sáusafar pénzei sem teljes súlyúak: 3,6 és 3,26 g között ingadoznak (a Szászánida-drachma legalsó súlyhatára 3,96 g). Abdalláh pénzei, melyeken a helytartók nevei még *nem szerepelnek*, 1,97-től 2,4 g súlyúak, a Dzsa'far és Fadl nevét viselő pénzek pedig mindössze 1,32–2,05 gr-ot nyomnak. Súlyuk tehát Sáusafar drachmáihoz képest több, mint felényire, a teljes súlyú VII. századi és VIII. század eleji chorezmi drachmákhoz viszonyítva pedig, amelyek 4,36–1,67 g súlyúak és a Szászánida-drachma maximális súlyát (4,6 g) is jelentékenyen meghaladják, több mint harmadára esik. Hanyatlást mutat a pénzek fémanyaga is: Abdalláh egyes pénzei ligatúrájukban elenyésző kis mennyiségű ezüstöt tartalmaznak, szinte tiszta rézből vannak.⁴⁾

Ilyenformán a VIII. századi chorezmi érmek súlyának és minőségének rohamos csökkenése híven tükrözi az országnak az arab hódítás alatti gazdasági történelmét, mélyreható belső társadalmi válságát.

Ez a hanyatlás az öntözött földek történelmi dinamikájában még jobban kifejezésre jut. A VIII. és IX. század határán és a IX. század folyamán az öntözött földek területe ismét jelentősen összezsugorodik. Egyáltalában nem használják fel többé öntözésre a Gávchore keleti fő ágát, Guldurszuntól egészen Kyrk-Kyzig. Több száz vár rommá változik s e romok napjainkig ott hevernek a sivatagban.

Nagy mértékben összezsugorodik a másik elágazás, a régi Kelteminár területe is. Sokezer hektárnyi föld sivatagosodik el. Kétségtelen, hogy ez a folyamat a kiéleződött osztályharcra függ össze. Az osztályharcra kell elsősorban visszavezetnünk számtalan vár és megerősített paraszttanya pusztulását is. Ezeken mindenütt háborús dúlás és tűzvész nyomaival találkozunk.

³⁾ VDI, 1938.. 4. szám 129—131. lap.

⁴⁾ U. o., 138—139. lap.

Chorezmet a IX. században nem érték olyan nagyarányú külső támadások, amelyek e komor látványt nyújtó elsivatagosodást indokolnák.

Erről az osztályharcról tanuskodik a chorezmiek tömeges elvándorlása is, amely egészen a X. századig tart. A chorezmiek, akik most már muzulmánok, Kazáriába emigrálnak. Itt a chorezmi zsoldos testőrség lesz a kagán és bég hatalmának fő támasza. Kétségtelen, hogy ez a testőrség elsősorban a tönkrement szabad kisparasztok soraiból toborzódott, akik számára csak két lehetőség kínálkozott: vagy az, hogy a feudális urak szolgái és kedíverjei legyenek, vagy hogy kivándoroljanak.

3

Chorezm a IX—X. század folyamán továbbra is Kelet-Irán és Belső-Ázsia váltakozó, hatalmas, korai feudális államszövetségeinek kötelékébe tartozik. Ilyenek voltak a Táhiridák, Szaffáridák. Számánidák államai. Ezek az államok a politikai hanyatlás útjára lépő kalifátus keleti határvidékein keletkeztek.

Chorezm ekkori belső történelmére vonatkozóan nagyon kevés adatunk van. A gyérszámú adat azonban arra vall, hogy Chorezm-ben lényegileg ugyanazok a folyamatok játszódtak le, mint a kalifátus egyéb területein. E folyamatok közül leglényegesebb az, hogy azok a régi patriarchális rabszolgatartó hagyományok, amelyek a feudális gazdálkodás fejlődését gátolják, bomladozóban vannak. E folyamat egyik legfontosabb mozzanata az volt, hogy az arisztokrácia és a nép közti hagyományos patriarchális kapcsolatok meglazultak, melyek eleinte a formálisan továbbra is szabadnak tekintett lakosság feudális kizsákmányolásának álcázására és megkönnyítésére szolgáltak. De e korszak folyamán e kapcsolatok a hűbérurak növekvő átvágának már csak béklyói lettek.

Az arab hódítás és a rákövetkező évtizedek viharai a lehető legjobban elősegítették ezeknek az állapotoknak a megváltozását. A régi, félig patriarchális, félig feudális dihkáni arisztokráciának egy része megsemmisült a végnélküli háborúk, lázadások, s a hódítók katonai rémuralma során. Másik részük az arabok szolgálatába állott, s mint a kalifa és helytartóinak hadvezére, tisztviselője, megszakította kapcsolatát hazájával. Új helyén, ahol már nem kellett tekintettel lennie a faluközösségekhez fűződő sok százados patriarchális hagyományokra, ez az új nemesség, melybe arab és türk elemek is olvadtak, nyíltan szembehelyezkedik a néppel. Már az arab birodalom történelmének első évtizedeitől kezdve, különösen pedig a IX—X. század folyamán, igen gyakori

eset, hogy egyes hadvezérek és tisztviselők részére katonai és polgári érdemeikért jutalmul földbirtokokat juttatnak, hűbértokként, bőkezűen egyes falukat, sőt egész vidékeket ajándékoznak. Az is gyakorivá válik, hogy egyes földterületeket és településeket »vakf«-okba osztanak szét, vagyis különböző vallási alapítványok részére ajándékoznak el.

Adataink vannak arról is, hogy e tekintetben Chorezm sem volt kivétel. Így például ibn-Fadlán »Riszála«-ja alapján tudjuk, hogy Artachusmítan települése (melyet a XIII. században Jákút nagy városnak ír le) Muktadir kalifa nagyvezírjének, Ibn al-Furátnak birtoka volt. 921-ben viszont, midőn al-Furát kegyvesztett lett, a kalifa elveszi tőle e birtokot és egy bizonyos Ahmad ibn Múzá al-Chorezmínek ajándékozza.

Chorezmben azonban, amely a kalifátus és az alája tartozó hatalmas chorászáni vazallusok birtokainak határvidékén terült el, úgy látszik, e folyamatok valamivel lassabb ütemben játszódtak le. Jellemző, hogy míg Transzoxániában és Chorászában a városi és a falusi lakosság nagy tömegei már a X. században sem vesznek részt a háborúkban és a hadsereget a török nomádok zsoldos csapataiból és a fegyveres rabszolgák (»gulámok«) testőrgárdájából toborozzák, addig a chorezmiek, az összes X. századi források egybehangzó tanúsága szerint, továbbra is katonáskodnak és a források állandóan hangsúlyozzák hűségüket és haditudományukat. (Lásd alább a X. fejezetben.) Ez kétségtől azt mutatja, hogy itt még elég jelentős számban maradtak személyileg szabad és polgári jogaik tekintetében egyenrangú földbirtokos és kézműves rétegek. E fontos tény alapján érthetővé válnak azok a tudósítások, amelyek szerint Chorezm új fellendülésének korában, a X. század második felében, katonai hatalommá lett.

X. FEJEZET. BÍRÚNÍ KORA.

1.

Al-Bírúní 972—973-ban született, Chorezm régi fővárosa, Kát (Fír) peremvárosában (bírún=külváros). 995-ben, a még fiatal, 23 éves tudós kénytelen volt elhagyni hazáját és Gurgán uránál, Kábusz ibn-Vasmgírnél keresni menedéket. Al-Bírúní ifjúkorának viszontagságai azokkal a nagyjelentőségű politikai eseményekkel álltak kapcsolatban, melyek ekkor Chorezmben lejátszódtak. 995-ben az utolsó Afrígida, Abú Abdalláh Muhammed vetélytársának, Urgencs emirjének, Mámún ibn Muhammednek fogságába esik s az megöli őt. Chorezm Urgencs fennhatósága alatt egyesül Urgencsel. Mámún felveszi a »chorezmsáh« régi címet.

Úgy látszik, hogy Abú Abdalláh hívei, udvari környezete szintén e politikai fordulat áldozatai lettek. Mint ez akkoriban gyakori volt, sok társával együtt valószínűleg Bírúninak is emigrálnia kellett. Bírúní csupán Mámún ibn Muhammed második utóda, II. Mámún ibn Mámún uralkodása idején, kb. 1010-ben tér vissza hazájába. Itt a chorezmsáh által a királyi udvarba hívott nagy szögő tudóssal, Abú Alí ibn Sznával (Avicenna) együtt II. Mámún udvari »Akadémiájának« díszé és a chorezmsáh első tanácsadója lett.

Urgencs fölemelkedésének hosszú története van. A város felvirágzását jelentős mértékben annak a helynek köszönhetette, melyet, mint Chorezm északnyugati központja, a chorezmi állam külkereskedelmi és külpolitikai kapcsolatainak közvetítőjeként elfoglalt.

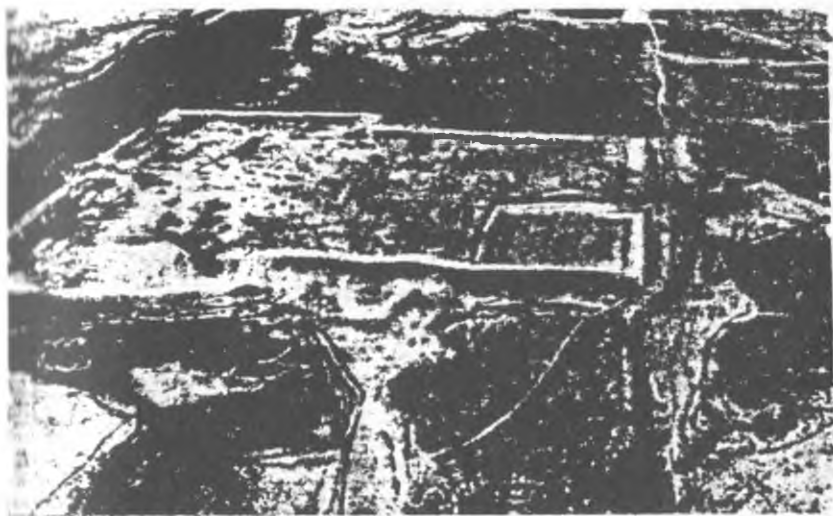
A X. századból való többolyan történelmi és régészeti adat, melyek alapján arra a következtetésre juthatunk, hogy az ország ebben az időben gazdaságilag gyors ütemben felemelkedik.

Ezt főként a *chorezmi városok számának* rohamos emelkedése mutatja. Rendkívül tanulságos azoknak a számoknak az össze-

etese, melyeket a VIII., valamint a X. századi források Chorezm városairól adnak.

Tabarí, aki beszámol Chorezmnek az arabok által 712-ben történt meghódításáról, azt állítja, hogy *Chorezmnek mindössze három városa van* : Kát (Fír), Hazáraszp és valószínűleg Urgencs.

Al-Isztachrí (aki művét kb. 930—933 között írta) *tizenhárom* chorezmi várost sorol fel. Ezek : Chorezm (Kát), Dargán, Hazá-

72. ábra. *Jangikent madártávlatból.*

raszp, Chíva, Chusmítan, Ardachusmítan, Száfardasz, Núzvár, Kardaráncshász, Kardar, Bárategin, Madminija, Dzsurdzsánija.

A Hudúd al-Álam szerzője kilenc chorezmi várost említ (Kát, Chusmítan, Núzsaban, Gurgandzs, Kardnázchasz, Badminija, Deh-i-Karategin, Kardar, Chíva). Ugyanekkor mellőz olyan jelentékeny központokat, mint Dargán és Hazáraszp, vagyis ha felsorolását ezekkel kiegészítjük, akkor, ha csak megközelítőleg is, de körülbelül mégis azt a számot kapjuk, melyet Isztachrí közöl.

És végül al-Makdiszí, aki művét 985 táján írta, már harminc három chorezmi várost sorol fel. Ezek : a jobbparton Kát Gardmán, Ajjhán, Ardáchíva, Núkfab, Kardar, Mazdáchkán Dzsasirá, Szadvar, Zarduch, Baráategin, Madkaminija ; a balparton : Dzsurdzsánija, Núzvár, Zamachsar, Rúzund Vazármand, Vaszkáchánchász, Rachusmítan, Madámítan, Chíva, Kardaráncshász, Hazá-

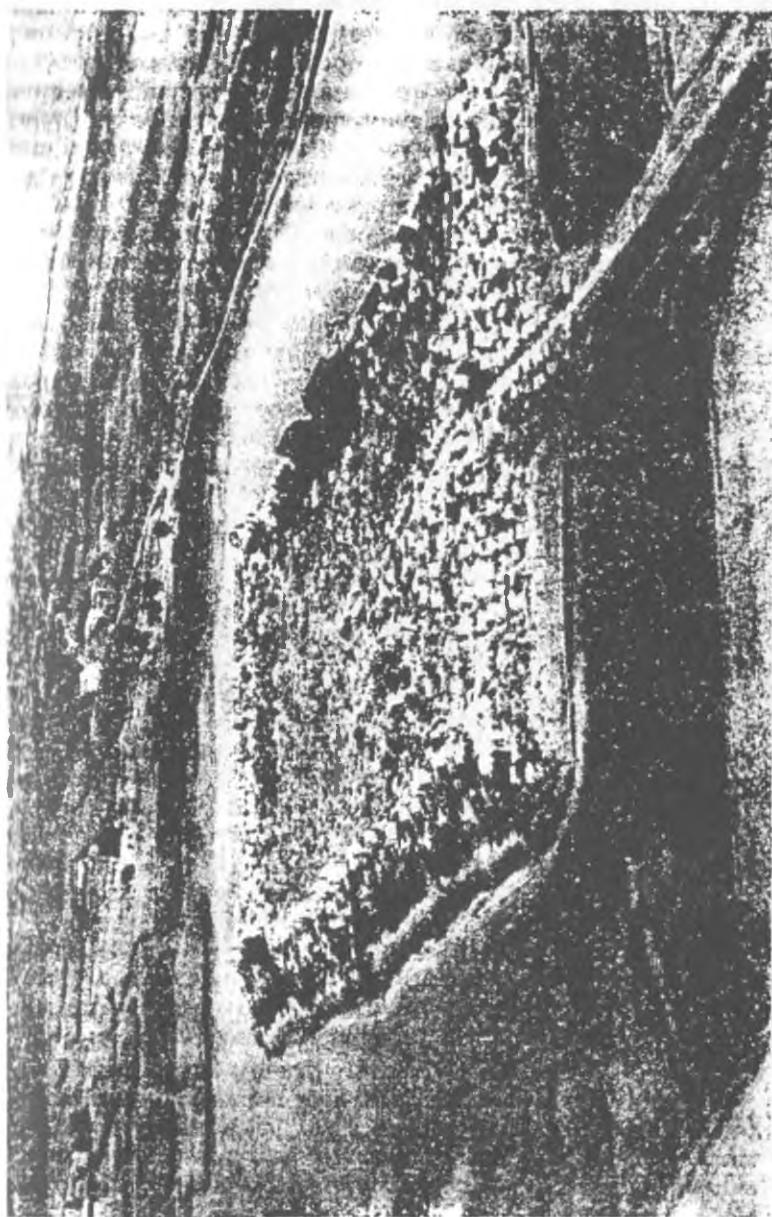
raszp, Dzsigirbend, Dzsász, Dargán, Dzsit, Kis Dzsurdzsánija, egy másik Dzsit, Szadfar, Maszászán, Kárdár, Andarasztán. Ezenkívül megemlíti még a következő városokat, melyek a Chorezmen végigvezető útvonal mentén fekszenek : Suráchán, Chász, Núzkát, Darszán, Dzsuvfán, Amír, Bárabszár, Vardarág.

Ha tekintetbe vesszük, hogy ezidőtájt legalább is Surachan, adataink szerint (köztük régészeti adatok szerint is, lásd a 73. ábrát), már szintén város volt, akkor az al-Makdiszi közölte számot kiegészítve, mintegy *negyven várost* kapunk.

Bár mindezeket a jegyzékeket (különösen Tabaríét) aligha tekinthetjük teljeseeknek, a bennük kifejezésre jutó irányzat felől aligha lehetnek kétségeink. Ezt az irányzatot a régészeti adatok is alátámasztják. Míg a VIII—IX. század folyamán — mégha tekintetbe vesszük is, hogy Tabarí adatai nem teljeseek — nagyon jelentéktelen számú várost találunk, addig a városok száma a X. században rendkívül magasra szökik. Kétségtelen, hogy ez a fejlődés az ország gazdasági rendszerében végbemenő mélyreható, ugrászerű változást tükrözi. Míg az ókorban, az i. u. III—IV. századig, a »régi öntözött földek« területén, Dél-Karakalpakiában *tíz* városi típusú települést találunk (Bazar-kala, Dzsansz-kala, Kurgasin-kala, Kyrk-Kyz, Kis Kyrk-Kyz, Toprak-kala, Nagy Guldurszun, Kavát-kala, Duman-kala, Éresz-kala), addig a korai Afrigida időkben, az V—VI. század folyamán, ezek közül mindössze csak kettőben laknak (Toprak-kala és Kyrk-Kyz). A késői Afrigida-korban viszont, vagyis éppen az arab hódítás idején, egyetlenegy várost sem találunk itt, eltekintve egy jelentéktelen kis városkától, amely mint piactér a berkutkalai vár lábánál kezdett kifejlődni. A X—XI. század folyamán újból megelevenedik az élet Kavát-kalában, Guldurszunban és Narindzsanban ; vagyis azon a területen, ahol a VIII—IX. században egyetlen város sem volt, most három várost találunk.

A régészeti anyag alapján felderíthetjük e folyamat okait is. A kerámiai adatok arról tanuskodnak, hogy *a városi kézműipar ismét felvirágzik*. A IX. századból van néhány megbízható adatunk, melyek azt mutatják, hogy Chorezmben elterjedt a mázas kerámia. (A VIII. században, köztudomás szerint, nem volt mázas kerámia : sem Tesik-kalában, sem a jóval későbbi, 36. számú várban nem találtunk egyetlen cserépdarabot sem.) Ezzel szemben a X. században a mázas kerámiatárgyak már tömegesen előfordulnak.

E korszak legjellemzőbb vonása éppúgy, mint Transzoxániában, Iránban és Azerbajdzsánban is, a mázas kerámia, melyen zománcalapon lágy színárnyalatokban, fehér vagy zöldes háttérrel, barna-, vörös- és zöldtónusú festés látható. Különösen jellemzők

73. ábra. Surachan romjai madartivulaból.

az ekkori emlékek közt bőségesen található, széles, lapos, mázas esészek. Ezeknek korongalakú fenekük van, külső felületüket pedig gazdag növényi és mértani díszek ékesítik.

A máztalan kerámiát szintén formagazdagság és sok-sok dísz jellemzi. A X. századra főként a nagy, egyenesszélű, világos, agyagból készült vázák jellemzők. Ezeknek nincs tisztán kivethető nyakuk. Gazdag, hullámos díszítés ékesíti őket. Jellegzetesek még a különféle formájú és méretű hosszúnyakú korsók, melyeknek lapos fülük van, továbbá a szürke agyagból készült kannák és konyhai üstök stb. Különösen gazdag, X—XI. századi kerámiai anyagot szolgáltatott M. V. Vojevodszkij 1934. évi zmuchsi ásatásai, valamint A. I. Tyerenzskin gyűjteményei, továbbá Narindzsan «ó-városának» romjai között végzett ásatásaink. (Narindzsan «új-városa» a XIII—XIV. századból való).

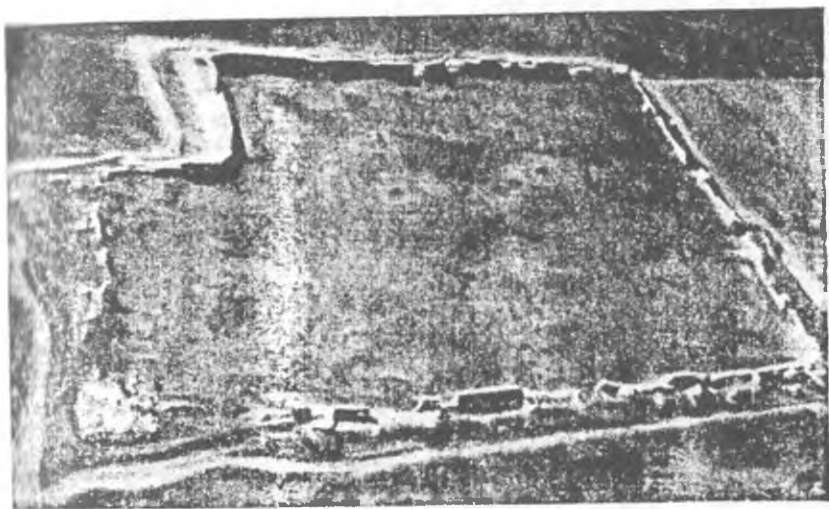
Érdekes a város alaprajza, mely fényt vet e koraközépkori chorezmi várostípus kialakulásának folyamatára. Az alaprajz elég szabályos téglalapalakú. A várost homokborította falomladványok övezik. A falakon tornyok is voltak. A város magas domb lábánál terült el, ahol most egy mazár romjai és Narindzsan-Baba chánakája (a dervisek közös lakása) magaslik. Ezek legrégibb részei a XIV. századig nyulnak vissza. Ez a halom a jelek szerint egy hatalmas, Afrígida-kori vár maradványaiból áll, melynek lábánál a X. században egy kisebb városka keletkezett.

A többi koraközépkori chorezmi várost alább fogjuk jellemezni, mivel külső formájuk és a leletek túlnyomó része a XII—XIII. századba vezet bennünket. De e városok között, mint Kavat-kala és Guldurszun a jobboldalon, Zmuchsir és Pudzsa a balparton, változatlanul találunk korábbi anyagot is, főként kerámiát, mely a X—XI. századból való. Fontos azonban rámutatnunk egy lényeges körülményre: egyes városok (Guldurszunról, Kavat-kaláról és Zmuchsirról eléggé sikerült ezt megállapítanunk) a X—XI. században az elpusztult ókori városok helyén épültek. Építésüknél a középkori védelmi rendszer alapjául messzemenően felhasználták a régi, jó állapotban fennmaradt erődítményeket. Zmuchsirban és Kavat-kalában több helyen a falak alapzataul a hatalmas, négyzetalakú, 40x40x10 cm. méretű nyerstéglából készült ókori fundamentum szolgál, mely különböző magasságban maradt meg. Föléje már a középkori, pachszából készült jellegzetes falrakás került.

Még érdekesebb Guldurszun esete. Itt az ókori falak, melyeken jellegzetes, magas és keskeny lőrészek voltak, egész magasságukban fennmaradtak és mindmáig ezek szolgálnak az erőd falának alapjául. A nyilazás céljaira szolgáló galéria külső falát azonban,

mely valószínűleg, (mint a többi emlékeknél is), már korábban leomlott, lebontották, a lőrészeket betapasztották és a falat kívülről vastag pachsza-réteggel borították be. Most, amikor a külső tapasztas már régen lemállott, az erőd udvara igen sajátos látványt nyújt: a nagyszámú ókori lőrés az erőd *belseje* felé tekint, ugyanakkor amikor kívül a falak felületét síma egyenletes pachsza-réteg borítja.

A koraközépkori chorezmi városok alaprajzának összehasonlító elemzése révén alapos helyesbítésre szorul a Zsukovszkij—

74. ábra. *Baderkent* romjai madártávlatból.

Barthold—Jakubovszkij¹⁾ féle ismeretes elképzelés a belsőázsiai koraközépkori város fejlődéséről. E felfogás szerint a város a vár (kubundiz, ark) körül alakult ki. Kezdetben az úgynevezett *sahrisztán* vagyis a szó szoros értelmében vett város fejlődik ki, később azonban, amint a várost övező perem-települések, a *rabadok* egyre jobban kifejlődnek, az i. u. XI. század-folyamán a város gazdasági és társadalmi életének központjává ezek válnak, a sahrisztánok pedig hanyatlásnak indulnak.

¹⁾ A. J. Jakubovszkij, Feodalnoje obszesztvo Szredny-j Aziji i jevo togovlja sz Vosztocnoj Jevropoj v X—XV vv. (= Belső-Ázsia feudális társadalmi és e társadalom kereskedelmi kapcsolatai Kelet-Európával a X—XV. században), MIUTT, I., 4—5. lap.

A helyzet azonban valójában sokkal bonyolultabb és a fenti törvényszerűség teljes mértékben csupán Belső-Ázsia néhány városára érvényes. A városok fejlődésének ma már néhány más irányút is megkülönböztethetjük. Ezek sokkal jellemzőbbek, mint a fenti fejlődési irány.

A VIII—IX. század folyamán keletkezett városok, mint piacterek, vagy megerősített »rabad«-ok a vár lábánál alakulnak ki. Ezt látjuk például a berkutkalai városka keletkezésénél, különösen pedig a narindzsani »régi város« esetében is.

A X. század folyamán és később keletkezett városok mellett, mint például Guldurszun, Kavat-kala, Dzsanpyk-kala, Daudan-kala stb. nincs semmiféle *ark*. Ezek egyetlen *sahrisztánból* állnak. E körül néha megerősítetlen, még ritkábban pedig (Guldurszun) megerősített külvárosok terülnek el. Sehol semmi jelét sem sikerült felfedeznünk annak, hogy a sahrisztánok lehanyaglottak volna és hogy szerepüket a rabadok vették volna át. Jellemző, hogy még olyan város is, mint Chiva, csupán a XVIII—XIX. század folyamán terjed túl a középkori sahrisztán határain. E sahrisztán mindmáig megőrizte jellegzetes koraközépkori kereszthalakú alaprajzát. Egészen a XX. század elejéig a sahrisztán maradt a város gazdasági életének központja.²⁾

A városok fejlődése az ország általános gazdasági fellendülésének kétségtől egyike legfontosabb jele. E fejlődés arra vall, hogy megszilárdultak és kibővültek azok a gazdasági kapcsolatok, melyek az új alapokon, újból életre kelt chorezmi városi civilizáció és a környező sztyeppe-vidék, valamint a távolabbi országok között létrejöttek.

Az arab forrásokból világosan kitűnik, hogy Chorezm a X. század folyamán rendkívül élénk gazdasági tevékenységet fejt ki. A chorezmi kereskedők tevékenységének színhelye ekkor éppúgy, mint a középkorban is, elsősorban a mostani Turkménia és Nyugat-Kazahsztán környező sztyeppék, másodsorban a Volga melléke, Kazária és Bulgária, továbbá a keleteurópai szláv népek lakta hatalmas terület.

Isztachrí már a X. század elején ezt írja: »Chorezm termékeny földű, búza- és gyümölcstermelő város (madína). A gyümölcsök közül csak a dió nem terem meg itt. Az országban sok gyapotszál és gyapjúút termelnek, amit azután messze földre elvisznek. Lakosait jellemzi, hogy gazdagok és hogy szeretnek kérkedni bátorságukkal. Chorászán lakói közül ők vannak leginkább el-

²⁾ J. Guljamov, Pamjatnyiki goroda Chivi (= Chiva városának emlékei), Taskent, 1941., 7. lap.

„...elölve (idegen földeken) s ők utaznak a legtöbbet. Chorászában nincs nagyobb város, ahol ne laktak számos chorezmi. ... Országukban nincsenek arany, - sem ezüstdányák, sem olyanok, ahol drágaköveket fejtenek. Gazdagságukat főként a törökökkel való kereskedéssel és az állattenyésztéssel szerezték. Hozzájuk kerül a rabszolgák legnagyobb része a szlávoktól, a kazároktól és a velük szomszédos népektől, továbbá a törököktől is, és a legtöbb pusztai róka, coboly, róka, hód és egyéb prém.«³⁾ •

Ibn-Fadlán érdekes adatokat közöl Chorezmnek a törökökkel folytatott kereskedéséről.

A »Hudúd al-Álem« című, X. századvégi mű névtelen perzsa szerzője ezt írja :

»Kát Chorezm fontos városa, a gúz Turkesztán kapuja, a török, valamint a turkesztáni, transzoxániai és kazárföldi áruk lerakódó helye, ahol sok kereskedő sereglik össze... Kát igen gazdag város. Párnahuzatokat, himzett ruhákat, gyapotanyagokat, nemezt, havat (?), ruchbint (egy sajt-fajtát) szállítanak inné.«⁴⁾

Különösen érdekes adatokat találunk al-Makdiszínél.

A kalifátus országaiba Chorászán területéről bevitt áruk leírása során a legrészletesebb jegyzéket Chorezmről állítja össze :

»Chorezmből valók a coboly, a szürke-mókus, a hermelin, a sztyeppe-i róka, nyest, róka, hód, színes nyúl, kecske, valamint a viasz, nyíl, fehér topolyafakéreg, kalapok, halenyv és halcsontok, hódmirigyből készült kenőcs, ámbra, kímucht (bőrfajta), réz, erdei dió, sólyom, kard, páncél, nyirfa, szláv rabszolgák, bárányok és tehenek, — *mindezt a bulgároktól szállítják*. Chorezmben megterem a szőlő ; sok mazsola, sütemény, szézám, csíkos ruha, szőnyeg, takaró, pompás brokát, »mulham« fátyol, záruk, virágos ruhák, fjak, amelyeket csak a legerősebb emberek tudnak felajzani, különleges sajt, savó, hal valók innét. Hajókat is építenek és szerelnek fel itte.«⁵⁾

Ez a jegyzék kétszeresen is érdekes. Először is azt mutatja, hogy jelentékeny mértékben kibővültek azok az áruk, amelyeket a chorezmi kézműipar termelt és exportált.

Istachrí és a Hudúd al-Álem alapján Chorezmet még mint főleg mezőgazdasági és állattenyésztő országot képzeljük el, mely egyben a keleti országok, a törökök és a Volga-mellék közti közvetítő kereskedelem központja s többek között a legnagyobb rabszolgapiac is. Chorezm az északi vidékeknek szállított nyersanyag és a helyi mezőgazdasági termékek mellett textilipari cikket is

³⁾ MITT. I., 180.; GA. I., 305.

⁴⁾ MITT. I., 216.; Hudúd al-Álem, 256.

⁵⁾ MITT. I., 202.; BGA. II., 325.

exportál. Az al-Makdiszi felsorolta kiviteli tárgyak között pedig már fémárúk (zárak), valamint a fegyvergyártás (íjak) és a hajóipar termékei is szerepelnek.

Másfelől meglepő, hogy milyen sok és különféle árut vittek be a X. század végén »a bulgároktól«, vagyis Kelet-Európa országaiból. Ez azt mutatja, hogy a chorezmiiek gazdasági tevékenységének ez az ága is gyors ütemben fejlődött.

A Kelet-Európával folytatott kereskedelem jelentőségét első sorban az egyik chorezmi város, Urgencs fokozta, mely e kereskedelem természetes központja lett. Urgencs volt ugyanis a chorezmi civilizáció legtávolabbi, északnyugati előőrse. E fontos város a sivatagos Usztyurton keresztül nyugaton Mangislak kikötői felé, északnyugaton pedig az Emba alsó folyásáig és távolabbra a Volgáig, valamint nyugatra, a Karakumon át Dzsurdzsánba vezető utak elágazásának, tehát az Irákból és Iránból Kelet-Európába vezető legrövidebb út mentén feküdt.

»Ez Chorezmben a főváros után a legnagyobb város, a gúzokkal folytatott kereskedelem központja. Innét indulnak ki a karavánok Dzsurdzsánba, a kazárokhoz, Chorászánba«. — írja al-Isztachrí.⁶⁾

»Gurgancs városa, — írja a Hudúd al-Álem szerzője — régen a chorezmsáhok birtokai közé tartozott, most pedig külön királya van. Királyát »gurgancsi mír«-nek nevezik. A város nagyon gazdag; ez Turkesztán kapuja, hol igen sok kereskedő sereglik össze«.

Sem Isztachrí, sem pedig Ibn Fadlán, aki, miközben az Usztyurton keresztül vezető fáradságos utazásra készült fel, hosszabb időt töltött Urgencsben, egy szót sem szól arról, hogy a városnak külön királya volt. Az ekkori történelmi irodalom sem tud urgencsi királyról. Urgencs első önálló uralkodója ugyanaz a Mámún-ibn-Muhammed, aki 995-ben újból egyesíti Chorezmet, de most már a nyugati főváros vezetése alatt.

Bízvást állíthatjuk, hogy Urgencs elkülönülése nem történetelt a X. század közepénél régebben. E különválást az ország rohamos gazdasági fellendülésével, valamint a Volga-mellékkel kialakult kereskedelmi kapcsolatok erőteljes fejlődésével hozhatjuk kapcsolatba.

Urgencs fellendülését nem érthetjük meg, ha az általános történelmi és politikai helyzetet figyelmen kívül hagyjuk. Azok a kapcsolatok, melyek, mint láttuk, a VIII. században Chorezmet Kazáriához fűzték s melyek egyre erősebbekké váltak — sőt Kazária egy ideig Chorezmmel politikai egységet is alkotott — akkor sem

⁶⁾ MITT, I. 178, BGA, I. 299.

szakadtak meg, amikor Chorezmet és Kazáriát ismét politikai, vallási és kulturális határok választották el egymástól. A judaizmus kavarok kiűzése után ezek helyét Kazáriában a muzulmán chorezmiek foglalják el, s még hozzá tartósan. Ezek elsősorban mint a kazár kagán zsoldosai jutnak szerephez.

A X. század elején Kazária fővárosában, Itil-Chazaránban népes muzulmán chorezmi telepet találunk, melynek magvát, az úgynevezett al-Artija, egy tizezer főből álló chorezmi muzulmán zsoldos csapat alkotja. Ez a csapat volt a kazár kagán nehézfegyverzetű lovasságának dísze.

Nemcsak Itilben, hanem úgylátszik Bulgárban is igen számottevő chorezmi kolónia alakult ki. Erre mutat ibn-Fadlán egyik helye, ahol a szerző a bulgárok temetkezési szertartásainak leírása kapcsán említ egy szertartást, amelyre Bulgárban akkor kerül sor, amikor muzulmán férfi vagy chorezmi asszony hal meg.

A X. század közepéről valók azok a tudósítások, melyek szerint Chorezm a Volga mellett kifejtett gyarmatosító és gazdasági tevékenysége mellett e vidéken élénk politikai szerepet is játszott. Ibn-Haukal elbeszélése szerint a chorezmiek hadjáratoznak indítanak a bulgár királyság határai ellen s onnét zsákmánnyal és rabszolgákkal térnek haza.

A chorezmieknek a távoli Bulgária elleni hadjáratai nem meglepőek számunkra, ha tekintetbe vesszük, hogy a X. századi források a chorezmieket egyöntetűen nemcsak bátor utazóknak és kereskedőknek írják le, hanem rettenthetetlen és harcban edzett katonáknak is, akik sikeresen harcolnak szomszédaik, az oguz törökök ellen.

»A chorezmiek — írja al-Isztachrî — vitézül harcolnak a gúzok ellen s a gúzok félelmetes ellenségei».

»A chorezmiek — al-Makdisî elbeszélése szerint — vendégszeretők, szeretik a lakomákat, vitézek s a harcban kitartók; majátságos és csodálatos szokásaik vannak».

»Lakói harcolnak hitükért, vitéz harcosok» — írja Kát lakóirol a Hudúd al-Álem szerzője.

»Lakossága harciasságáról híres és nyíllal mesterien tud dobálni» — írja ugyanő Urgencsről.

Az oguzok elleni háborúskodás, a X. században mindennapos jelenség a chorezmiek életében, hagyományos szokásokká, sőt szertartásokká szilárdul. Bírúni írja a Fagbúrija nevű chorezmi ünnepet. Ez a »király kivonulása«, mely arra a szokásra emlékeztet, hogy az őszi hidegek beálltakor Chorezm királya elhagyta szék-

városát és a hagyományos téli hadjáratra kelt az oguzok ellen, hogy országa határaitól visszaverje őket.⁷⁾

Ezek a zord idők edzették meg s nevelték ki a chorezmi hivatásos harcosoknak azokat a kádereit, akik a X. század elején a kazár kagánátus sorsának intézői lesznek.

2.

Ez a harc azonban nem volt könnyű. A Volga-mentén elért kereskedelmi, gyarmatosító és politikai sikereket csupán megfeszített erővel, állandó heves harcokban lehetett kiverekedni, melyeket Chorezm hatalmas vetélytársai, északi szomszédai, az oguz törökök ellen vívott. Ezek földje a Chorezmből a Volga felé vezető út mentén terült el. Az oguz törökök a X. század folyamán politikailag szintén megerősödtek s országuk virágzásnak indult. Mint látni fogjuk a Volga melletti területek feletti uralomra ők is igényt formáltak.

Midőn 922-ben Ibn Fadlán megszállt a nyugati oguzok hadi főnökénél, Atraknál, Katan fiánál (a nyugati oguzok valahol a Csink-USztyurt északi része és az Emba közti területen laktak), Atrak sokáig magánál tartotta vendégét, valószínűleg azért, hogy összeköttetésbe lépjen az oguz uralkodóval. Közben az oguz vezérek azt kezdték gyanítani, hogy a kalifa követségének a feladata szövetség létrehozása a kazárokkal, az oguzok együttes megtámadása céljából. Jellemző, hogy Almust, a bulgár királyt, Silki fiát, akihez a követség valójában igyekezett, Atrak a maga apósának (vagy vejének) nevezi⁸⁾, amiből feltétlenül arra lehet következtetnünk, hogy az oguzok és Bulgária között ezidőtájt bizonyos politikai kapcsolatok állottak fenn.

Fentebb a török törzsek történetét azon a ponton hagytuk abba, amikor etnikai kialakulásuk folyamata még a türk birodalom hatalmas kagánjainak égisze alatt folyt. A türk birodalom végleges bukása nyomán a VIII. század közepén a szetyeppelakó törzsek egész sor helyi politikai egyesülése jön létre. Ezek közül a legnyugatibb a nyugati türk kagánátus alighanem legtovább fennmaradt töredéke az oguz jabguk barbár állama. Ennek központja a X. században a Szir-darja alsó folyásánál Jangikent városa. Jangikent egyike a folyó régi deltája általunk már jól ismert hüntörök goroggyiscséinek. A várost a X. század folyamán újból megerősítették és átépítették.⁹⁾

⁷⁾ Al-Birúni, szöveg, 236. lap.

⁸⁾ Ibn Fadlín, 65.

⁹⁾ Lásd : »Goroda guzov« (= A gúzok városai) című cikkünket, SzE, 1947., 83. szám. Lásd fentebb is, 72. ábra.

Etnikailag a X. századi oguzok a masszageta-alán eredetű aralmenti benszülött törzsek és a kelet felől közéjük behatolt népelemek keveredésének további folyamata eredményeképpen jöttek létre, ennek során olvadtak egybe. Ha az eftálíták kialakulása a masszageta-alánok és a húnok keveredésének terméke, akkor a szir-darjai oguzokban ugyanezeknek az eftálítáknak etnikai átalakulását láthatjuk, amennyiben a Szemirecsjéből a VI—VIII. században ide benyomuló tulajdonképpeni türk elemekkel keveredtek.

A szir-darjai városok művelődéstörténetében az eftálita és oguz korszak közti időszak folyamán semmiféle törést nem észlelhetünk. A X. századi oguz kultúra az V—VI. századi eftálita kultúra egyenes továbbfejlődése.

A X—XI. századi oguzok egyáltalában nem alkotnak egységes eredetű néprajzi tömböt. Olyan törzsek is vannak közöttük, amelyeknek a kásgari Mahmúd jegyzékén szereplő neve különböző származásuk emlékét őrzi. Így például a *düker és jazyr* nevű oguz törzsek valószínűleg az araltómenti régi indoeurópai lakosság: a tochárok és jászok (ászok, aszianok, jatiok) maradványai; a bajaut (bajat), bajandur, kai nevű oguz törzsek viszont a rájuk vonatkozó összes adatok szerint mongol eredetűek és a IV—VIII. század folyamán a húnokkal és türkökkel együtt hatoltak be Belső-Ázsia területére. Az oguzokhoz csatlakozik még a besenyők törzse is, melyet az orosz történelemből jól ismerünk. Ez a törzs türk volt ugyan, de eredetileg nem állt kapcsolatban a tulajdonképpeni oguzokkal és olyan nyelvet beszélt, amely (a kásgari Mahmúd szerint) a volgai bulgárok nyelvéhez állt közel. Ész szerint a besenyők nyelve a török nyelvek azon archaikus ágához tartozott, amelynek maradványa a csuvas. E nyelvek valószínűleg a török rendszerű nyelvek történelmi kialakulásának hún szakából maradtak fenn.

Magának az oguz névnek van rotacizáló formája is: *ogór*. Az ogór alakot a VI. századi bizánci források hagyományozzák. Ennek révén feltehető, hogy az oguzok közé még egy népelem olvadt, amely az egész oguz törzsszövetségnek nevet adott. Ezek az *ugorok* voltak, a finn-ugor csoport keleti ágának törzsei, melyek mostani képviselői egyfelől a chanti és a manyszi nép (az Uralon túli osztyákok és vogulok), másfelől pedig a magyarok. A magyar név a IX. század folyamán az Aral-tó mentén a Keletkeleti részén bukkan fel. Itt a magyarok ekkor a besenyők, valamint a talányos naukerde nép ellen harcolnak. A naukerde nevet nyilvánvalóan úgy fejthetjük meg, mint a török »jangikenti« alán megfelelőjét. E keleti magyarok utódai később szerepet játszanak a baskirok

kialakulásában. A baskirok neve a magyar név szabályszerű változata. A keleti magyaroknak szerepük van továbbá az üzbégek kialakulásában is. Az üzbégek között mindmáig fennmaradt a »madzsar« törzs.

A X—XI. századi oguzokat elég részletesen jellemezhetjük, mivel a meglehetősen gazdag, bár szórványos történelmi adatokat most már régészeti adatokkal is kiegészíthetjük. Igaz ugyan, hogy a régészeti adatok a X—XI. századi oguz területnek csupán egy részére vonatkoznak. Ez volt azonban a legfontosabb terület, mivel itt fejlődött ki az ország politikai központja.

A X. századi és a XI. század elején élt oguzok úgy látszik megőrizték régi letelepült életmódjuk során kialakult hagyományait és tovább folytatták őseik vegyes, állattenyésztő, földművelő és halász gazdálkodását. Ez a gazdálkodás a kazárokéhoz áll közel. Erre vall József király levele is, mely a Kazária bukását közvetlenül megelőző időknek, a X. század közepének legfontosabb kazár írásos emléke. Al-Idríszi¹⁰⁾, valamint a kásgari Mahmúd, a XI. század végének legjobban értesült írója, hangsúlyozzák, hogy az oguzok földjén igen sok város található.

»A gúznak számtalan városuk van, melyek északon és keleten szinte egymást érik«, — írja al-Idríszi. A kásgari Mahmúd nem elégsz meg a Szir-darja menti egész sor oguz város felsorolásával, hanem térképén a Szir-darja alsó folyásának medencéjét külön, mint a »gúz városok« területét tünteti fel.

Az állam feje Jangikentben székel. E várost az arab források Karjat-al-Ĥadít, a perzsa források pedig Deh-i-Nau néven ismerik. Mindhárom elnevezés jelentése : »új település«. E név valószínűleg nem más, mint a régi szarmata-alán *Nau-kerde* név fordítása. A Nau-kerde névvel al-Maszúdínál a IX. századvégi események leírásakor találkozunk.

Kétségtelen jelei vannak azonban annak, hogy az oguz társadalomban a X. század végén hatalmas gazdasági átalakulások mennek végbe. Ibn-Fadlán szerint az oguzok, legalább is a nyugati oguzok soraiból hatalmas, nomád állattenyésztő arisztokrácia vált ki, melynek képviselői igen meggazdagodtak. Nagy nyájaik vannak : lovaik száma néha eléri a tizezret, juhaiké pedig a száz-ezret is.

Valószínű, hogy az állatállomány gyors növekedését, a természeti gazdálkodás szükségleteit messze meghaladó állatmennyiségnek a törzsi nemesség kezében való fölhalmozódását azok a gazdasági formák magyarázzák, melyekre Chorezmmel kapcso-

¹⁰⁾ MITT, I., 220. lap.

latosan fentebb már igyekeztünk rávilágítani. E folyamatok többé-kevésbé Belső-Ázsia egyéb területeit is jellemzik: a városi kézműipar és a kereskedelem rohamos fejlődésének indul, s a kereskedelmi kapcsolatok a helyi körzeti piacok keretein messze túlterjednek.

A sztyeppe és az oázis között régebben, az előző századokban sajátos munkamegosztás alakult ki. A sztyeppei hatalmak katonai fennhatóságot gyakoroltak a letelepült törzsek felett. Ezek adófizetőik (stat-ok) lettek. Az oázis kézműves és földművelő lakosságának rendszeres fosztogatása, tömeges foglyulejtése és a sztyeppe mélyébe való hurcolása ekkoriban egyre nagyobb méreteket öltött.¹¹⁾ A IX. század végén azonban, amikor a Számánida állam északi határa megszilárdul, e viszony másként kezd alakulni: a sztyeppelakó arisztokraták a városokban most már nem hódítóként, hanem békés kereskedőként jelennek meg. Ez feltétlenül kedvező hatással volt az állattenyésztés fejlődésére; az állatot most már csereértéknek tekintették.

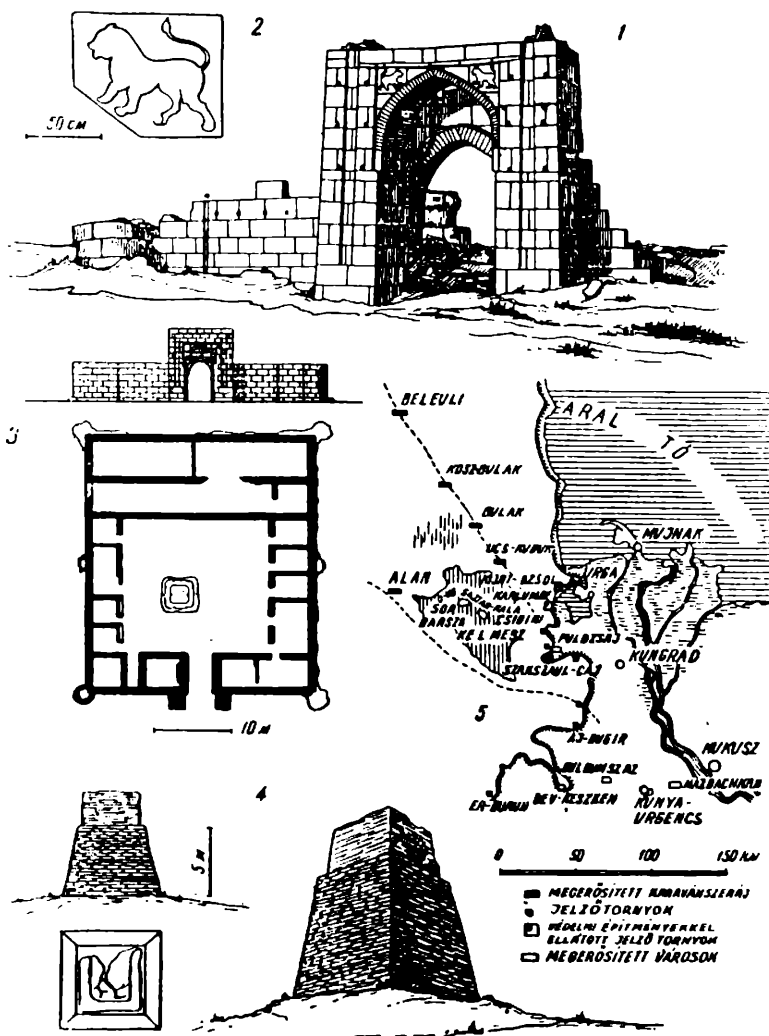
Ez a változás a sztyeppelakó törzsek belső rétegeződésében is mélyreható átalakulásokra vezetett. A nomád állattenyésztő arisztokrácia az oguz városok letelepült lakosságával találja magát szemben. E városlakókat »jatuk«-oknak nevezték. Ez az elnevezés először a kásgari Mahmúdnál fordul elő s a kazah »dzsatak« névben egészen a XX. századig fennmaradt. A »dzsatak« szó jelentése: »letelepült szegényparaszt, kinek nincs meg a nomád élethez szükséges állatállománya«.

Az oguz arisztokráciát a nomád gazdaság kiterjesztésében való érdekeltsége, valamint ennek folytán az a kényszerűség, hogy a tavas, mocsaras deltavidékből téli szállások céljaira egyre újabb és újabb területeket hódítson meg, széleskörű külpolitikai tevékenységre sarkalja. A IX. század 80-as és a XI. század 30-as éveit közt eltelt másfél évszázad az oguz barbár állam szakadatlan terjeszkedésének kora. Az oguz állam szövetségi joggal egyre újabb és újabb törzseket és törzsszövetségeket olvaszt magába.

Az oguzok a leghosszabb és legmakacsabb küzdelmet a hatalmas besenyő törzsszövetség ellen vívják.

A X. század folyamán azonban a keleti besenyő csoportok, mint belső elem, belépnek az oguz törzsszövetségbe s ezzel betetőzik e szövetség etnikai megszilárdulását. Csatlakozik e szövetséghez az irtismenti kimekek egyik csoportja, a bajandur törzs is,

¹¹⁾ Lásd: »Tyrannija Abruja« (= Abúj zsarnoksága) c. cikkünket, IZ, III., 1938.

75. ábra. Choresm északnyugati határának erődítményei a X. században és a XI. század elején.

1. Beleuli megerősített karavánszerájának romjai; 2. a Beleuli-i kapuhomlokzaton litható oroszlánabrázolás; 3. a Beleuli-i épülethomlokzat alaprajza és rekonstrukciója; 4. a szakszaul-szaji őrtorony romjai; 5. a koraközépkori Choresm északnyugati határán fekvő erődítmény és őrtorony-rendszer vázlatos térképe, valamint a Kelet-Európába vezető kereskedelmi utak és az ekkori karavánszerájok.

melyet Gardízi, X. századi adatok alapján még a kimekek közé sorolt, a kásgari Mahmúd azonban már a fő oguz törzsek közé számlál.

Az oguz állam a X. század második felében igen nagy kiterjedést ér el. Délkeleten Taraz, (most Dzsanbul városa, a Talasz-folyó mellett), továbbá Sás (Taskent) vidékeivel határos. Délen felöleli a Kuvan-darja és a Zsany-darja medencéjét, északon valószínűleg a Szary-szu, Cselkar és Irgiz medencéit foglalja magában, északnyugaton eléri az Ural előhegyeit s itt a baskirokkal lesz határos, nyugaton pedig egészen a kazárok volgamenti birtokaiig nyúlik el. Az oguzok birtokai délnyugaton valószínűleg felölelik az Usztyurt jelentős részét. E primitív barbár birodalom komoly fenyegetést jelent Chorezm döntő fontosságú gazdasági összeköttetései számára és Chorezmet arra kényszeríti, hogy védelmi politikájáról támadó politikára térjen át s északnyugaton diplomáciai tevékenységét katonáival cserélje fel.

Chorezm északnyugati határvidékének régészeti emlékei, melyeket 1946-ban fedeztünk fel és vizsgáltunk meg, az oguzok elleni megfeszített küzdelem kellős közepébe vezetnek bennünket. Az Amu-darja alsó folyásának völgyét nyugat felől szegélyező hatalmas, 50 méter magas hegyfal, az Usztyurt fennsík szakadéka-nak, a Csink-nek fala mentén a X. században épített chorezmi erődök láncolata húzódik, amelyek az Usztyurt felől a völgybe vezető összes lejtőket fedették. Ezek az erődök sajátos világító őrtorony-rendszerrel álltak kapcsolatban. Nyilvánvaló, hogy e tornyokban fényjeleket adtak le. Ezek a tornyok faragott kövekből épültek s az Usztyurt fennsík szélén, a lejtő fölött álltak. Az egyes tornyokból jól lehetett látni a szomszédos tornyokat. Most is jól lehet tájékozódni róluk az egész vidéken. A tornyok láncolata az Urg-hegyfoktól indul ki. Innen a Csink mentén délfelé vonul. Az egyes tornyokat egymástól kb. 20 kilométernyire építették. A tornyok egységes rendszert alkotnak. A fényjelet az ellenséges törzseknek a fensíkon való feladása esetén Urgencsbe a Csink bármely pontjáról mintegy félórán belül közvetíteni lehetett.

A kis kőerődöket a síkságra, vagy pedig a völgyet oldalról szegélyező lejtők szikláira építették. A lejtőn leereszkedő lovas-ságot arra a szűk térre szorították össze, amely a meredek hegyfal és az erődök között terült el. Ily módon a támadó lovasságot a kis helyőrség mindaddig fel tudta tartóztatni, amíg a riadót az egész országban megadták.

Igy alakult Chorezm nemzetközi helyzete északon. A Volga alsó folyásának mentén ugyanekkor nagyszabású események játszódnak le, melyek messze keleten is éreztetik hatásukat. Szvja-

toszlav orosz herceg harcedzett gyalogsága Belaja Vezsa (Szarkel)¹²⁾ alatt 965-ben döntő vereséget mér a kazár csapatokra. A csatában elesik maga a kán, Kazária »szent királya« is. Úgy látszik, hogy e vereség oly megsemmisítő volt, hogy a kazárok többé már nem voltak képesek védelmük megszervezésére.

Az orosz csapatok, miután elfoglalták a Volga és a Don folyók közti területet, azon a régi uton, melyet még Igor hadi népe taposott ki, tovább hatolnak fölfelé és lefelé is. Feldúlják és uralmuk alá hajtják Kazária, valamint az ekkortájt még szerfelett gyenge volgamenti Bulgária ellenálló erejüktől megfosztott városait.

Szvjatoszlav politikai terveinek végcélja azonban nem ez a hadjárat volt. Svvjatoszlav, miután Kazáriát megsemmisítette és biztosította a maga számára Szarkelt, Kazária legfőbb sztratégiai pontját nyugaton, s ily módon a kazárok váratlan oldaltámadásai ellen fedezve magát, a Volga—Don közti útszakasz ura lett, fő terve, a Duna-vidék elleni hadjárat megvalósításához fogott.

Az a nagyszabású kísérlete, hogy a dunamelléki Perejaszlavec-cel, mint központtal, hatalmas szláv birodalmat alapítson, mint tudjuk kudarcot vallott. Keleti győzelmeinek gyümölcseit sem élvezhette sokáig.

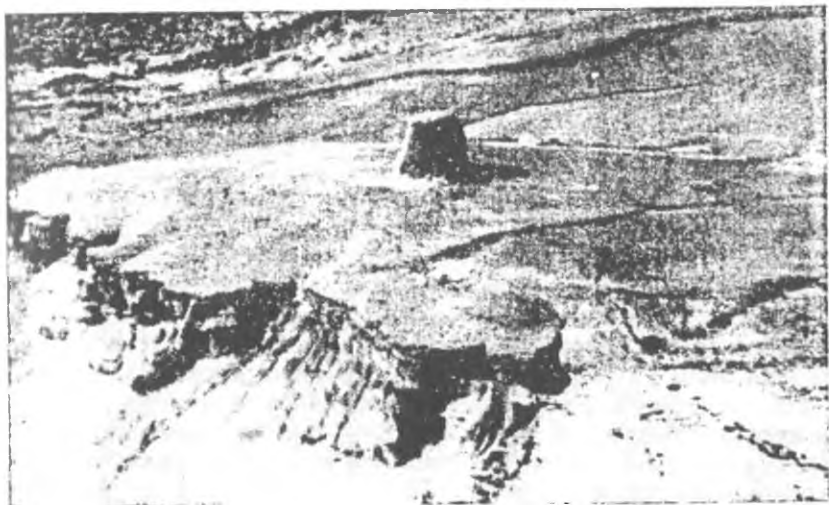
Chorezm természetesen nem nézhette tétlenül a volgamenti politikai helyzet megváltozását. Az erős chorezmi befolyás alatt álló Kazária, valamint az iszlám felvételével szintén a chorezmi politika uszályába került Bulgária sorsa távolról sem volt közömbös Chorezm uralkodói számára s elsősorban Urgencs emírjeit nyugtalanította. Urgencs helyzetét ugyanis jelentős mértékben meghatározták a Volga-mellékkel fennálló gazdasági kapcsolatai.

A helyzetet még súlyosbította, hogy az oguz előőrsök a Volga mellett Bulgária határain állottak, a kazár—bulgár állam maradványának a jengikenti jabguk új barbár birodalmába való olvadása pedig nem csupán a századok folyamán a Volga-mentén kialakult chorezmi hadállásokat fenyegette, hanem Chorezm független állami létét is.

S valóban, mint látjuk, Chorezm háborúba kezd a »kazár örökségért«.

Ha az arab szerzők töredékes, de igen jelentős tudósításait egybevetjük, az események egymásutánjáról főbb vonásokban a következő képet alkothatjuk magunknak. Ibn Miszkavejh és Ibn al-Atír adatai szerint Kazária kagánja 965-ben valamilyen

¹²⁾ Szarkel lokalizálását illetően K. V. Kudrjasov véleménye felé hajlom (O mesztionahozgnyenii chazarszkovo goroda Szarkela. = Szarkel kazár város fekvéséről.) IAN, SjiIF, 1947., 6. szám, 536. lap; v. ö. az 542. lapon látható térképet.

76. ábra.

77. ábra.

86—87. ábra. Az Úsztyurt fennsíkön látható kőtoronyok
(a levegőből és a földről nézve.)

török nép betörése miatt Chorezmhez fordult segítségért. A segély feltétele az volt, hogy a kazárok mohamedán hitre térjenek. A kazárok, a kagán kivételével csatlakoztak is az iszlámhoz. Miután pedig a chorezmiek visszaverték a törököket, maga a kagán is muzulmán lett. Ez az esemény időben pontosan egyezik Szvjatoszlav hadjáratának időpontjával. De mivel nem hihető, hogy itt az oroszokat a törökökkel tévesztették volna össze, a fenti tudósítást valószínűleg a következőképpen kell értelmeznünk: Szvjatoszlav csapataival egyidejűleg, vagy közvetlenül utánuk, kelet felől Kazáriába törnek az oguzok, akik régi politikai megjelölés alapján török néven szerepelnek. Ezen a néven (mint »törkök«) váltak először ismeretessé az oroszok előtt is. A régi szövegekből nem derül ki, hogy e kettős támadás nem a kazárok nyugati és keleti ellenségei közti szövetségi szerződés eredménye volt-e? Az azonban, hogy e két támadás kétségtől egyidőre esett, arra vall, hogy ez a feltevés helyes. Annak a hadjáratnak eseményeivel kapcsolatosan ugyanis, melyet Vladimir, atyja politikáját folytatva, a Volga vidékére vezetett (985), az orosz krónikák orosz-oguz szövetségről adnak hírt. Ezért joggal gondolhatjuk, hogy az oguzokkal kötött szövetség Szvjatoszlav nagyszabású keleti politikájának egyik alkotó eleme volt.

Ibn-Haukal szerint azok a szökevények, akik Kazáriából Mangislakba menekültek s kik között ott lehetett a kagáni trónörökös vagy trónigénylő is, éppen ezek ellen a törökök ellen kéri Chorezm segítségét. Ezidőtájt ugyanis Szvjatoszlav csapatai délnyugati hadjáratra indultak s a krónika szövegéből ítélve, mely kiemeli Szarkel bevételét, Szarkelben csupán helyőrséget hagytak hátra.

Segítséget az urgencsi emír adott; valószínű, hogy ez volt az emír első komoly katonai vállalkozása.

Al-Makdíszi egyenesen ezt írja (Sz. kézirat): »Kazária városaira időnként Dzsurdzsánija ura teszi rá a kezét.«¹³⁾

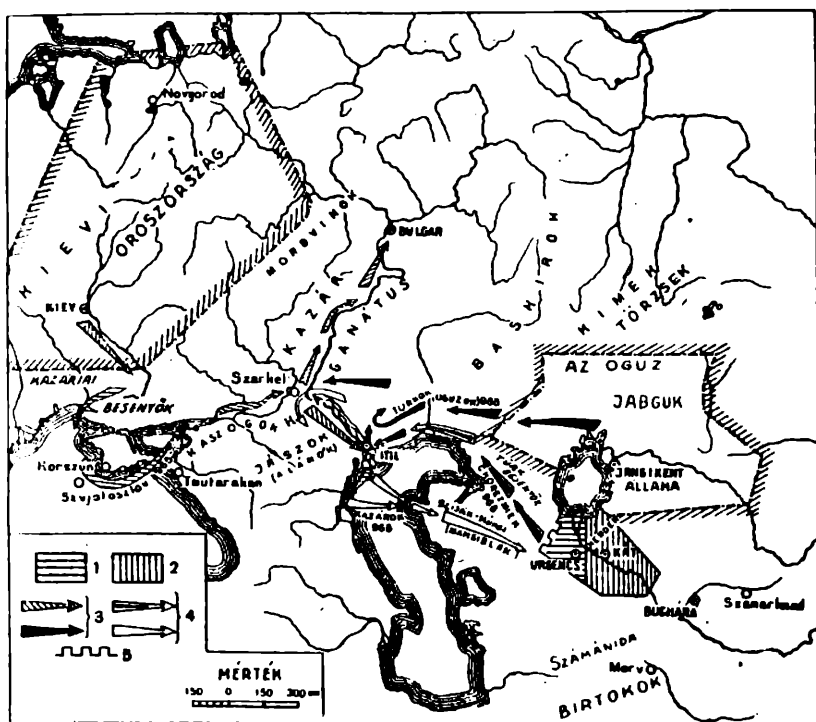
Ez a tudósítás azt mutatja, hogy e városok leigázása nem volt könnyű feladat, s újra meg újra harcolni kellett ellenük.

A fentiekből nyilvánvaló azonban, hogy Kazária volgamenti részét Chorezm, pontosabban Urgencs, már a X. század 70-es éveinek elején, valamilyen formában uralma alá hajtotta.

A források ezekkel az eseményekkel kapcsolatban, amelyek mind az arabok, mind pedig az oroszok érdeklődési körén meglehetősen kívül estek, rendkívül töredékesek ugyan, de a 80-as évek közepének eseményeit már sokkal több oldalról világítják meg.

¹³⁾ МИТТ, I., 209.

Al-Makdíszi könyvének más helyén ezt írja : »Úgy hallottam, hogy al-Mámún Dzsurdzsánijából rájuk támadt (a kazárookra), legyőzte és mohamedán hitre térítette őket. Úgy értesültem továbbá, egy rúmi törzs, amelyet Rús-znak neveznek, rájuk tört és elfoglalta országukat.«¹⁴⁾

4. térkép. Choresm, Kazária és Oroszország 965-ben.

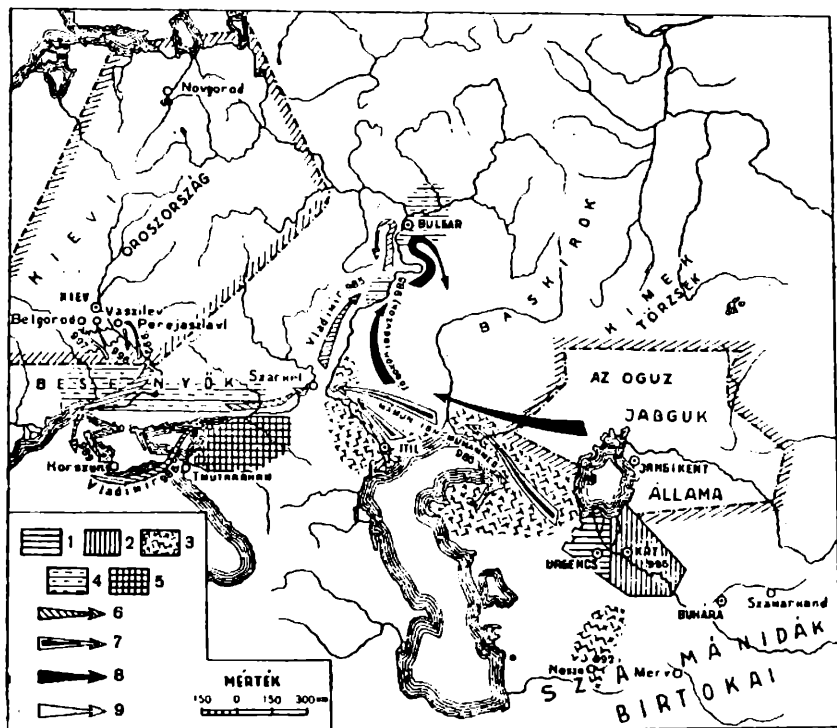
1. Az urgencei emírség; 2. a choresmsáhok királysága; 3. az orosz-oguz koalíció csapatainak felvonulása; 4. a choreszmi-kazár koalíció csapatainak felvonulása.

Érdekes maga az a forma is, ahogyan a szerző ezeket az eseményeket közli. Elbeszélésének formája nagyon emlékeztet bennünket arra a módra, ahogyan ibn-Haukal a '965. év eseményeiről beszámol, melyek az ő korában játszódtak le. A szerző ezekről az eseményekről nem dogmatikus formában ad számot, mint más-kor szokott, amikor hitelt érdemlő s az irodalmi hagyományban már tartósan meggyökerezett régebbi tényeket ad elő. Nem utal

¹⁴⁾ Harkavy, 252. lap, Marquart, Streifzüge, 3—4. lap.

a szóbeli hagyományra, sem irodalmi forrásokra nem hivatkozik ami pedig az arab irodalomban oly gyakori. A szerző az eseményekről még frissen és még meg nem erősített hírek alapján számol be

Ezért semmi értelme sincs Harkavy és Marquart feltevésének Ők al-Mámúnban a IX. század eleji Abbászida-kalifát, Abdallát

5. térkép. Choreszm, Kazária és Oroszország 985—997-ben.

1. Az urgensi emírség; 2. a chorezmsáhok királysága; 3. a Choresztől függő területek; 4. Choreszm szövetségesei; 5. az Oroszországtól függő területek;
6. az oroszok hadjárata; 7. a chorezmiek hadjárata; 8. az oguzok hadjárata; 9. a besenyők hadjárata.

al-Mámúnt vélték felfedezni. E feltevés azért is indokolatlan, mivel az arab történeti források, melyek mind az arab-kazár háború történetére, mind pedig al-Mámún életrajzára nézve elég bő anyagot szolgáltatnak, erről az eseményről seholsem tesznek említést. Al-Mámún Makdiszínél kétségkívül nem más, mint Urgenci emíre, al-Mámún ibn-Muhammed, aki 995-ben

uralma alatt egyesítette Felső- és Alsó-Chorezmet és megalapította a régi Szijávusidák és Afrigidák örökébe lépő choreztusáhok második dinasztiáját.

A Makdiszi leírta események, arról a formáról ítélve, melyben a szerző róluk beszámol, közvetlenül arra az időre tehetők, amikor Makdiszi könyvét írta, vagyis a 985—986. évre. Ennélfogva nemcsak a IX. század elejére, hanem Szvjatoszlav hadjáratának idejére is vonatkoztathatók.

Döntő jelentőségű azonban Makdiszi általunk idézett másik helye is, ahol a szerző *jelen időben* közli, hogy »Kazária városaira időnként Dzsurdzsánija ura teszi rá a kezét«. Ez a tudósítás egyenesen a körülbelül 985 körüli szívós és változatos sikerrel folyó harcot idézi, melyet az urgensi emír a Kazária feletti uralomért vívott.

Fölvetődik a kérdés : ez esetben hogyan állapíthatjuk meg a Makdiszi szövegében leírt események időrendi egymásutánját : al-Mámún *hódítása* történt-e *előbb* s csak *azután* az oroszoké?

Erre az Orosz Krónika ad választ, amely *éppen a 985. évről* a következőket közli : »A 6493. évben, Volodimer nagybátyjával, Dobrinával hajókon a bolgárok ellen ment, a torkok pedig a partmentén lovon vonultak. És legyőzte a bolgárokat. Dobrina Volodimernek ezt mondta : „Megnéztem a foglyokat ; valamennyien csizmában vannak. Ezek nem arra termettek, hogy nekünk adót fizessenek. Menjünk, keressünk bocskorosokat“. És békét kötött Volodimer a bolgárokkal és csapataik találkoztak egymással és a bolgárok ezt mondták : „Míg a kő úszni nem kezd és a komló alá nem merül, addig fog tartani köztünk a béke“. És Volodimer Kijevbe ment«.

Azokat az eseményeket, melyekről e szövegben szó van, nézetünk szerint feltétlenül szoros kapcsolatban kell tekinteni Vladimir uralkodásának első éveinek eseményeivel. Vladimirnek a Ijahok elleni hadjáratai, melyek során a régi orosz »cserveni városokat« (981) meghódította, továbbá a vjaticsek (982), jatvjagok (983) és radimicsek elleni hadjárata (984), úgyszintén a káma-melléki bulgárok elleni¹⁵⁾ 985. évi hadjárata — mind-mind annak a hadjáratsorozatnak láncszemei, melyet Vladimir azért folytatott,

¹⁵⁾ Semmi értelme sincs annak, hogy itt, mint M. V. Mavrogyin nemrég újból feltételezte, a dunai bolgárok elleni hadjáratra gondoljunk. Ennek a Krónika szövegének összefüggése is ellene mond. A Krónikában ugyanis az idézett szöveg után közvetlenül ez áll : »Bolgare veri Boch'miese« (= Mohamed-litű bolgárok). E feltevés ellen szólnak továbbá Jakov Mních tudósítása és Vladimir életrajzai is. Végül valószínűtlen az is, hogy a torkok ezidőtájt résztvettek volna az oroszok nyugati hadjáratában. Erről l. alább.

hogy atyja örökségét visszaszerezze és a kievi államnak a 973—980 közti belvillongások folytán megrendült politikai helyzetét megszilárdítsa.

A krónikák szövegében említett »tork«-okat aligha tekintetjük Vladimir zsoldos csapatainak. Utalnunk kell arra, hogy az oguz-torkok és Oroszország között közvetlen területi érintkezés Szvjatoszlav csapatainak a Volgától való távozása után többé már nem áll fenn. Oroszország déli és délkeleti határvidékein a »tork«-ok iránt merőben ellenséges nyugati besenyők laktak. A »torkok«-nak 985-ből való epizódyszerű említése után ezek csupán 1054 táján tűnnek fel ismét, amikor első ízben történik említés a »polovci« népről is.

Ez esetben teljes joggal állíthatjuk, amit 965-re vonatkozóan csupán föltételezhettünk: *a két hatalmas állam, Oroszország, valamint a jangikenti jabguk barbár birodalma között katonai szövetség állt fenn.* A két ország területe a Volga alsó folyásánál, a Volga és Don közötti területen majdnem határos volt. A szövetséges csapatok valószínűleg innét nyomultak előre *felfelé, a Volga mentén*¹⁶⁾

A »csizmás foglyokról« szóló anekdota természetesen nem lehet magyarázat arra, hogy Vladimir miért kötött olyan sebtiben békét s miért tért vissza Kievbe. Az orosz-bulgár szerződés, amely Bulgária szuverénitásának elismerését jelentette, továbbá azt is, hogy Vladimir lemond Szvjatoszlav örökségének e részéről, természetesen sokkal komolyabb okok következtében jött létre, ezek rejlenek az anekdota mögött. Ez az anekdota valójában azt a politikai kudarcot leplezi, amely az orosz-oguz szövetségnek a bulgárok elleni harcait kísérte, annak ellenére, hogy kezdetben e szövetség — s e tekintetben nincs okunk kételkedni a krónika szavahihietőségében —, nyilvánvalóan ért is el némi hadisikert.

Nesztor és Makdiszfi tudósításainak egybevetése révén, úgy hiszem, kiderül, hogy a legvalószínűbb ok, melynél fogva Vladimir kezdeti sikereit nem aknázhatta ki, az volt, hogy a chorezmi

¹⁶⁾ E tekintetben, ugyanúgy, mint Szvjatoszlav hadjáratával kapcsolatosan is, eltérünk a hagyományos rekonstrukciótól. Szerintem teljesen helytálló azok feltevése, akik szerint a Krónika fenti tudósítását nem vonatkoztathatjuk a kámai bolgárokra s hogy igen valószínűtlen, hadászatiilag pedig értelmetlen lett volna a tork lovasság felvonulása a bolgárok ellen az Oka és a Volga folyása mentén, e folyók partján. Egészen más eset azonban az, ha a felvonulás a Volga és Don közti területekről kiindulva a Volga folyásával ellenkező irányban történt. Itt ugyanis a flotta és gyalogság megfelelő hadicselekményei számára már széles terület állt rendelkezésre. Ezt az utat az oroszok még káspitómenti hadjárataik idejétől kezdődően kipróbálták és jól ismerték. Végül csupán a mi rekonstrukciónk révén válik érthetővé, hogy Jakov Mnich Vladimir hadjárataival kapcsolatosan a bolgárok mellett miért említi a kazárokat is.

csapatok a velük egy hiten levő Bulgáriával szövetkezve, veszélyeztették Vladimirnek a Volga és Don közti területen át vezető utánpótlási vonalait.

A következő események, amelyek a »hitpróba« kérdésére vonatkozó új adatokkal kapcsolatosak, s melyekre alább fogunk kitérni, arról tanuskodnak, hogy Vladimir már kb. 986-ban közvetlen diplomáciai kapcsolatokat létesített Chorezmmel. Ezenkívül az a hagyomány, amely még Nesztor korában is élt s mely szerint a bolgárok és a chvaliszok, vagyis chorezmiek között igen szoros kapcsolatok álltak fenn,¹⁷⁾ e feltevést, úgy hiszem, szilárd talajra állítja.

Ilyenformán fény derül Makdiszi azon tudósításainak formájára is, melyek a bennünket érdeklő eseményekről számolnak be. Kazáriának Mámún által történt meghódítása, amelyre a chorezmiek többszöri hadjárata során valószínűleg 965 után került sor, megelőzi *Vladimir hadjáratát*. Vladimir az orosz sereggel azután legfőljebb csak Kazária nyugati és északi részein vonult keresztül. A Szvjatoszlav utáni *második* hadjáratra vonatkozóan, melyet az oroszok a Volga déli és középső folyásától kiindulva viseltek, Makdiszinek, aki éppen ekkor írta művét, még nem voltak értesülései.

Itt elérkezünk a nemzetközi kapcsolatok történetének egyik legérdekesebb mozzanatához. A kievi orosz állam végleges kialakulásának egyik fordulópontjáról van szó.

Közvetlenül azután, hogy a krónikás beszámol Vladimirnek a bolgárok elleni sikertelen hadjáratáról, Kievbe való visszatéréséről, a következőket írja: »6494. (986.) évben eljöttek a mohamedán hitű bolgárok és ezt mondták: »Te bölcs és okos fejedelem vagy, de nem ismered a törvényt. Higgy a mi törvényünknek és térj Mohammed hitére«. A krónikás szerint Vladimir a következő évben (987) követséget küldött Bulgáriába, hogy az iszlámmal megismerkedjék.

¹⁷⁾ Arra a rendkívül érdekes genealógiára gondolok, melyet a krónikás *Lavr.* 1096) Oroszország keleti és déli szomszédaival kapcsolatban közöl. A genealógia a chvaliszokat és bulgárokat szembeállítja a török törzsekkel (besenyők, torkok, polovcok és turkmének). E törököket a krónika a bibliai Ismaeltól származtatja, a bulgárokat és chvaliszokat, vagyis chorezmieket, pedig »Lót leányának« atyjával való vérfertőző nászból; e népek őse az ebből a nászból született testvérpár volt: Moab a chvaliszoké, Ammon pedig a bulgároké.

Ez az eredeti etnogenetikai konstrukció csupán azon alapulhatott, hogy Chorezm és Bulgária között szoros politikai és kulturális kapcsolatok álltak fenn. Ezek oly jelentősek lehettek, hogy feledtetni tudták a két nép etnikai különbözőségét.

Ez a történet, melyet a krónikának a »hitpróbáról« szóló elbeszélésében találunk, annak a legújabb felfedezésnek nyomán, mely Oroszország és a Kelet kapcsolatait világítja meg, egészen új színben tűnik fel.

V. F. Minorszkij nemrégiben Londonban az Indiai Ügyek Minisztériumának könyvtárában egy arab szöveget talált, amely a XI—XII. században élt belsőázsiai természettudós és orvos, Saraf az-Zamán Táhir Marvazi könyvének egy rendkívül érdekes töredékét tartalmazza.¹⁴⁾ E szöveget, mely Oroszország leírását nyújtja, teljes egészében idézzük:

»IX. 15. Ami az oroszokat illeti, ezek egy tengeri szigeten élnek. E sziget területe minden irányban 3 napi (út). A szigetet fák és erdők borítják s tó veszi körül. Az oroszok igen nagy számban élnek itt s megélhetésük és foglalkozásuk eszközének a kardot tartják. Ha egy férfi meghal közülük s leányai és fiai maradnak, akkor vagyonát leányainak adják, fiainak pedig csupán kardját, e szavak kíséretében: Atyátok vagyonát kardjával szerezte, utánozhatók és kövessétek őt.

Így nevelték őket mindaddig, amíg a 300. év hónapjaiban keresztényekké nem lettek. Midőn azonban keresztény hitre tértek, a vallás kitompította kardjukat s a hit elzárta előlük foglalkozásuk ajtait. Életük nehéz lett, elszegényedtek és megélhetési lehetőségeik megfogyatkoztak.

Ekkor muzulmánokká akartak lenni, hogy kalandozhassanak, szent háborút viselhessenek és régi szokásaikhoz visszatérhessenek.

A király négy legközelebbi bizalmasát követségbe küldték tehát Chorezm uralkodójához. Mert független királyuk van, kinek neve *Vladimir* (Wläd. mir), ugyanúgy, ahogy a törökök királyát *chakan*-nak, a bolgárokét pedig *b. t. ltü*-nak nevezik.

A követek megérkeztek Chorezmbe és ott átadták az üzenetet. A chorezmsáh megörült elhatározásuknak, hogy mohamedán hitre akarnak térni és térítőket küldött hozzájuk az iszlám törvényeinek megtanítására. Ezután mohamedán hitre tértek.

Erős, hatalmas emberek. Gyalog messze földekre elkalandoznak, behajózzák a Kazár-tengert. Hajókat is zsákmányolnak és kincseket rabolnak. A Pontuszi-tengeren, a tengerből kőszirtjei ellenére, egészen Kusztantinijáig (Konstantinápoly) hajóznak.

Egykor a Kazár-tengert is végighajózták és egyidőre Berdaa urai lettek.

Férfiasságuk és bátorságuk jól ismert. Egy-egy ember közülük erősebb, mint bármely nép fiai közül többen együttvéve. Ha

¹⁴⁾ *Marvazi*, 23. lap (szöveg), 36. (fordítás), 118—119 (magyarázatok).

lovaik lennének és lovasok volnának, nagy ostorai lennének az emberiségnek».

A bevezető mondatok kivételével, melyek az »oroszok szigetéről« szólnak és a befejezést kivéve, mely a bevezetéssel együtt sokkal korábbi forrásokra megy vissza, az egész szöveg teljesen eredeti s a benne szereplő tudósítások alapján ítélve, a X. század végére, vagy a XI. század elejére tehető. Ennek alapján nagyon valószínű, hogy Marvazi első forrása al-Bírúni egyik ránk nem maradt műve, valószínűleg a »Chorezm története«. (Mint Minorszkij kimutatta, Marvazi általában erősen függ al-Bírúntól.) Ha ez így van, akkor aligha vonhatjuk kétségbe e szöveg szerzőjének alapos tájékozottságát és tudományos pontosságát.

Vizsgáljuk meg közelebbről az elbeszélés három fő és eredeti láncszemét. Ezek 1. az öröklés szokásai az oroszoknál, 2. az oroszok áttérése a kereszténységre Vladimir előtt, 3. Oroszország és Chorezm kapcsolatai és Oroszország mohamedán hitre térése.

V. F. Minorszkij¹⁹⁾ és B. N. Zahogyer²⁰⁾ az elbeszélés első részét hajlandók úgy tekinteni, mint jelentéktelen, sablonos, keresztényellenes pamfletet. E tekintetben nem érthetünk velük egyet. Az általános irányzaton kívül ez az elbeszélés éppen nem sablonos. A Marvazi leírta öröklési szokások néprajzi szempontból szerföltött érdekeseek és a feudális kor előtti Oroszország társadalmi rendszerének archaikus elemét egészen új megvilágításba helyezik. Az öröklés Marvazi leírta módját az összehasonlító néprajzi elemzés is igazolta. A leírás, bár igen szűkszavú és nyilvánvalóan hézagos, a matriarchális és patriarchális öröklési szokások közti átmenet egyik jellegzetes formáját tükrözi.

A kievi államban érvényesülő keresztényellenes törekvésekről szóló elbeszélést a krónika néhány adata is igazolja. A fenti elbeszélés fényt vet Oroszország belső társadalmi és politikai történetének a pogány időkre és a keresztény hitre térés korára vonatkozó főbb mozzanataira.

A X. század folyamán Oroszország életében a politikai fejlődés két eléggé világosan kibontakozó iránya figyelhető meg. Ezek az irányzatok azt a harcot tükrözik, mely a félig barbár kievi birodalom két fő társadalmi rendszere — a katonai rabszolgatartó és a feudális-jobbágyi rendszer között dúlt. Rendkívül veszélyes lenne e folyamat sematizálása, mivel e korral kapcsolatosan még nem beszélhetünk a rabszolgatartók és feudális

¹⁹⁾ Marvazi, 118—119 (magyarázatok).

²⁰⁾ B. N. Zahogyer, Jescso odno ranyje musulmanszkoje izveszty' jeo szlavjanah i russzah IX—X. vv. (Még egy korai muzulmán tudósítás a IX—X. századi szlávokról és oroszokról), IVGO, 1943, 6. szám, 39. lap.

urak külön osztályairól, melyek egymástól elkülönültek és egymással szemben álltak volna. Ugyanígy nem lehet túlságosan leegyszerűsítve szembeállítanunk e két említett társadalmi osztályt a még nagyon erős ösközösségi, patriarchális nemzeti szervezettel sem.

Mindezek a társadalmi tényezők igen szoros kapcsolatban állnak egymással. A rabszolgatartó és feudális elemek kereszteződnek a nemzeti, törzsi arisztokrácia minden képviselőjének gazdaságában. Ez az arisztokrácia még mindig nem szabadult fel a szoros, patriarchális közösségi kötelékektől. Csupán arról lehet szó, hogy hol egyik, hol másik irányzat vált uralkodóvá, s hogy az arisztokrácia egyes csoportjai a kizsákmányolásnak hol *egyik*, hol *másik* formájának fejlődésében voltak inkább érdekelve és, hogy a törzsközösségi rendszernek hol *egyik*, hol *másik* elemét használták ki jobban.

Kétségtelen, hogy Igor és Szvjatoszlav főként azokra a társadalmi tényezőkre támaszkodnak, amelyeknek érdekei a katonai rabszolgatartó társadalmi rendszer fejlődéséhez fűződtek.

Olga viszont, mint látjuk, az ellenkező irányzat erélyes képviselője. Igor és Szvjatoszlav gigászi hódító vállalkozásokat szerveznek és harcosaikkal hazájuktól ezer meg ezer kilométernyire küzdenek, ezzel szemben »Volga 6455-ben (947) Novgorodba ment. A Msza mellett pogosztákat (= adókerületeket, ford.) állított fel és adóbecslést végeztetett, a Luga mellett pedig kivettette az évi szolgáltatásokat és adót. Vadászterületei vannak az egész országban, úgyszintén jelzések, helységek és pogoszták«. Olga politikája tehát arra irányul, hogy megerősítse hatalmát a keleti szláv törzsek fölött, hogy szabályozza a *szláv* szmerdek feudális rendszerű szolgáltatásait s megszervezze magát a nagyhercegi dominiumot. Életének abban a legendás hősi korszakában, melyet a drevljanok feletti véres bosszúról szóló rege örökít meg, Olga lényegében véve szintén *feudális* feladatokat old meg: szétzúzza az arisztokráciát és a Kievhez legközelebb eső egyik keleti szláv törzs földműves településére jobbágyi terheket ró. Olga külpolitikájáról világos képet nyújt 955-ben Cargradba tett utazása: nem félelmetes hadiflottával utazott, mint férje, hanem békés küldetésben, amely a fejedelelnő megkeresztelésével végződött.

A régebbi feudális államokkal való békés szövetségi kapcsolatok megteremtése, melyet nyomon kísért ezek államvallásának felvétele, nem csupán az oroszországi »feudális párt« politikáját jellemzi. Sok tekintetben hasonló fejlődés folyt le Magyarországon is. E fejlődés párhuzamait megtaláljuk a VI. században és a következő századok folyamán a középkori barbár államok történelmé-

ben is, Kínával való kapcsolataik terén.²¹⁾ Alább hasonló tényekre bukkanunk a XI. századi chorezmi-oguz kapcsolatok elemzése során is.

E tény magyarázata elég egyszerű: a feudális fejlődés útja, mely a haladás útja volt, jóval nehezebben járhatónak bizonyult, a kibontakozó feudalizmus a közösségek és törzsek makacs ellenállásába ütközött. A növekvő osztályellentétek éle közvetlenül a nép ellen irányult, s még hozzá sokkal nagyobb mértékben, mint az archaikus katonai rabszolgatartó társadalom fejlődése idején: most a feudálissá váló nemesség a jobbágy-sorba taszított néppel került szembe. A VI.—VIII. századi belsőázsiai történelemből vett egész sor példán láttuk, hogy milyen félelmetes és hatalmas erőt képviselt a közösségek antifeudális mozgalma és mennyire törvényszerű megoldás volt, hogy a feudális fejlődés útjára lépő, s még meglehetősen gyenge arisztokrácia külső hatalom segítségét vette igénybe, mely nem egyszer közvetlen, fegyveres beavatkozás formáját öltötte. Az archaikus nemzetségi, törzsi vallás szembekerült a fejlett feudális ideológiával és a hatalmas egyházi szervezettel, amelyet az egyes népek készen vettek át. Ez az ellentét a feudalizmus uralomra jutásának korában fontos tényező volt.

Olga a kereszténység felvételével azt a már korábban, Igor idejében kibontakozó irányzatot szilárdítja meg, mely abban jutott kifejezésre, hogy 945-ben Igordruzsinaiban jelen volt a »keresztény Oroszország«, a Perun helyébe lépő kievi Szt. Iljának egyháza.

A keresztény hitre térés folyamata szükségképpen élesen ellenséges magatartást váltott ki a régi, katonai rabszolgatartó párt soraiban. Ennek tükröződése Marvazi elbeszélése arról, hogy a kereszténység felvétele Oroszország jövője szempontjából milyen vesztes következményekkel járt. Ez természetesen keresztényellenes pamflet, de nem *keleti, muzulmán, hanem orosz környezetből* származik.

Vladimir politikája sokkal bonyolultabb és ellentmondásosabb elődei politikájánál. Ez érthető is: az idő a »feudális párt« javára dolgozik. Míg Vladimir uralkodásának első korszakában arra törekedett, hogy az új viszonyok között Szvjatoszlav politikáját folytassa, ki a keresztényellenes törekvéseket igen erősen pártfogolta, addig 987-ben ez a helyzet merőben megváltozik. E fordulat egyik epizódját örökíti meg Marvazi elbeszélése is.

²¹⁾ E kérdésről lásd »Vojennaja gyemokratyija i problema »genyetyircseszkaj revolvucii« (= A katonai demokrácia és a »genetikus forradalom« problémája) című munkánkat, PIDO, 1935.. 78. la p. 207. skk.

Az a próbálkozás, hogy a megreformált pogányság erőre kapjon, melyről a 980. évről szóló krónika számol be, a keresztények üldözése, melyre a két keresztény varég kegyetlen lemészárlásáról szóló elbeszélés világít rá (ezeket a pogány isteneknek áldozták fel) (983) és végül az a kísérlet, hogy Oroszország esetleg mohamedán hitre térjen (986) — ugyanannak a láncolatnak a szemei.

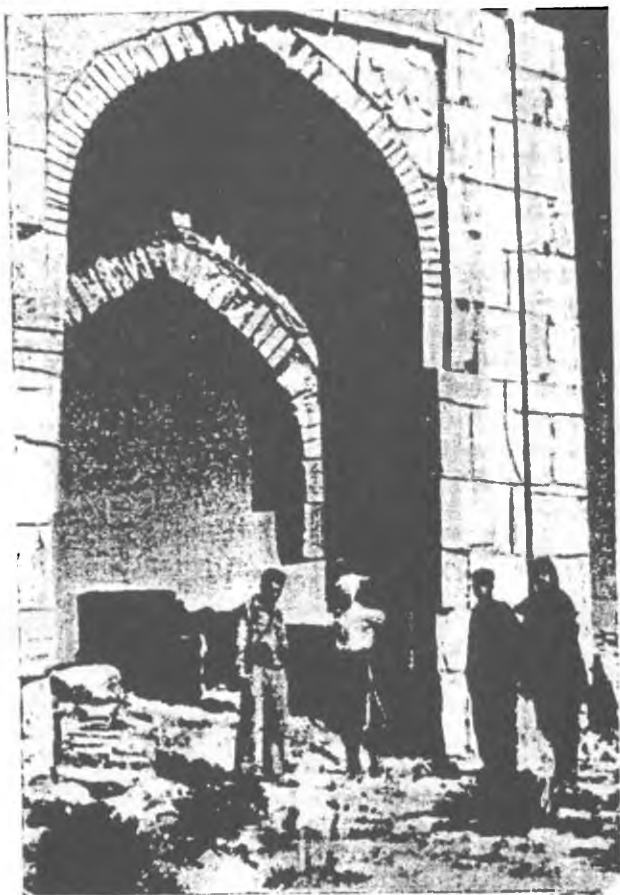
Vladimir az iszlámot valószínűleg ideológiai fegyverül akarta felhasználni, hogy megszüntesse azt a valójában kibékíthetetlen forrpontra jutott ellentétet, mely főként a kievi arisztokrácia két érdekszférája között mutatkozott: a vallásháború dogmája és az iszlám országaival való szövetkezés kilátásai növelték a régi ellenség, Bizánc elleni hódító háborúk esélyeit, ügylátszott továbbá, hogy az iszlámnak mint egyháznak és vallásnak rendszere módot fog nyújtani a feudális jobbágyrendszer végleges megszilárdításával kapcsolatos belpolitikai feladatok megoldására.

A Bulgária elleni balsikerű hadjárat, melynek során Vladimir közvetlen kapcsolatba került Chorezmmel, arra ösztönözte Vladimirt, hogy megpróbálkozzék ezzel a politikai sakkhúzással. Ez a lépése azonban csak ötletszerű kísérlet volt. A Korszuny elleni hadjárat igen szerény és drágán kivívott sikere, mely azt mutatta, hogy a Chorezmmel kötött katonai szövetség gyakorlatilag nem sokat ér, természetesen nem járulhatott hozzá a kievi állam belső feszültségének enyhüléséhez, nem úgy, mint annak idején Igor és Szvjatoszlav hadjáratai. Másfelől az idő igazolta azt is, hogy Oroszország mohamedán hitre térítésének terve ideológiai szempontból sem reális. Az iszlám, a maga idegen kultikus nyelvével, valójában nem versenyezhetett a kereszténységgel, melynek az Oroszországgal ethnikailag és kulturálisan szoros kapcsolatban álló délszláv országokban ezidőtájt már sokszázados hagyománya volt. Ezenfelül a kereszténység megteremtette a szláv írásbeliséget és irodalmat is, mely minden orosz számára hozzáférhető volt. A kereszténység ilyenformán Oroszországban már mély gyökeret vert.

Vladimir ilyen körülmények között merész és egyedül helyes megoldást választott: szakított az iszlámmal. (Az iszlám uralma azt jelentette volna, hogy Oroszország a keleti muzulmán hatalmak eszközévé válik s hogy Oroszországban a már reménytelenül túlhaladott katonai rabszolgatartó társadalmi rendszer szilárdul meg.) Vladimir végleg a kereszténység és ennek megfelelően a feudalizmus oldalára állt.

Teljesen jogos az a feltevés, hogy közvetlenül Oroszország keresztény hitre térése után, az ekkor folyó kilencéves ádáz orosz-besenyő háború (988—997) »be bo raty velika besz peresztani« =

állandó nagy harc dúlt szüntelenül), melyben a besenyők mindvégig támadó félként lépnek fel, s mely arra kényszerítette Vladimirt, hogy sietve kiépítse Kiev alatti védelmi vonalait, szoros kapcsolatban

78. ábra. Beleuli (a kapuhomlokzat teljes látképe).

áll ezekkel az eseményekkel. Al-Bekrí utal arra, hogy a besenyők *chorezmi hittérítők* befolyására kb. ezidőtájt tértek *mohamedán hitre*. Rendkívül érdekes az a dátum, amikor a krónikában az orosz-besenyő harcra vonatkozó tudósítások megszakadnak. Ez az év 997. *Mámún ibn-Muhammed chorezmsáh halálának éve*.

Ennek révén igen nagy valószínűséggel állíthatjuk, hogy a besenyő támadásban Chorezm merőben ellenséges akcióját kell látnunk, melynek az volt a feladata, hogy Oroszországot kiszorítsa a chorezmiak volgai érdekszférájából. Ez az akció volt a felelet a Vladimir vallási és diplomáciai irányvonalában bekövetkezett fordulatra.

A kor viszonyai alapján nagyon is érthető, hogy Mámún utóda véget vetett a háborúnak. Egyfelől, mint akkoriban rendszerint lenni szokott, az új uralkodó trónraléptekor szükségképpen a belpolitikai feladatok kerültek előtérbe ; másfelől pedig a Mámún kitűzte feladat lényegében már megoldódott : Chorezm helyzete a Volga alsó folyása mellett megszilárdult. Oroszország és a volgamenti chorezmi birtokok közé az erős besenyő ütközőállam ékelődött be.

1946-ban végzett régészeti munkálataink során érdekes anyagot találtunk, mely arra mutat, hogy Chorezm volgamenti katonai és politikai vállalkozásai milyen komolyak és tartósak voltak.

Az Usztyurt délkeleti részén légi felderítéseink során hatalmas útvonalat fedeztünk fel, melyet kőből készült, pompás karavánszerájok és kőből kirakott kutak díszítettek. Ez az út Urgenszből az Emba alsó folyása felé vezetett, kb. arra, amerre 922-ben Ibn-Fadlán haladt.

»A chorezmsáhok útjának« karavánszerájai közül különösen

79. ábra. Beleuli. A kapuhomlokzat egy része.

kiválik egy pompás épület, amelyet most Beleuli néven ismernek. Az építmény négy, faragott kőből kirakott kútnál fekszik. A kutak mindegyike körül kőlapokból készült téglalapalakú kerítés terül el. E kőlapok mérete 8×8 — 6×8 méter. A kerítésen belül az egyes kutak mellett kötömbből kivájt nagy itatóvályú fekszik. Maga a karavánszeráj épülete zöldes, meszes tufakőből készült csinos építmény, négyzetes alaprajzzal, sarkain kerek dekoratív tornyocskákkal és magas kőkapuzattal. A homlokzatra az ívalakú boltozat mindkét oldalán oroszlánok vannak vésve, ezeket lapos reliefek díszítik, archaikus »szászánida« modorban.

Az épület belső alaprajza téglalapalakú. A falak mentén két emelet magasságban kis szobák (hudzsr) területnek el, az épület hátsó részén pedig néhány nagy terem húzódik végig. A kapu-homlokzattal szemben kisebb udvar fekszik, melyen belül kiapadt kút (= hauz) nyomai láthatók.

Az a gyér kerámiai anyag, amit a romok között gyűjtöttünk, keveset mond. Zöldesbarna és szürke kora középkori máznélküli edények töredékei ezek, melyek főként a X—XI. század chorezmi kerámiájára emlékeztetnek. Mázas kerámiákat egyáltalában nem találtunk. Ez alátámasztja a már jelezett datálást: a X—XI században a mázas edények Chorezmben még egyáltalában nem nagy százalékban fordulnak elő, a XII. századtól kezdve viszont már igen nagy tömegben találhatók.

A legközelebbi építészeti analógiák a XI. századra utalnak. Noha Belső-Ázsiában ilyen korai kőépítményeket nem találunk, mégis az égetett téglából készült épületek közül mind alaprajzát, mind a kapu-homlokzat stílusát, mind pedig a boltív hajlását tekintve a beleulival valószínűleg legközelebbi rokonságban álló épület a XI. századi ismeretes karavánszeráj, a Buchará közelében fekvő Rabát-i-Malik (kb. 1078).

Lentebb látni fogjuk azonban, hogy a XI. század második felének történelmi viszonyai között Chorezm uralkodói semmiképpen sem fejthettek ki ilyen nagyszabású építészeti tevékenységet. Chorezm ugyanis ebben az időben a szeldzsuk állam távoli provinciája lett és másodszori összeomlását még éppen, hogy csak kiheverte. Ilyenféle építő tevékenységre nézve kedvező viszonyok csak a XII. század második felében alakulnak ki ismét. A kerámiai anyag és az épület formai sajátosságai révén ezt az időpontot teljesen valószínűtlennek kell tartanunk. Ezért Beleuli épületét igen nagy valószínűséggel a X. század végére, I. Mámún ibn-Muhammed uralkodására, vagy a XI. század elejére, II. Mámún ibn-Mámún korára datálhatjuk. Beleuli azonkívül, hogy a kora középkori chorezmi építészet és a monumentális díszítő szobrászat pompás

emléke, a legrégibb ilyenmű emlék Belső-Ázsiában : a chorezm-sáhok volgamenti »nagy királyi útjának« építménye, amely út méreteiben nem marad el a régi perzsák »királyi útjai« mögött. Ezért bizvást állíthatjuk, hogy Chorezmnek a X. században és a XI. század elején a Volga-mentén komoly érdekköre volt, s hogy itt egy erős chorezmi-kazár birodalom alakult ki. E birodalom további fejlődését a XI. század közepének azok a félelmetes eseményei szakították meg, amelyek a szeldzsuk hódítással álltak kapcsolatban

3.

A X. század 80-as éveiben a Volga-mentén kivívott győzelmek magában Chorezmben is éreztették hatásukat. A 995. évi politikai eseményekre gondolunk, melyek, keleteurópai háttérüket nem számítva, mint belső villongás, jelentéktelen epizód valahol távol, a »muzulmán világ« határán, két félreeső, független fejedelemség között zajlottak le. Urgencs, mely a hatalmas arali-volgamenti hatalom fővárosa lett, ennek révén befolyást gyakorol Belső-Ázsia ügyeiben is. Belső-Ázsiában ezidőtájt a Számánidák birodalma haláltusájának végső napjait éli. A feudális szétesés messze előrehaladott folyamata, a provinciák helytartóinak önálló uralma — ezek ügyet sem vetettek az utolsó Számánidák látszathatalmára — a török származású s nemrég még rabszolga gaznai Szebük-Tegin államának rohamos fejlődése, erőgyűjtése, az a mélyreható társadalmi válság, amely a Számánidákat minden lehetséges belső támaszuktól megfosztotta, előkészítette annak a hódításnak sikerét, melynek során Bogra török kán, a Karachánidák keletturkesztáni dinasztiajának egyik tagja, Transzoxániát elfoglalta. 992-ben a Számánida Nuh ibn-Nasr fővárosa, Buchará elvesztése után Ámulba (Csardzsou) menekül. A győzelmes hódítók elleni küzdelmét innét igyekszik megszervezni.

Chorezm mindkét uralkodója segítségére siet. Nuh a segítség fejében Chorászában két nagybirtokot ad át nekik : Abú Abdalláh Muhammed chorezmsáh Abíverdet, Urgencs emírje, Mámún ibn-Muhammed pedig Neszát kapja meg. Mint annakidején V. V. Bartold megjegyezte, ez az eljárás Chorászában engedetlen uralkodója, Abú Ali ellen irányult. Jellemző, hogy Abú Ali ellentmondás nélkül átengedi Neszát Mámúnnak, de Abíverdbe nem hajlandó beengedni Abú Abdalláh meghatalmazottjait. Abú Ali igen járatos volt a politikai intrikában s nyilvánvalóan nem sokat törődött névleges feljebbvalója akaratával. Ezzel a ténykedéssel hangsúlyozza, hogy Belső-Ázsia északi részén elismeri ezt az új politikai hatalmat, mellyel szövetkezve később igen jól járt.

Gardízi előbeszélése szerint a lázadó Abú Alí, miután 995 tavaszán a Nuh vazallusaként és hadvezéréként fellépő Szebük-Tegin csapatai tönkrementek, először Rejbe menekült, innét pedig Nísápúr felé igyekezett. Közben azonban Szebük-Tegin fia, Mahmúd kezébe került, s végül is kis csapattal Chorezmbe, Mámún védőszárnyai alá sikerült menekülnie. Hazáraszp alatt azonban elfogták a chorezmsáh csapatai és Kátba vezették. Ez alkalmul szolgált arra, hogy végleg eldőljön az a küzdelem, amely a két chorezmi állam között folyt: Al-Mámún csapatai bevették Kátot, megszabadították Abú Alít, akit Mámún Urgencsben nagy diadalal fogadott. Urgencsbe vitték a foglyul ejtett utolsó Afrigidát is. Mámún halálra ítélte régi ellenségét s miután Chorezm mindkét felét jogara alatt egyesítette, fölvette a chorezmsáh régi címét.

I. Mámún uralkodását, mely viharos, véres hadiesemények, távoli hadjáratok, bonyolult politikai cselszövények halmaza volt, idősebb fia, Alí ibn-Mámún rövid ideig tartó uralkodása után, másik fia, Mámún ibn-Mámún uralkodásának ragyogó korszaka követi.

II. Mámún trónralépése al-Bírúní életében nagy fordulatot jelentett. A sáh a száműzötte 1010-ben visszahívja hazájába, maga mellé veszi s első politikai tanácsadójának teszi meg. Bírúní ezenfelül vezető tagja lesz Mámún udvari »Akadémiája« ragyogó tudós körének, melynek díszé a chorezmsáh által odacsalogatott buchárai Abú Alí ibn-Színá (Avicenna), a lángeszű természet-tudós, orvos és filozófus, aki később az európai természettudomány fejlődésére igen nagy befolyást gyakorolt.

Mámún »Akadémiájá«-nak tagja lesz Abu-l-Haszan Chammár, a tudós orvos, Abú-Szahr Maszihí, a filozófus és még egész sor más, kevésbbé ismert tudós is.

Mámún »Akadémiájá«-nak megteremtése nem a felvilágosult chorezmsáh véletlen ötlete volt. A chorezmi tudomány már jóval előbb kimagasló helyet foglalt el a Kelet tudományának történetében. A muzulmán kor előtti, ókori és Afrigida Chorezm tudományáról keveset tudunk. Az anyagi kultúra emlékeinek figyelmes elemzése révén azonban megállapíthatjuk, hogy az exakt tudományok és a természettudományok Chorezmben már akkor is igen magas fejlettségi fokot értek el: az építészeti arányok pontos kánonai, a gondos építészeti számítások, a nagyszabású öntözőberendezések, amelyeket a terep gondos feltérképezése nélkül nem lehetett volna létrehozni, a Bírúní említette chorezmi naptár és a részletekbe menő csillagászati terminológia, a toprak-kalai falfestményeken látható festékanyagok gazdagsága és változatossága és az ott talált pompás ókori üveg:

mind-mind elképzelhetetlen lett volna fejlett geometriai, trigonometriai, csillagászati, topográfiai, vegytani, ásványtani ismeretek nélkül. A chorezmi kereskedők távoli utazásaira, melyekről az arabok és kínaiak egyaránt beszámolnak, szintén csak alapos és gazdag földrajzi ismeretek birtokában kerülhetett sor. Midőn pedig a késői Afrígida Chorezm az arab kalifátus államrendszerének tagja lesz, tudósai egycsapásra kimagasló, sőt, a legkimagaslóbb helyet foglalják el az úgynevezett »arab tudomány« megalkotóinak sorában. Ez a tudomány csak nyelvében volt arab (az arab sajátos szerepet töltött be, a »Kelet latinja« lett). Az arab tudomány megteremtői azonban valójában Irán, a Kaukázuson túli vidék, Kis-Ázsia, Belső-Ázsia, később pedig Spanyolország tudósai voltak.

A VIII. század végére és a XI. század elejére tehető az »arab« matematika és matematikai földrajz megalapítójául elismert chorezmi Muhammed ibn-Muszá al-Chorezmí élete és tevékenysége. Az ő nevének eltorzítása az »algoritmus« matematikai terminus (= valamely számtani feladat általános megoldása), s egyik matematikai tanulmányának címszavából (»Al-Dzsabr«) származik az algebra szó is. Al-Chorezmí, aki nemcsak matematikus, hanem csillagász, geográfus és történész is volt, Al-Mámún Abbászida-kalifa udvaránál igen fontos szerepet játszik. Általánosan elismert tény, hogy műveiben az indiai algebrának és a görög geometriának azt a szintézisét sikerült megalkotnia, mely a modern számtantudomány alapjául szolgál. De vajjon csupán Al-Chorezmí egyéni alkotása volt-e ez? Chorezm antik és Afiígida kultúrájának az előző oldalakon vázolt története alapján megállapíthatjuk, hogy al-Chorezmí nemcsak mint sajátos matematikai lángelme tudott elérni ilyen eredményeket, hanem azért is, mert a sokszázados hagyományokra visszatekintő chorezmi matematikára támaszkodhatott, amely az öntözés, az utazások, az építészet és a kereskedelem gyakorlati szükségleteinek talajából nőtt ki: Ez a tudomány (ugyanúgy, mint a toprak-kalai festmények is) a görög és indiai művelődés legszebb hagyományaiból merített s alkotó módon ezeket fejlesztette tovább. Ezzel a fejlett chorezmi matematikai tudománnyal ismertette meg al-Chorezmí a félig barbár arabokat, később pedig, latin fordításokban, az európai tudós világot is.

Egyik tudósítás szerint al-Chorezmí, mint földrajztudós, tagja volt a kalifa Kazáriába küldött követségének is. A VIII. és IX. század határán élt chorezmi tudós e szerepe nagyon is érthető. Jogos az a feltevés is, hogy éppen ő alkotta meg Kelet-Európa földrajzának és néprajzának azt a vázlatát, mely mint változatlanul ismételt archetípus, az erre a vidékre vonatkozó későbbi

arab földrajzi művek mmdegyikében felbukkan. V. V. Bartold szakavatott megállapítása szerint az ő »Kitáb Szúrat al-Ard«-ja »A világ képe« című könyve szolgált az »arab földrajztudomány alapjául.«²²⁾

A chorezmi tudomány al-Bírúni műveiben éri el csúcspontját. Az ő személyében a középkori Kelet nagy enciklopédistája áll előttünk, aki csillagász, földrajztudós, mineralógus, etnográfus, történész és költő egyszemélyben. Tollából a tudomány különféle ágait felölelő egész sor alapvető értekezés került ki. Ezekben nemcsak mint kimagasló tudós és elsőrendű kutató mutatkozik be, hanem mint önálló gondolkodó is, aki a tudományban új utakat tört. Az a felismerése, hogy a geocentrikus és heliocentrikus világkép egyformán jogosult, igen nagy lépés előre, ha az »arab« tudósok körében uralkodó Ptolemaiosz-féle felfogásra gondolunk. Az észak-indiai síkság történetére, valamint az Amu-darja folyásának megváltozására vonatkozó történelmi és geológiai elméleteivel messze megelőzi az akkori tudományt, s a mai tudományos felfogáshoz áll közel. Ránkmaradt Bírúní »Al-Átár al-Bákija« című korai műve is, mely a világ népeinek időszámításáról szóló értekezés. Ez a tanulmány a chorezmi tudós rendkívül széleskörű műveltségéről tanuskodik s a különféle népek műveltségének, filozófiájának, csillagászatának és vallásának történetére vonatkozó adatok elsőrendő kútfeje. Matematikai és leíróföldrajzi értekezése (»Masz'úd kánonja«) és az egyes földrajzi pontok helyének meghatározására vonatkozó rövid kalauza, amely geodéziai adatokon kívül történelmi és földrajzi adatokat is tartalmaz, még mindig kiadatlan. Nemrég jelent meg nyomtatásban Bírúní ásványtani munkája. Bírúní jelentős műve, »India története«, melyet Sachau adott ki, arról tanuskodik, hogy a szerző jól ismerte az egyes indiai nyelveket és az ország szokásait, a rendkívül gazdag szanszkrit tudományos irodalmat, valamint India földrajzát és történelmét is. Műve, mely a történelmi és néprajzi monográfia ragyogó példaképe, a középkori irodalomban példa nélkül áll. Bírúní »Chorezm története« című műve nem maradt ránk; valószínűleg elveszett, vagy még nem akadtak nyomára. Azokból a töredékekből ítélve azonban, melyek Bejhakínál és Bírúnínak az időszámításokról szóló monográfiájában találhatók, ez a műve is elsőrendű fontosságú volt.

Bírúní külön történelmi művet szentel Mukanna lázadásának, mely Belső-Ázsiában a VIII. század folyamán az egyik legnagyobb népi mozgalom volt. Ez a műve azonban szintén nem maradt ránk.

²²⁾ *Hudúd al-Álem*, 8. lap.

Ügylátszik Bírúní éppúgy, mint al-Chorezmí a keleteurópai földrajz és néprajz megírása, a muzulmán Kelet országainak a szláv és más keleteurópai népekkel való megismertetése terén különleges szerepet játszott. Teljesen jogos az a feltevés, hogy az arabok éppen Bírúní révén szereztek először tudomást a norman varégekről, valamint a »sötétség országának« népeiről — az európai és ázsiai sarkkori lakosságról.

Fentebb már utaltunk arra, hogy éppen Bírúní »Chorezm története« című művére vezethetők vissza azok a rendkívül becses adatok, amelyek a kereszténység felvételét megelőző időkben Chorezmnak Oroszország történetére gyakorolt befolyásáról tanuskodnak. Ezeket az adatokat Marvazi és Aufi őrizték meg részünkre.

Bírúní nem sok időt töltött hazájában. Nem volt hosszú életű Mámún »Akadémiája« sem.

Új, félelmetes politikai viharok közeledtek.

A Számánidák államának örökébe lépő új, korai feudális zsarnoki uralom feje, a gaznai Mahmúd, aki a török testőr-rabszolgák soraiból származott, uralma alá hajtotta a mai Afgánisztán és Irán egész területét s lábát Chorezmben is meg akarta vetni. 1017-ben II. Mámúntól azt követeli, hogy a chorezmsáh udvarába gyűjtött híres tudósokat küldjék el Gaznába. Mámún kénytelen volt ebbe beleegyezni. A tudósoknak azonban nem nagy kedvük volt ahhoz, hogy a tudatlan zsarnok udvarába menjenek. Ezért Abú Szahl Maszihí és Avicenna elmenekülnek Chorezmből. Maszihí a sivatagban pusztul el, Avicenna pedig Gurgánban, Hamadánban és Iszfáhánban húzódik meg.

Bírúní sorsáról nincsenek biztos adataink. Egyesek szerint követte Mahmúd utasításait, mások szerint viszont nem tett eleget a parancsnak és Chorezmben maradt. Az a lázadás azonban, amelyet Chorezmben Mahmúd ügynökeinek aknamunkája készített elő, 1017-ben Mámún bukását okozza. Chorezm a gaznai hódító igájába kerül s ennek folytán Bírúní Mahmúd fővárosába állítólag már mint fogoly került. Gaznához és Mahmúd szultán udvarához fűződik a nagy tudós életének utolsó harminc éve.

Mahmúd pártfogoltja, aki az urgensi trónon Mámún örökébe lépett, a szintén rabszolgasorból felemelkedett hajdani török testőr, Altuntas, mint Gazna hatalmas, de azért hűséges vazallusa, nagyon hamar, bár csak nagyon óvatosan, önálló politikát kezd folytatni. Ebben elődei politikáját követi. Politikája sok tekintetben I. Mámúnnak a Számánidákkal szemben alkalmazott politikájára emlékeztet.

Altuntas utóda, Hárún alatt Chorezm kimondja Gaznától való függetlenségét. De még ugyanabban az évben, 1034-ben,

amikor e nyilatkozatra sor került, mind Chorezm, mind pedig maga a Gaznevidák állama is, óriási katasztrófa áldozata lesz. Ezt a veszedelmet a török törzsek hódító hadjárata zúdítja rájuk, melynek élén a szeldzsukidák befolyásos oguz arisztokrata csatlódja állott.

4.

A jangikenti oguz jabguk történetét ott hagytuk abba, amikor államuk, mint Chorezm hatalmas versenytársa, virágkorának teljében, hadat indított az Aral-tó és a Kaspi-tó menti sztyeppék feletti uralomért.

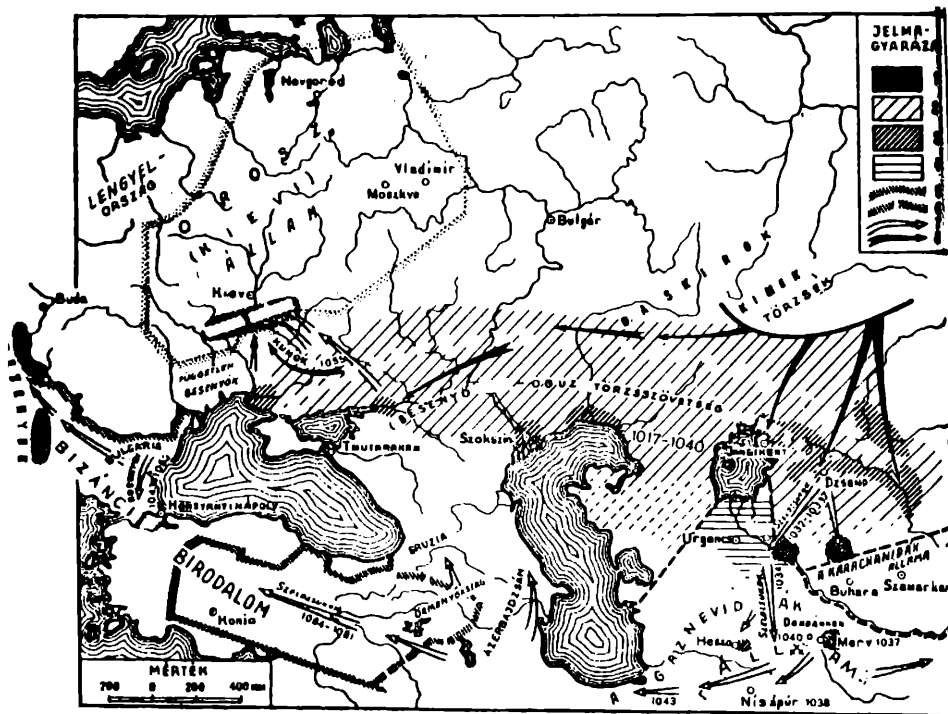
A jabguk állama a XI. század első felében, miután Chorezm elleni harcában vereséget szenved, mélyreható társadalmi és politikai válságba jut.²³⁾ Az események fő mozgató erejévé az az ellentét válik, amely egyfelől a nagy, állattenyésztő arisztokrácia, másfelől pedig az oguz városok lakói, a »jatukok« között állt fenn. Az arisztokrácia érdekei azt kívánták, hogy a belsőázsiai oázisok és városok közti kereskedelmi kapcsolatok továbbfejlődjenek, a letelepült oguz népi tömegek viszont régi vegyes gazdálkodásukhoz ragaszkodtak. A kettőjük közti küzdelem, melyről csupán gyér és töredékes tudósítások maradtak ránk, rendkívül éles formákat ölt. A nomád nemesség és az őt támogató törzsi csoportok, akik minél több legelőt akartak szerezni, önhatalmulag továbbhajtják állataikat a jabgu állam határain túl, muzulmán területekre, Buchará vidékére, a Karachánidákhoz, Chorezmbe, a Hárún védnöksége alatt álló területre és még tovább, Chorászámba. Emiatt összetűzésre kerül a sor a nemesség, másfelől a jangikenti jabgu Alf, valamint fia és uralkodótársa, Dzsend helytartója, Sáh-Melik között.

Ez a küzdelem eleinte Sáh-Meliknek kedvez és az oguz felkelők, élükön a szeldzsukokkal kénytelenek Chorezmbe menekülni.

Ekkor azonban fordulat áll be. A szeldzsukok megverik és lemondásra kényszerítik Sáh-Meliket. Tevékenységük súlypontja ekkor Chorászámba tevődik át, ahol uralmukat egész sor városra kiterjesztik. 1040-ben pedig, miután a Dendánakán közelében, Merv és Szerachsz között vívott csatában tönkreverik a gaznai Masz'úd csapatait, megszerzik a Gaznevidák összes birtokait és megvetik a szeldzsuk birodalom alapjait.

Masz'úd a szeldzsukok elleni küzdelemben ezek régi ellenségével, Sáh-Melikkal próbál szövetségre lépni és investitúrát ad neki Chorezm fölött. 1041 elején Sáh-Melik Chorezm fölött meg-

²³⁾ Lásd: »Goroda guzov« (= A gúzok városai) című munkánkat, 85. skk.

6. térkép. Chorezm, az oguzok és Oroszország a XI. században.
 1. A nomád oguzok és besenyők települési helyei; 2. az oguz jabguk állama a XI. század első felében; 3. az oguz-besenyőtelepülések központjai; 4. Chorezm; 5. a bizánci birodalom határa; 6. a bizánci birodalom határa az oguz vándorlás előtt; 7. az oguzok és besenyők kőborlásai és hódító hadjárata; 8. a kimek törzsek széttelepülései és hadjárata.

szerzi az uralmat, elűzi Hárún utodát, Iszmáílt és mint a rövidéletű oguz-chorezmi királyság feje, 1044-ig uralmon marad. Ez a királyság, rövid időre, az események folyásában oly jelentős tényezővé vált, hogy a Masz'úd megingott gaznai trónján soronkövetkező Maudúd, a Gaznevida-dinasztia harmadik tagja, Sáh-Meliket 1042-ben szuverén urának ismeri el.

A győzelmes szeldzsukok azonban ebbe természetesen nem nyugodhattak bele.

1044-ben a szeldzsuk csapatok elfoglalják Chorezmet és elűzik Sáh-Meliket. Sáh-Melik reménytelen küzdelmét Iránban próbálja továbbfolytatni, de ott nemsokára meghal. A chorezmi állam ezzel megszűnik.

A következő ötven év Chorezm történetének sötét korszaka. Mírchond krónikájából arról értesülünk, hogy 1065 körül a szeldzsukok ellen Chorezmben hatalmas felkelés tör ki, melynek élén Fagfúr, Dzsázi és al-Kafsat állanak. E lázadás megtorlására Alp-Arszlan szeldzsuk szultán büntető expedíciót küld Chorezmbé.

Érdekes az első lázadó vezér: Fagfúr neve. (Ez a név nem más, mint a Bagpúr cím arab átírása s jelentése = a [nap] isten fia). Ezt a címet, mint láttuk, az Afrigidák korában a világi hadvezér-király viselte. Nem lehetetlen, hogy e névadás a régi dinasztia visszaállítására irányuló utolsó kísérletre utal.

Ha ezenfelül még megemlíjtjük azt is, hogy a VIII. század folyamán e címet a közösségek antifeudális mozgalmának vezérei viselik, akkor igen valószínűvé válik, hogy az 1065. évi eseményekben a korai középkori antifeudális mozgalmak utolsó fellobbbanását kell látnunk.

Alp Arszlan leveri a lázadást és helyreállítja a Szeldzsukidák szuverénitását Chorezm felett. Chorezm néhány évtizeden át a Szeldzsukida-birodalom távoli provinciája marad. A XI. század második felének folyamán Chorezmben egész sereg helytartó váltja egymást, köztük szeldzsuk királyfiak is.

De bármilyen hatalmas és pompázó volt is a hódítók Kás-gartól Kis-Ázsiáig terjedő birodalma, természetében rejlett, hogy nem lehetett hosszú életű. A feudális gazdasági rend megszilárdulásának fentebb jelzett folyamatai a szeldzsukidák alatt fejeződnek be.

Míg elődeik idejében a katonai-hűbéri rendszer viszonylag lassan fejlődik, mivel a társadalomnak csupán felső rétegét öleli fel, s a társadalmi viszonyokat rendkívül megbénítják a feudálizmus előtti csökevények, addig a szeldzsukok alatt a feudális földbirtoklás, mely a hűbéri ajándékozások (iktá) rendszerén épült fel, az egész társadalomszerkezetre kihat. Az iktádár vagy muktaí, a

hűbéri birtok tulajdonosa lesz az uralkodó osztály fő alakja : a függőségi viszonyba került paraszt, aki az iktá-ul juttatott földeken telepszik meg s a föld használatáért szolgáltatásokra van kötelezve, lesz a fő termelő. A hadsereg, az államapparátus, a központi és helyi közigazgatás, mind-mind az iktá-rendszeren alapszik, ami feltétlenül elősegítette az állami élet területén mutatkozó centrifugális törekvések igen nagyarányú kibontakozását. A sok-sok szeldzsuk királyfi és hadvezér a birodalom egyes részein gyakorlatilag önálló uralkodó lesz s legfelső szeldzsuk szultánok uralma már a XII. század elején egyre inkább konvencionálissá válik.

A szeldzsuk birodalom keretei közül kiemelkedő és egyre jobban és jobban megerősödő vazallus államok sorában egyik legelső hely Chorezmnek jut. Chorezm urai, a Szeldzsukidák vazallusai és pártfogoltjai, újból felveszik a chorezmsáh régi címét és biztosítják hatalmuk öröklődését.

XI. FEJEZET.

CHOREZM NAGYSÁGA ÉS BUKÁSA

1.

A XII. századra esik a szeldzsuk hódítás súlyos következményeit gyorsan kiheverő Chorezm politikai hatalmának lassú, de állandó emelkedése. I. Kutbeddín Muhammed ibn-Anustegin. (1117—1127), aki éppúgy, mint annakidején Altuntas, a testőrrabszolgák soraiból került ki és Irán, valamint Belső-Ázsia hatalmas török uralkodóinak pártfogoltja volt, Altuntashoz hasonlóan, a Mámúnidák hagyományos politikájának ügyes és állhatatos folytatója lesz.

Már I. Muhammed kezdeti ténykedéseiben felismerhetjük azt a politikai célkitűzést, melyet később fia, unokája, dédunokája és ükunokája teljesen valóra váltottak. Muhammed szívósan és sikeresen védi ki azokat a támadásokat, melyeket az Aral-tó menti egyesült török törzsek, valamint a jangikenti jabguk széteső államának egyes részei ellene indítottak, miközben a Kaspi-tóhoz vezető régi chorezmi utak mentén megszervezi Mangislak elleni hadjáratait.

Fia, Atsyzz ragyogó uralkodását (1127—1156) viharos események rázkódtatják meg. Atsyzznek mindig sikerült kibúvót találnia a félelmetes külső erők : saját feudális ura, az utolsó nagy Szeldzsukida, Szandzsar szultán, valamint a Belső-Ázsiába behatolt keleti hódítók, a karakitajok között. Néha elismerte Szandzsar fennhatóságát, néha pedig nyíltan felkelt ellene, nem egyszer, ha nem is formális, de mindenesetre tényleges szövetségben Szandzsar ellenségeivel, a karakitajokkal. Ezeknek adófizetője volt, de ezt a kötelezettségét összhangba tudta hozni a Szeldzsukidák Chorezm fölötti formális fennhatóságával.

Ugyanekkor szívósan és kitartóan megvalósítja földszerző politikáját is : megkaparintja azokat a földeket, melyek súlypontja gazdaságilag régtől fogva Chorezm felé esik. Mangislakra kiterjeszti Chorezm fennhatóságát : valószínű, hogy erre az időre

tehető a források említette egész sor itteni város építése is. Dzsend vidékét szintén uralma alá hajtotta. Chorezm fennhatósága uralkodása végén kiterjed a Kaspi-tótól a Szir-darja alsó és középső folyásáig nyúló hatalmas területre s így Belső-Ázsia egész északnyugati része egyesül.

Ugyanilyen jelentős személyiség Atsyz unokája, Aláeddín Tekes ibn-Ilarszan is (1172—1200). Míg Atsyz Chorezm tényleges függetlenségének és nagyhatalmi politikájának alapjait vetette meg, addig Tekes a középkori chorezmi birodalom igazi megalapozója. 1194-ben a chorezmsáh csapatai döntő ütközetben szétverik Togrul, az utolsó iráni Szeldzsukida hadseregét és megszilárdítják Chorezm Irán feletti fennhatóságát. 1195-ben Nászir bagdadi kalifa vereséget szenved a chorezmsáh ellen vívott csatában és elismeri Tekesnek Irák keleti (perzsa) része feletti fennhatóságát. A karakitajok ellen viselt keleti hadjáratok során Tekes előtt megnyílik a Bucharába vezető út. Valószínű, hogy Tekes uralkodásának idejére vonatkozik Garnáti homályos tudósítása, mely szerint Aláeddín chorezmsáh negyven évig harcolt a gúzok ellen a Volga alsó folyása mentén Szakszin városáért, amely minden valószínűség szerint a régi kazár Itil helyén állott.

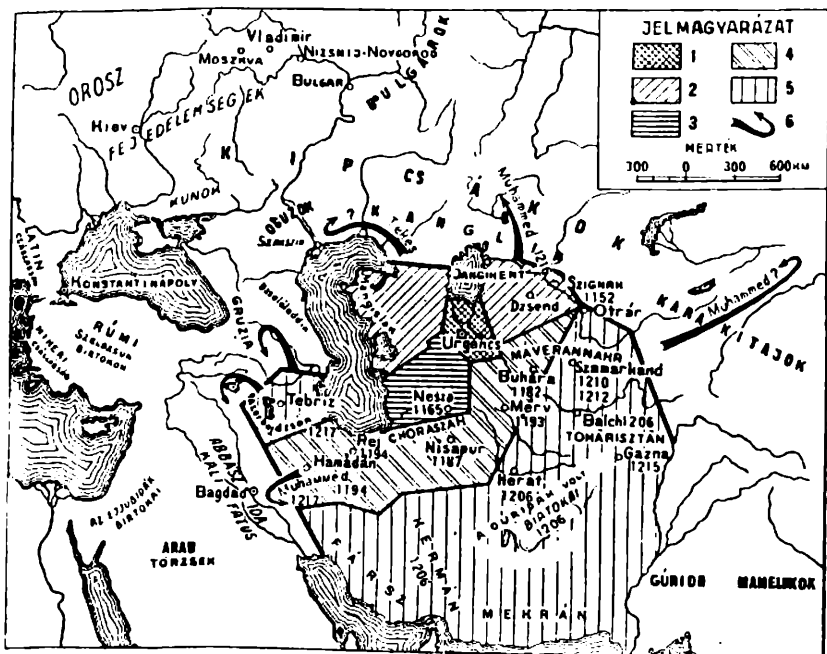
Tekes fia és utóda II. Aláeddín Muhammed betetőzi atyja művét (1200—1220). Szívós és sikeres harcot vív a karakitajok ellen, elhódítja tőlük Szamarkandot és Otrárt (a Szir-darja középső folyásánál), hatalmát kiterjeszti a messze fekvő Gazna területére (Afgánisztán déli részén), leigazza Nyugat-Iránt és Azerbajdzsánt, merész hadjáratot indít Desti Kipcsak (a mai Kazahsztán) távoli sztyeppéinek mélyébe.

A karakitajok elleni háborúja a karakitaj birodalom bukásával végződött. Muhammed felveszi a »II. Alexandrosz« címet udvaránál aranydobokon naponta huszonkét leigázott uralkodó vagy ezek túszként visszatartott fiait dobolnak hajnali ébresztőt.

Muhammed tervbevette azt is, hogy megsemmisíti az Abbászida kalifa hatalmának még meglévő maradványait. A kalifa a muzulmán világ katonai és politikai tekintetben gyenge, de jelentős, hagyományos ideológiai befolyással rendelkező névleges szuverén ura volt. Nászir kalifával szemben Muhammed saját helytartóját ülteti trónra, ki a negyedik kalifa, Alí, »a próféta veje« utóda volt. Ilyen módon az Abbászidákkal szemben régóta ellenséges magatartást tanúsító síita csoportokkal lépett közösségre. Muhammed hadserege hadjáratot kezd Bagdad ellen. Ez a támadás azonban többek között azért is kudarcba fulladt, mivel a korán beköszöntő tél hóval fődte be a hágókat és ezenkívül olyan hírek

érkeztek, hogy a chorezmi birodalom keleti határain mongol csapatok jelentek meg.

Ezek az Atsyz-Tekes-Muhammed alatti chorezmi birodalom külpolitikai történetének főbb vonásai addig az időpontig, amikor a birodalom tragikusan elbukik a mongol hordák csapásai alatt.

7. térkép. A chorezmsáhok államának növekedése a XII–XIII. században.

1. Choreszm területei I. Kutbeddin Muhammed alatt (1127-ig); 2. az Atsyz (1172–1156) által Choreszmhez csatolt területek; 3. az II. Arszlan (1156–1172) által Choreszmhez csatolt területek; 4. a Tekes (1172–1200) által Choreszmhez csatolt területek; 5. a II. Muhammed (1200–1220) által Choreszmhez csatolt területek; 6. a chorezmsáhok hadjáratai.

Ezek mögött a külső események mögött a középkori Choreszm gazdasági hatalmának erőteljes fellendülése rejlik, melyre a régészeti emlékek derítenek élénk fényt.

Ezek vizsgálata révén szinte kitapinthatjuk e hatalmas feudális monarchia csontvázának ráncmaradt csontjait. Szinte előttünk folynak le az öntöző művek kiépítésével kapcsolatos nagyarányú munkálatok, amelyek újból több száz ezer hektár földet

tesznek termékennyé ; a sivatag szélén, a határ mentén erődöket építenek, kiépítik a Chorászában, Transzoxániába, a Desti Kipcsak sztyeppéinek mélyébe vezető hadászati és kereskedelmi utakat ; a városi élet, a kézműipar, a kereskedelem újból felvirágzik, pompás és gazdag fejlődésnek indul a »chorezmi reneszánsz« művészete is, mely rendkívül nagy hatást gyakorolt Belső-Ázsia, Irán és a Volga-mellék művészi kultúrájának egész további történetére.

2.

A mongol támadás előestéjén kereste fel Chorezmet Jákút, a híres arab utazó és geográfus, egy több kötetből álló földrajzi enciklopédia szerzője, amelynek nincs párja az egész világ középkori földrajzi irodalmának emlékei között.

»Nem hiszem — írja Jákút — hogy bárhol a világon szélesebb, tágabb és kiterjedtebb földek lennének, mint a chorezmiek, melyek így be lennének népesítve, s amellet lakói ennyire hozzá lennének szokva kevészel megelégedő, fáradságos munkával tele munkás élethez. A legtöbb chorezmi település tulajdonképpen város, melynek élelmiszerekkel és boltokkal teli piacai vannak. Ritkaságszámba mennek az olyan települések, melyeknek nincs piaca. Ráadásul teljes a közbiztonság s egyáltalában nincsenek lázadások.«¹⁾

»Nem hiszem — mondja egy más helyen — hogy volna a világon még egy város, mely olyan gazdag és hatalmas lenne, mint Chorezm fővárosa, s melynek ilyen sok lakója lenne. Alig lehet elképzelni népet, mely az ittlakókkal gazdagságban, valamint a vallási előírások teljesítésében és hitbuzgóságban vetekedhetnék.«²⁾

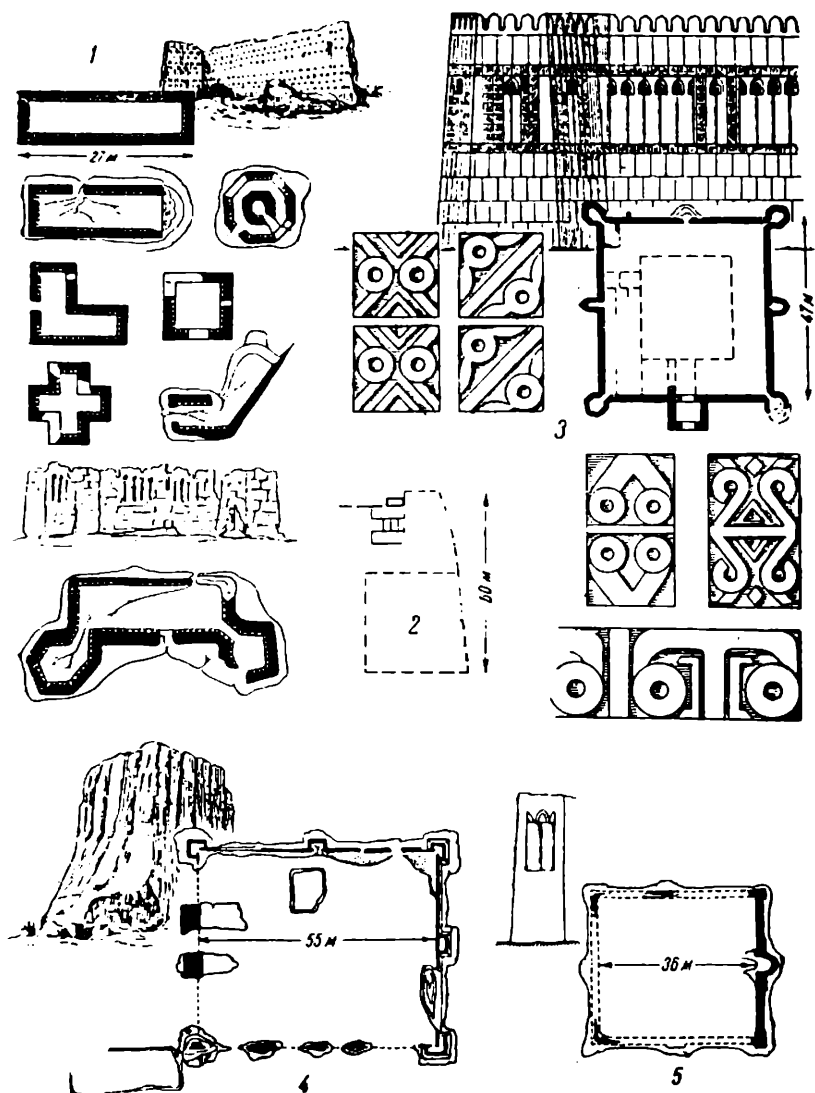
Már pedig a muzulmán világ jelentős részét beutazó Jákút tudósítása eléggé hiteles.

A »nagy chorezmsáhok« korában épült öntözőberendezéseket különösen jól nyomon kísérhetjük Délnyugat-Chorezm »egykor öntözött földjeinek« területén, a hatalmas csermenjahi holt csatorna-ág medencéjében. Ez a csatorna, mely a mai Gazavat-csatorna folytatása, a korai középkor folyamán, az Afrigida és Mámúnida korban csupán Zamachsar városáig ért (a mai Zmuchsir városkáig).

A XII. század folyamán ezt a csatornát még tovább, a sivatag mélyében 70 kilométernyire helyreállítják. Így a csatorna elérte Sah-Szenem romjait, melyek körül nagykiterjedésű mezőgazdasági övezet terült el. Itt ebből a korból gazdag emléktanyag maradt fenn.

¹⁾ *Jákút*, II., 481 ; *MITT*, I., 419.

²⁾ *Jákút*, II., 486 ; *MITT*, I., 421.

80. ábra. A X—XIII. századi chorezmi kultúra emlékei.
Kavat-kalai és más emlékek.

1. Kaptar-chána típusok; 2. a kavat-kalai oázis egyik tanyájának alaprajza;
3. a számú vár homlokzatának alaprajza és díszitményei (1—3. ábra: XII—
XIII. század); 4. Naib-kala; 5. Buran-kala 2. (4. és 5. ábra: X—XI. század).

81. ábra. A chorezmi kultúra középkori emlékei.

1. A kavat-kalai palota külső falának alabástrom díszei; 2. a kavat-kalai palota faragott faajtájának rozettái; 3. Kavat-kulából és az óázis más emlékeiről származó kerámia és kőedények; 4. malomkő-töredékek (Kavat-kala); 5. fémdíszek (Zmuchsír); 6. mázaltan kerámia (Narindzsan); 7. mázas kerámia [Zmuchsír] (1—4. ábra: XII—XIII. század, 5—7. ábra: X—XI. század).

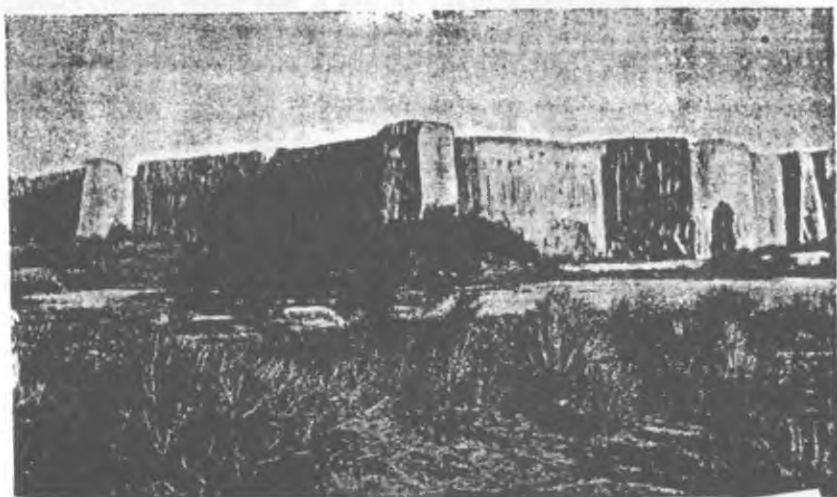
Erőteljes fejlődésnek indul az élet a Gavchore medencéjének öntözött földjein is. A kavat-kalai erőd romjainak környéke e kornak jó állapotban fennmaradt emléke. Egy egész kihalt oázisnak egy egész »ruszták«-nak látványos romjai ezek, mely Dzsildyk-kala romjaitól Kavat-kaláig, valamint tovább észak felé a Kavat-kala és Toprak-kala közti területnek mintegy harmadáig nyulik.

Itt a Gavchore kiszáradt medre mentén 15 kilométer hosszúságban két-három kilométer széles agyagtábla-öv húzódik, melyet számtalan erőd, vár és megerősítetlen paraszti tanya romjai sűrűn borítanak. Ezek a várak és tanyák az igen jó állapotban fennmaradt középkori földtáblák között vannak elszórva s a vízelosztó és öntözőhálózat csatornái alkotta sávok veszik őket körü.

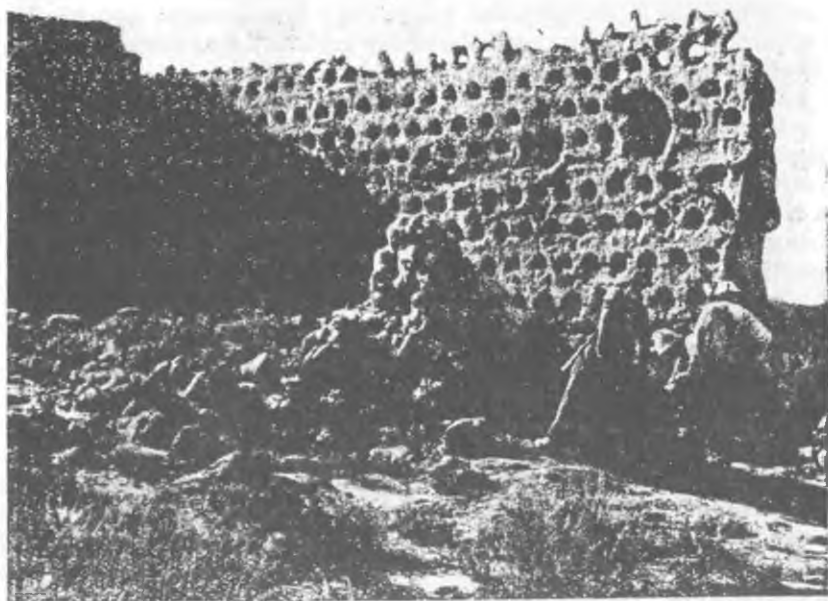
A Kavat-kalához közvetlenül csatlakozó 8 kilométer kiterjedésű földszávon több mint 90 paraszti tanyagazdaságot jegyeztünk fel. Ha a kavat-kalai erőd tanyarendszerét a település sűrűsége szempontjából a berkut-kalai Afrígida tanyavilággal hasonlítjuk össze, ahol 35 kilométer kiterjedésű területen kb. 100 tanya terült el, akkor könnyen meggyőződhetünk arról, hogy a népsűrűség kb. négyszeresére emelkedett.

A kavat-kalai komplexum elemzése révén teljes képet alkuhatunk magunknak a XII—XIII. századi chorezmi társadalom szerkezetéről. A kavat-kalai tanyavilág középpontja egy kisebb, erődszerű város, melynek belsejében metszett stukkóval gazdagon díszített palota romjait fedeztük fel. A csatorna mentén az erőd körül 4 kastély terült el, melyek e kor jellemző típusai. E várkastélyok négyzetes alaprajzú erődítmények, csúcsívekkel, főbejáratukon négyszögletes kiszögellések, sarkukon pedig síma dekoratív tornyocskák vannak. A kastélyokon nincsenek donzsonok, a lakóépületek a falak mentén négyzetes alakban terülnek el, s így belül széles udvar marad. A kastély falai vékonyak s védelmi szempontból nem jöhetnek tekintetbe. Némelyik kastélyon e falakat, kívülről tetszetős dekoratív burkolatot formálva, a nyers agyagra illesztett finom kivitelű, gravírozott minták borítják.

A kastélyok körül számos tanya terült el, ezek kisebb földbirtokosok és parasztok tanyái voltak. Agyagból készült alacsony kerítés vette őket körül. A tanyák egymás tőszomszédságában fekszenek. Alaprajzuk szabálytalan s aszerint alakult ki, amint az utak és öntözőcsatornák fekvése megszabta. A tanya egyik falánál egy ház terül el, melynek sok szobája volt. A háznak jellegzetes alaprajza van, mely néhány változtatással Chorezm falusi építészetében mindmáig fennmaradt. A ház tulajdonképpen két főhelyiségből, illetve helyiségcsoportból áll, melyeket széles, fölött átjáró választ szét (a mostani üzbég tanyán ennek dalisz

82. ábra. A Kavut-kala 3. vár romjai.

83. ábra. »Kaptar-chína« Kavut-kala közelében.

a neve). Ez az átjáró a kapufülkébe nyílik, melyet oldalról a főhelyiségek előrenyúló faburkolatos részei határolnak. A falak pachszából készültek.

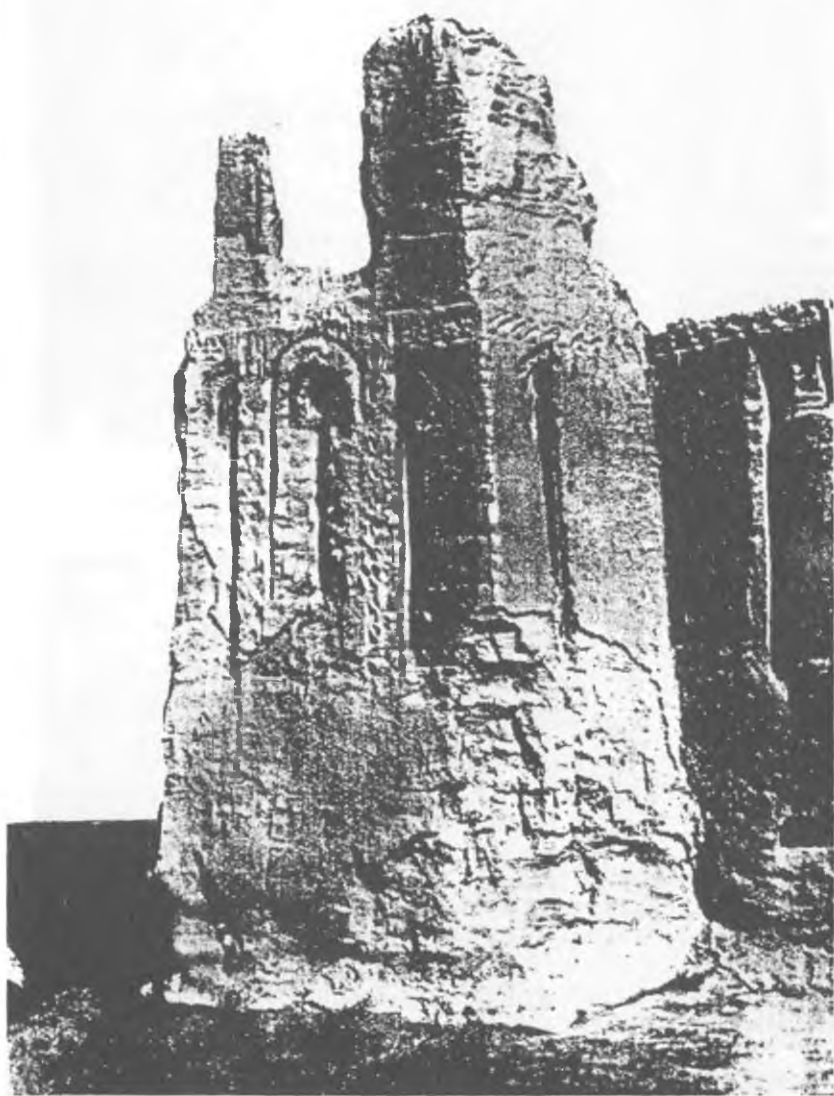
Mindegyik tanyán sajátos építmény fekszik, mely vagy a házhoz csatlakozik, vagy pedig külön áll. Hosszú, keskeny és magas épület. Rendszerint kivehetők rajta az egyes emeletek közti menyzet nyomai; falain belül számtalan fülkeszerű kis bemélyedés látható. E bemélyedések valósággal azt a benyomást keltik, mintha »kaptar-chána«, vagyis galambdúc állna előttünk. Ezzel a terminussal jelöli a helyi lakosság ezeket az építményeket. Az ásatások nyomán azonban kiderült, hogy ezek egyáltalában nem galambdúccok, hanem lakóhelyiségek és dísztermek voltak, amelyek nyilvánvalóan a »mehmán-chána«-nak, a mai üzbég ház vendégszobájának felelnek meg. A fülkéknek tisztán dekoratív szerepük volt és ibn-Batúta tudósítása szerint, aki leírta az urgencesi kádi házának egyik ilyen vendégszobáját, ezek a fülkék el voltak függönyözve s az üveg és fém díszedények elhelyezésére szolgáltak.

A kaptar-chána legtöbbször téglalap alaprajzú, de vannak más típusok is: szögletes, derékszögű vagy tompaszögű alaprajzú kaptar-chánák, ha a tanya sarkán fekszenek. Ha pedig a tanya homlokzatát magukban foglalva kisebb várfalutánzatot alkotnak, tornyocskák is vannak rajtuk. Más vidékeken egyéb alaprajzú, így pl. sokszögű és kereszt alaprajzú kaptar-chánát is találtunk. Ilyeneket Kyzylcsa-kala környékén, a Csermen-jabon jegyeztünk fel.

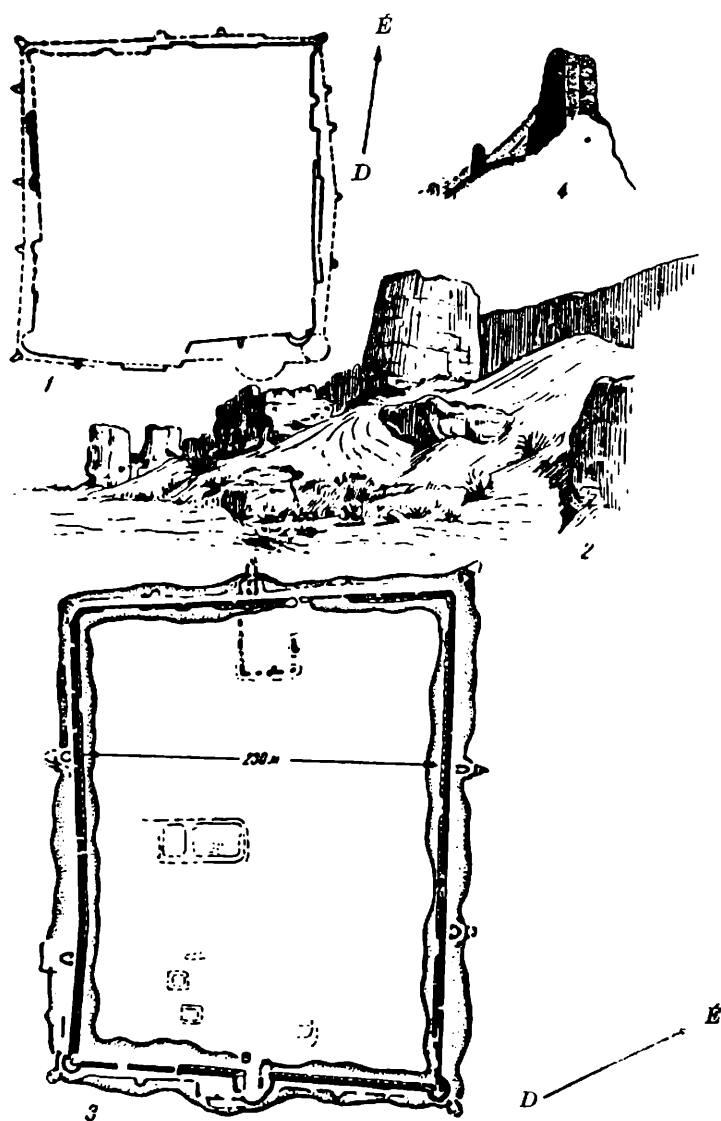
A kaptar-chánát valószínűleg úgy kell tekintenünk, mint az Afrigida lakótorony és donzson távoli dekoratív csökevényét. A kétemeletes magas épületek révén, melyek a tanyaházak fölött emelkedtek, a chorezmsáhok-korabeli falusi táj építészeti szempontból a kora középkori viharos századok tájával mutat távoli rokonságot.

A kaptar-chána falait kívül gyakran agyaggravírozás, vagy magas reliefszerű féloszloposor, az Afrigida-építészet féloszlopainak továbbfejlesztett dekoratív változata díszíti.

Az elénktároló kép a már teljesen kifejlődött feudális település képe. A tanyavilág urának, a fejedelemnek kis székvárosa, a nagy feudális urak kastélyai és a kis földbirtokosok és parasztlak megerősítetlen tanyái a feudális, hierarchikus társadalmi tagolódás hiteles képét tárják elénk. Míg az Afrigida-korban a parasztság kis várkastélyszerű megerősített épületben lakott, mely az arisztokraták várkastélyához hasonlított és míg a parasztság ekkor, legalább is formálisan, még egyenjogú volt a nagy várkastély urával, addig a későbbi idők folyamán a feudális úr tanyája és a paraszt-

84. ábra. A Narindzsán közelében lévő Hódos-kő (Hódos-kő)

85. ábra. A középkori chorezmi kultúra emlékei. XII—XIII. századi erődök.
1: Kovat-kala; 2—4: Nagy Guldurusz.

tanya között már ezek alaprajzának szerkezeti elveiben is áthághatatlan szakadék tátongott.

Jellemző azonban, hogy a feudális úr várkastélya is csupán dekoratív »erőd«. Láthatjuk, hogy a magántulajdonban levő erődítmények ekkor már merőben dekoratív jellegűvé fajulnak; ez vitathatatlan jele annak, hogy a politikai centralizáció egyre fejlettebb lesz s az arisztokrácia várkastélyainak félelmetes erődítményeit szükségtelenné teszi.

Egészen mást látunk az állami erődítési rendszernél. A Guldurszun-típusú, valamint a Kavát-kala és Zamachsar-típusú nagy erődök azt mutatják, hogy azok az elvek, melyek csirájukban már a nagy Afrigida-várkastélyok erődítési rendszerében is megvoltak, messzemenően továbbfejlődtek. A falak előtti akadályok, a kiugró tornyok kettős sora, melyek a falakhoz vezető utakat fogták közre, a bejárat előtti hatalmas építmények, amelyek alaprajza legtöbbször félköralakú volt s bejáratuk úgy volt elhelyezve, hogy az őket ostromló ellenség kénytelen legyen egyenesen szembefordulni és hogy oldalról, a fal felől ne védhesse pajzs — mindez arról tanuskodik, hogy szüntelenül új védelmi eszközöket igyekeztek találni; a chorezmsáhok uralkodása idején emelt erődök lenyűgöző méretei pedig a birodalom hatalmának meggyőző bizonyítékai.

Az e korban épített nagyszámú városok a középkori belső ázsiai város már végleg kialakult vonásait öltik magukra, melyek egészen a XIX—XX. századig fennmaradtak: keresztalakú alaprajz, a főutcák kereszteződésénél elhelyezett központi épülettel, mint például Daudan-kalában a mecset épülete. Elvben a városnak téglalap alaprajza van, de az ókorral ellentétben, ez csak elvben van meg: az alaprajzot a helyhez alkalmazzák. A város nyilvánvalóan spontán módon fejlődik és nem előre kijelölt terv szerint épül. Ezért a téglalap alaprajztól jelentős eltérések mutatkoznak.

A XII—XIII. századi emlékek kerámiai anyaga és egyéb használati tárgyak anyaga révén némi fogalmat alkothatunk magunknak az alkalmazott művészetek rohamos fejlődéséről.

A »reji« és »kásáni« típusú sokszínű mázas kerámia, a nagytömegben előforduló egyszínű és festett, kékes, vagy zöldes mázú edénnyel, valamint a gazdag reliefszerű díszekkel borított szürkés és fekete máznélküli edényekkel együtt ugyanazokat a stílus-törékvéseket tükrözi, mint azok az építészeti emlékek, melyeken pompás díszítések, fülkék, féloszlopok, valamint agyaggravírozás és gipszburkolatok vannak.

Végleg letűnt az Afrigida kori harcias földművesek komor és színekben szegény kultúrája. Helyébe a »nagy chorezmsáhok« korának kifinomult civilizációja lépett, mely a városokban és meg-

erősíttetlen telepeken azoknak az erődöknek hatalmas védőfalai alatt virágzott ki, melyeket a védelem feladatait ellátó állam emelt.

De a XII.—XIII. századi középkori chorezmi kultúra ragyogó képe nem takarhatja el előlünk az érem másik oldalát sem, melynek figyelembevétel nélkül az 1218—1230 közötti tragikus események számunkra érthetetlenek lennének.

Chorezm a XII.—XIII. században virágzásnak induló feudális monarchia, melynek a nyugati és keleti feudális monarchiákat jellemző minden erős és gyenge oldala megvolt. A politikai centralizációt, melynek jelentősége erősen progresszív, a feudális nemesi osztály különféle rétegei közt dúló harc árán lehetett elérni. E küzdelem elsősorban a kisbirtokos hűbéres elemekre és a városokra támaszkodó főhatalom képviselője, valamint a nagy feudális urak, a nagyhatalmú fejedelmek között folyt. E feudális urakat természetesen nem igen ijesztették meg az »Iszkander« ünnepi »hajnalán« az urgensi udvarban riadót verő dobosok, még ha mindjárt dobjaik színaranyból voltak is.

A nyugati monarchiákhoz képest a helyzet Chorezmben, a nomád törzsek és ezek feudális nemzetségi nemességének szerepe miatt, sokkal bonyolultabb volt.

A chorezmsáhok hatalmának katonai támasza már régóta nem a chorezmi nehézlövasság volt, mely magában Chorezmben és Kászáriában a X. század folyamán olyan nagy hírnévre tett szert. Míg a XI. század folyamán, a Számánida- és Szeldzsuk-birodalom mintájára, a chorezmi hadseregben egy ideig még a »gulámok« (rabszolgatestőrök) testőrcsapata játszik nagy szerepet, addig a XII—XIII. században a chorezmsáhok haderejének zömét a *zsoldos és szövetséges török kontingensek* alkotják, főként a kanglyk és turkmének, élükön saját fejedelmeikkel, akiket az uralkodó családhoz rokonsági szálak fűznek.

A XII. század folyamán a chorezmsáhok rendszerint ezeknek a törzseknek az arisztokráciájából nősülnek. Ez a szokás a chorezmi birodalomban szinte intézménnyé válik. Jelentős esemény, hogy ugyanakkor, amikor Chorezm uralkodója a »chorezmsáh« régi chorezmi címet és az arab »szultán« címet viseli, a chorezmsáh első felesége a »chatun« régi török címet veszi fel. Így a chorezmi császárnő a birodalomhoz tartozó török törzsek felé mintegy a birodalom legfelső szuverénitálásának hordozója.

A chatun egyes esetekben sajátos interrex- és elektor-tisztet visel: a chorezmsáh halála után ő jelöli ki a sáh fiainak egyikét trónörökösül.

Chorezm szempontjából különösen fontos és végzetes szerepet játszott Turkán-chatun, aki kétszeresen is császárnő volt, mint

Tekes özvegye és mint Muhammed anyja. A katonai-arisztokratikus »óchorezmi« pártnak Muhammed udvarában ő volt a befolyásos vezetője. A császárnőnek külön udvara volt, mely vetekedett a chorezmsáh udvarával. Ő rendelkezett a legfőbb tisztviselők kinevezése felől; s viszont saját belátása szerint hatályon kívül helyezhette a chorezmsáh rendelkezéseit. Ő köréje tömörül a nagyszámú katonai arisztokrácia: a török törzsek fejedelmei, a chorezmsáh hadvezérei.

A birodalom uralkodó köreiből mutatkozó ellentétek különösen Muhammed uralkodása idején válnak erőssé. A chorezmi birodalom megalakulása után háttérbe szorul a birodalom magva, Chorezm, mely a hatalmas birodalom távoli, északi határvidékén, a nagykiterjedésű s nehezen járható sivatagok mögött terül el. A hatalmas birodalom számára Irán és Transzoxánia gazdag, központi fekvésű városai, elsősorban Szamarkand, a Karachánidák régi fővárosa, gazdasági, katonai és politikai, végül pedig társadalmi szempontból is sokkal megfelelőbb központnak bizonyulnak. A birodalom főérdekei ugyanis a Közép- és Közel-Kelethez fűződnek, a királyi hatalom fő társadalmi támaszai pedig a muzulmán katonai feudális elemek és a kereskedő városok lesznek. Ez vezeti Muhammedet abbéli törekvésében, hogy a birodalom fővárosává Szamarkandot tegye meg. Szándéka azonban Turkán-chatun pártjának részéről heves ellenállásra talált.

Végül, ha magában Chorezmben, a gyors gazdasági fellendülés, a sikeres háborúk, a virágzó kereskedelem révén, a »nagy chorezmsáhok« kora a néptömegek jólétének viszonylagos emelkedését jelenti is és ennek folytán az osztályellentétek egy időre el is csitulnak, a birodalom szélein az események szükségképpen a tömegek életszínvonalának süllyedését idézték elő. Ennek okai a hosszú háborúk voltak, valamint az, hogy a chorezmsáhok az újból egyesített területeken katonai szövetségeseiknek és bajtársaiknak bőkezűen osztogattak hűbéri birtokokat, nem is szólva arról, hogy a győztes chorezmi hadak szemérmetlenül fosztogatták a lakosságot. Ugyanekkor a helyi arisztokrácia azon volt, hogy idegenben elszenvedett veszteségeit a parasztság és kézművesek kizsákmányolásának fokozásával pótolja. Emiatt az osztályharc egyre jobban kiéleződött.

E küzdelem megindulásáról tanuskodnak a XIII. század eleji buchárai események is. Mielőtt Buchára a chorezmi birodalommal egyesült, a város sajátos feudális, theokratikus állam, a karakitájok vazallusa volt, melynek élén papi feudális nagyuraknak, a »szadrok« öröklődő dinasztiaja állott, mely a városi patriciusokra támaszkodott. A szadrok ellen föllázadnak a városi kézművesek,

kiknek élén a pajzskészítő Szindzsar áll. Szindzsarnak sikerül kezébe kaparintani a hatalmat. Dzsuvejní szavai szerint Szindzsar teljesen mellőzte a városi arisztokráciát, ami nyilvánvalóan mutatja, hogy demokratikus politikát folytatott.

1207-ben Muhammed chorezmsáh az arisztokrata párt segítségére siet és elfoglalja Buchárát. Dzsuvejní szavai szerint a »pajzsáros fia elnyerte méltó jutalmát.«

Jákút (I. 296.) beszámol arról a kiéleződött társadalmi küzdelemlről, amely a chorezmsáhok birodalmának másik végén: Iszfáhánban, Nyugat-Iránban, valamint Rejjben, Észak-Iránban folyik. vallási köntösben. »Iszfáhán környékén a gyakori zavargások és vallásháborúk folytán, melyek a sáfíiták és a hanafiták között dúltak és e két párt szüntelen harcai miatt, ezidőtájt és már előbb is, nagy területek váltak sivataggá. Valahányszor az egyik csoport felülkerekedett, kifosztotta, felégette és sivataggá tette a másik lakónegyedét.«

»S ezek a romok, melyeket látsz«, mondták Jákútnak Rejjben, »a síták és a hanafiták lakónegyedei voltak. Ez a negyed maradt fenn, mely Sáfíita-negyed néven ismeretes; ez a legkisebb rejj-i lakónegyed. A síták és a hanafiták közül csak az maradt életben, aki vallási meggyőződését eltitkolta. Mint láttam, lakóhelyüket mind a föld alá építették. Kapujuk, melyen át házaikba mennek, nagyon sötét és nehezen hozzáférhető. Azért építették így, mert gyakran rájuk törtek a csapatok. Ha nem így tettek volna, akkor Rejjben egy lélek sem maradt volna életben.«

Mint Bartoldnak és főleg Jakubovszkijnak sikerült kimutatnia,³⁾ a Jákút említette vallási irányzatok ebben a korban tökéletesen meghatározott társadalmi csoportokra támaszkodtak. A sáfíiták a feudális urakat és a városi patriciusokat egyesítették, a hanafiták a városi kézművesek széles rétegeire támaszkodtak, a szíizmus pedig főként a paraszttömegek körében terjedt el. Így tehát, mint látjuk, Jákút elbeszélése a feudális kereskedő osztály és a városi köznép közti nyílt polgárháborúról szóló tudósítás. A városi köznép a parasztsággal szövetkezve lépett fel. Ez a polgárháború Rejjben a demokratikus csoportok teljes megsemmisítésével végződött.

³⁾ V. V. Bartold, K isztorüji kresztyanszkij dvizsenij v Persziji. (= A perzsiai parasztmozgalmak történetéhez). Az »Iz dalekovo i blizkovo proslovo« (= A távoli és a közeli múltból) c. Karjjev tiszteletére készült gyűjteményből. 61. lap; A. J. Jakubovszkij, Feodalnoje obscseszto Szrednyoj Aziji i jevo togovlja sz Jevropoj v X—XV vv. (= A belső-ázsiai feudális társadalom és kereskedelmi kapcsolatai a X—XV. századi Európával), MIUTT, I, 34. lap.

Tekintetbe kell vennünk az iszmájlita mozgalmat is, mely a koraközépkori karmatok hagyományainak folytatásaként a XII—XIII. században újra fellángolt. Ez a mozgalom, melynek élén a faluközösségek félig feudális, félig patriarchális felső rétegének maradványai álltak az elmaradt, elsősorban a hegyi körzetekben, a paraszttömegek elégedetlenségéből meríti erejét. Az iszmájliták, akik az ország különböző részein szétszórta fekvő megerősített várakra támaszkodtak, Kelet-Írán nagykiterjedésű területein többször kezükbe kerítik a hatalmat. Félelmetes erőt képviselnek, mellyel a chorezmsáhoknak is számot kellett vetniök. Hatalmuk a chorezmi birodalom utolsó tragikus évtizedének történetében jelentős szerepet játszott.

Mindezek a körülmények együttesen voltak az okai annak, hogy Chorezm a mongol hódítók ellen vívott végzetes küzdelme folyamán katonailag és politikailag olyan gyengének bizonyult.

3.

A mongol betörés akkor érte Chorezmet, amikor a birodalom megszilárdulásának folyamata még távolról sem zárult le, amikor Muhammed egyesítő tevékenységének eredményei még egyáltalában nem mutatkozhattak meg, s amikor ennek folytán az említett ellentétek rendkívül élesen álltak szemben egymással. Még füstölögték a chorezmsáh és kalifa seregei által feldúlt Irák romjai és még földviskóikban rejtőzködtek a polgárháborúban feldúlt Rejj épen maradt lakói. Még állt Bucharában »Szindzsar király« palotája és az urgensi udvarban még verték az aranydobot a nemrég büszke uralkodók, »a második Alexandrosz« vetélytársai. Még nem száradt fel a Muhammed által megölt utolsó szamarkandi Karachánidák vére és még nem szállt el a chorezmsáh török hadvezéreinek és katonáinak győzelmi mámora, akik a Chorezm jogara alatt egyesült földeken úgy viselkedtek, mint diadalmas hódítók, mint akik mindent megengedhetnek maguknak. Még nem fejeződött be a karakitaj örökség felosztása Muhammed és a Kelet-Turkésztánt és a Szemirecsjét megszálló najman kán, Kucs luk között és még teljes hévvel dúlt a chorezmsáh, valamint a »próféta« bagdádi »helytartója«, Nászir kalifa közti halálos küzdelem, mely a muzulmánok szenvedélyét az egész chorezmi birodalom területén felfűtötte, midőn Chorezm keleti határán megjelentek Dzsingisz-kán félelmetes hadseregének első felderítő osztagai.

Itt nincs terünk kitérni a mongol állam kialakulásának történetére. Csupán a számunkra leglényegesebbet emeljük ki, ami a Chorezm sorsát eldöntő események folyásának megértéséhez

feltétlenül szükséges. Fentebb láttuk, mik voltak az okai annak, hogy a chorezmi birodalom a mongolokkal való összeecsapásakor, katonai és politikai tekintetben olyan gyengének bizonyult. Mi volt ezzel szemben a mongolok erejének forrása ?

A mongol állam, a mongol törzsek közti hosszas társadalmi küzdelem eredményeként alakult ki. E törzsek voltak Közép-Ázsia gazdaságilag és kulturálisan legelmaradottabb törzsei, melyek korábban a régi középpázsiai félig barbár birodalmak, a türk, az ujgur és a kirgiz birodalom távoli határvidékén laktak. A mongolokat csak nagyon felszínesen érintette a hatalmas politikai tömörülések hatása s így megőrizték barbár társadalmi és gazdasági rendszerüket, mely a termelő erők növekedésének hatására csak lassan és fokozatosan bomlott fel.

A Dzsingisz-kán birodalmának kialakulását megelőző küzdelem sok tekintetben arra az osztályharcra emlékeztet, amely az i. u. VI—VIII. századi türk kagánátus, valamint az i. e. III. századi hún birodalom kialakulásának történetét kísérté. Mint ott is, a hatalmas nemzetségi nemességgel, melyet a vazallusi függés szálai szorosan Kínához fűznek, itt szintén a szabadok tömege áll szemben, kiket a nomád harcos arisztokraták egyre jobban leigáztak. Ez az arisztokrácia a válságból a katonai rabszolgatartó rendszer fejlődési tendenciáinak megvalósítása révén, a külső terjeszkedés útján keres kiutat.

Dzsingisz-kán a nemzetségi arisztokrácia alsó rétegeiből származott, egy kisebb nemzetségi vezér fia volt, akit ráadásul még atyja halála után hatalmasabb rokonai is kisemmiztek. Mint jellegzetes katonai kalandor, Dzsingisz kezdetben egy rablóbanda vezére lesz. Majd pedig ügyesen kihasználja az elszegényedett néptömegek elégedetlenségét. Hatalmas ellenfelei ellen vívott harcából győztesen kerül ki és erős központosított katonai rabszolgatartó államot teremt, mely azonnal nagyarányú külső hódító hadjáratokba kezd. Ezek sikere az állam létének feltétele.

Dzsingisz-kán nagyszabású katonai és adminisztratív reformok egész sorát valósítja meg, megszünteti a mongolok nemzetségi-törzsi széttagoltságát és a mongol népet egyöntetű, jól szervezett hadsereggé változtatja, melyben a régi nemzetségi-törzsi szervezeti elvet területi miliciarendszer váltja fel. Ez a rendszer a tizedekre, századokra, ezredekre és tumanokra (10.000) való arányos felosztáson alapul, ezek a csoportok katonai mozgósítási s egyben közigazgatási egységek is. E rendszer alapelve nem volt új, de Dzsingisz elődei közül keveseknek sikerült ezt ilyen vaskövetkezetességgel megvalósítani. A mongolok elmaradottsága reformátoruk szakavatott kezében erejük forrása lett : a nemzetségi-

törzsi arisztokrácia még nagyon gyöngye volt ahhoz, hogy Dzsingisz politikájával szemben komoly ellenállást tudjon kifejtteni. A barbár összeforrottság hagyományait, az osztályellentéteknek a mongol nép soraiban való viszonylagos kialakulatlanságát Dzsingisz egyesítő politikájában messzemenően felhasználta. Lángeszű hadvezetése pedig, mely katonai vállalkozásainak kezdettől fogva változatlan sikert biztosított, megszilárdította belpolitikai tevékenységének eredményeit és lehetetlenné tette komoly belső ellenzék kialakulását.

Dzsingisz-kán katonai reformjai során a mongolok barbár összeforrottságát pompásan egyesítette az akkor leghaladottabb kínai haditudomány legkitűnőbb vívmányaival. A hadvezetés, különösen a felderítés, mégpedig mind a tulajdonképpeni sztratégiai, mind pedig a politikai felderítő munka pompás megszervezése, a kínai ostrom-tüzérség messzemenő felhasználása, a taktikai és sztratégiai tartalékok elvének ügyes továbbfejlesztése Dzsingisz-kán hadseregét katonai tekintetben ellenfeleinek seregei fölé emelték. A chorezmsáh lovagserege viszont, bár egyes harcosainak és hadvezéreinek pompás egyéni katonai képességei voltak, szervezetileg laza és belső ellentétektől meggyengített sereg volt, és kitűnő állandó hadsereggel találta magát szemben, melyet egyetlen hadvezéri akarat irányított s mely, mint jól megszerkesztett gép, hibátlanul működött.

Dzsingisz-kán nyugati hadjáratának diadalmas sikerében igen nagy szerepet játszott egy a nomád háborúk gyakorlatában teljesen új hadászati elv, mely Dzsingisz sztratégiájának egyik alapelve lett. Arról van szó ugyanis, hogy elődeivel ellentétben Dzsingisz különleges jelentőséget tulajdonított az ellenfél megerősített városai és erődtípményei ostromának és bevételének. Az a tény, hogy Muhammed chorezmsáh nem vette tekintetbe ezt a hadászati újítást, volt a forrása alapvető sztratégiai tévedésének, mely a háború kimenetelét eldöntötte.

Muhammed csapatai számát tekintve jelentős túlerőben volt (kortársai és a legújabb kutatók becslése szerint csapatainak teljes létszáma kb. háromszázezer főből állott, ugyanekkor vele szemben Dzsingisz-kán aligha tudott százezernél több katonát kiállítani). Muhammed azonban nem bocsátkozott fő ütközetbe. Ezt a megoldást egyes tanácsadói javasolták neki.

Ehelyett erőit az erődtípmények körül csoportosította és igen nagy sztratégiai tartalékokat helyezett el az Amu-darja mögé, mivel nyilvánvalóan arra számított, hogy a fosztogató mongol csapatok szét fognak szóródni a védelem nélkül álló településeken, elgyengülnek és elzülленnek, s ekkor az egyes erődök erős helyőrsé-

gei, melyeket az Amu-darja mögül az ott elhelyezett főerők is támogatni fognak, könnyen elbánnak majd velük. Arra egyáltalában nem számított, hogy a mongolok az erődök ostromlása terén sikereket fognak elérni. Muhammed terve elképzelésében jellegzetesen feudális haditerv volt: a népet szándékosan a hódítók zsákmányául dobta oda. Ez a terv magában véve még nem lett volna rossz, ha a szokásos ellenfelekkel kellett volna megvívnia, mint pl. a karakitajok, kipcsakok, gúrok vagy Nászir kalifa csapatai.

Dzsingisz-kán ellen azonban ez a terv teljesen hasznavehetetlennek bizonyult. Bár egész sor város (Chodzensend, Otrár, Urgencs, a birodalom legutolsó fővárosa) valóban hősiesen védekezett és hosszú hónapokig lekötötte a mongol haderőket, mégis egyik a másik után esett el. Az Otrár, Jangikent és Chodzensend elleni támadások, melyek a chorezmsáh védelmi frontját oldalról karolták át és közvetlenül a fővárost fenyegették, a Buchára-Szamarkand elleni döntő támadással együtt, nem ütköztek komoly ellenállásba és a hadjárat kimenetelét egy-kettőre eldöntötték.

Dzsingisz-kán nem véletlenül választotta így ki támadásának fő irányát. A birodalom keleti peremének leggyengébb részei a még csak nemrég egyesített és a politikai villongásoktól még erősen megrázkódtatott gazdag városok voltak. Ezeknek még az antik Szogdiánára visszanyúló hagyományos kereskedelmi kapcsolataik voltak Közép-Ázsiával és Kínával. E városok kereskedőinek vezető rétegében erős csoportok alakultak ki, melyeket gazdaságilag szoros kapcsolatok fűztek a mongolokhoz és ezért az *érdekek, hogy a mongolok győzzenek*, mivel ily módon széles lehetőségeik nyíltak a személyes nyerészkedésre. A megfizetett árulóknak ez az *ötödik hadoszlopa* az események folyásában végzetes szerepet játszott, mint ezt a casus belliként szolgáló 1218. évi *otrári katasztrófa* is mutatja: Otrár chorezmi helytartója, Kajir-chan Inalcsik kivégeztetett egy Mongóliából Dzsingisz üzenetével odaérkezett nagy csapat muzulmán (főként buchárai) kereskedőt, kiket igen alaposan lehetett kémkedéssel gyanúsítani. Ez az árulószerep tehát már az 1220—1230. évi események előkészítésében is jelentős tényező volt, s ezzel mindkét fél számolt.

A Buchárára mért csapás révén Szamarkand erős helyőrsége is elszigetelődött, s a város hamarosan szintén Buchára sorsára jutott. Ez a támadás mély éket vert a chorezmsáh birtokai közé, s Muhammed szemtől-szembe került diadalmas ellenfelével, kinek előőrsei hamarosan elérték az Amu-darját. Ugyanekkor az ellenség megdöbbentő sikerére, mint jeladásra, egyszerre felbomlik Muhammed még érintetlen, hatalmas hadserege és birodalmának összes

ellentétei kiütköznek. Muhammed kísérlete, hogy birtokai nyugati részén új védelmi bázist létesítsen, szintén kudarcot vallott. Vazallusai egyáltalában nem támogatták és Dzsingisz-kán legjobb hadvezéreinek, Dzsebének és Szubutájnak öt oszlopban öt üldöző 20.000 főnyi hadserege arra kényszerítette, hogy a Kaspi-tó egyik szigetére meneküljön. Itt érte utol a halál is. Birodalma összeomlott. Chorezm, Dzsuvejn képes kifejezése szerint, »az országok között úgy maradt, mint a sátor, melynek tartóköteleit szétvágták«.

Az a hőskölteménybe illő, de eredménytelen tízéves küzdelem, melyet Dzselaeddín, az utolsó chorezmsáh, a birodalom megmentéséért vívott, e viharos korszak történelmének legtragikusabb és legnagyobbrendű lapjai közé tartozik. Személyében a mongolok méltó ellenfelükre akadtak. Dzselaeddín, aki a Turkán-chatun, valamint Dzselaeddín testvére, a kipcsak-párti trónkövetelő, Ozlag-sáh vezette tehetségtelen udvari klikk intrikái ellenére került trónra, ellenállásának középpontjává hűbértartóit, Gaznát teszi, mely a chorezmi birodalom félreeső, délkeleti részén terült el. Ide vonul vissza, mivel Urgencsből meggyilkolására törő rokonainak intrikái miatt el kellett menekülnie. Ekkor már a mongolok felett kivívott győzelmeinek nimbusza övezi: nevéhez fűződik a mongolok Irigzt támadó előőrsének megsemmisítése 1216-ban. Urgencsből való menekülése közben Neszá alatt (a mai Ashabad közelében) szétveri a Chorezmbe vezető utakat blokád alatt tartó hatalmas mongol csapatot. Gaznában jelentős erőket gyűjt össze és a Perváne melletti ütközetben ragyogó győzelmet arat a mongolok felett: a hadtörténelem folyamán először állított szembe a mongol lovassággal gyors íjászcsoportokat. Ezzel jóval megelőzte az angolokat, akik a Crécy melletti csatában alkalmazták ezt a taktikát. Dzsingisz-kán kénytelen volt főerőivel személyesen fellépni Dzselaeddín ellen. Az Indus partja mellett vívott elkeseredett küzdelemben (1221 novemberében), melynek folyamán a katonai siker nem egyszer Dzselaeddín felé hajlott, Dzsingisz-kánnak taktikai tartalékok harcbevételével végül is sikerült levágnia ellenfelét. Ezzel kapcsolatosan meg kell azonban jegyeznünk, hogy Dzselaeddín erősen meggyengülve bocsátkozott e küzdelemben: a pervánai hadizsákmányon civakodó egész sor nomád hadvezér csapatai elárulták és az ellenséghez pártoltak.

Az Indus partján tragikus jelenet játszódott le. Dzselaeddín — ki csak nemrég veszítette el a Dzsingisz fogságába került s Dzsingisz által barbár módon megöletett 8 éves fiát — anyját és feleségeit nem tudja átszállíttatni a folyón, s ezért, hogy a rabság szegényétől megmentse őket, mindnyájukat megöleti. A chorezmsáh lóháton a

viharos folyóba veti magát és a mongolok nyílzápora közepette átúsztat az indiai partra.

Dzseláleddín három évig tartózkodik Indiában. E három év szakadatlan csatákkal és politikai intrikákkal telik el. Dzseleddín 1224-ben összegyűjti haderejét és újból harcot kezd a chorezmi birodalom visszaállításáért. Kermánba, a chorezmi birtokok délnyugati szélére vonul, ahová még nem értek el a mongolok és itt visszaállítja hatalmát Fársz, Kelet-Írák és Azerbajdzsán fölött. Chorezm legfontosabb belsőázsiai, chorászáni birtokai, sőt maga Chorezm is, füstölgő romokban fekszenek. Dzseláleddín nyugaton próbál új ellenállási bázist létesíteni. Az iráni városok lakói lelkesedéssel fogadják. A szörnyű küzdelemben, a hegyeken és sivatagokon átvezető hihetetlen hadjáratokban megedzett chorezmiek a városokon ünnepi diadalmenetben vonulnak végig.

De a feudális széttagoltság bomlasztó erői újból működni kezdenek. A chorezmsáh helytartói a távoli provinciákban áskálódni kezdenek ellene. Az iszmájlita asszaszinok nyíltan ellene törnek. Az azerbajdzsáni Atabeg, Konja szeldzsukida szultánjai, a bagdádi kalifa, akiket nyugtalanított a nagyhírű hadvezér szomszédsága, hátbatámadására készülnek. Dzseláleddínt, a muzulmán civilizációnak a pogány barbárok elleni egyetlen pajzsaként magasztalják, valójában azonban készek hátbadöfni őt az első kínálkozó alkalommal.

Dzseláleddín még néhány pusztító csapást mér a mongolokra s ezzel újból megmutatja erejét és katonai lángelméjét. De győzelmeit nem sikerül megszilárdítania. Országának hol egyik, hol másik részén kell megjelenennie, hogy elhárítsa az állam épségét fenyegető, folyton megújuló veszedelmeket.

Ezekben a szörnyű napokban teljes erejében megmutatkoznak Dzseláleddínnek, mint államférfiúnak erős és gyenge oldalai. Mint tehetséges hadvezér, Kelet legdicsőbb lovagja, sok tekintetben a középkori híres lovagkirályra, idősebb kortársára, Oroszlánszívű Richárdra emlékeztet bennünket. De Dzseláleddín, akárcsak ő is, gyenge politikusnak, és egészen tehetségtelen diplomatának bizonyult. A tanácsadói sugallta nagyszerű politikai terveket ellentmondást nem tűrő, összeférhetetlen, uralkodásra vágyó természete miatt maga dönti halomra éppen akkor, amikor azt lehetett volna hinni, hogy ezek már közel vannak a megvalósuláshoz.

Miután a Kaukázus-mögötti keresztény birodalommal diplomáciai úton nem sikerült szövetséget létrehoznia, szükségtelen és közös érdekeik ellen való háborút kezd Grúzia ellen. Tűzzel-vassal vonul végig az országon. A grúz nép körében rövid uralma

gyászos emlékezetűvé vált. Nem sikerült kellő tapintatot tanusítania Muntaszir kalifával, s főként a szíriai, örményországi és kis-ázsiai szeldzsuk és ajjúbida emírekkel szemben sem, akik pedig már készek voltak elismerni fennhatóságát. Háborút kezd ellenük. Marx kronológiai jegyzeteiben ezt írja: »A (Chelát-alatti) ütközet három napig tart. Elpusztulnak benne az ázsiai mohammedánok főerei s ennek csak a mongolok látják hasznát.«⁴⁾

Dzseláleddín a mongolok újabb betörése alkalmával vereséget szenvedett, s mivel a Chelát alatti csata után már nem volt módjában megfelelő csapatokat kiállítania, egy kisebb csapattal a Taurosz hegyei közé rejtőzik és 1231-ben itt esik el egy kurd gyilkos kezétől, aki személyesen állt bosszút Chelát alatt elesett testvééréért.

Tevékenységének összes negatív vonásai ellenére kortársai igen nagyra becsülték Dzseláleddín hősiei erőfeszítéseit, melyek hazájának a mongol barbárság alól való felszabadítására irányultak. Ibn-al-Atír szerint, aki ezeknek az eseményeknek a kortársa volt, a muzulmán kelet népei Dzseláleddín halála után még sokáig nem hitték el, hogy hősük nincs többé. Legenda keletkezett, mely tudni vélte, hogy Dzseláleddín még él és titkos rejtekhelyén új erőket gyűjt a mongolok elleni döntő csapásra. Reményeik azonban hiábavalók voltak. S midőn Hulagu barbár mongol hordái Iránban, Irákban, Azerbajdzsánban és Grúziában megjelentek, támadásuknak senki sem tudott ellenállni. A Közép- és Közel-Kelet országaira a vérés mongol rabszolgaság sötét éjjele borult.

Az első keleti feudális monarchia fejlődésének felfelé ívelő vonala megtört. Chorezm pusztasággá változott, Urgencs és más városok a földdel lettek egyenlővé, lakóikat vagy megölték vagy foglyul ejtve a távoli Mongóliába hurcolták. Ezer meg ezer hektárnyi termőföld vált sivataggá, különösen a folyó jobb partján.

A chorezmi birodalom magvát két barbár hatalom: (a balparton) Dzsucsi és (a jobbparton) Dzsagatáj ulusai között osztották fel.

A jobbparti Chorezm »egykor öntözött földjei« élő bizonyosságai e szörnyű eseményeknek. A kavat-kalai erőd rusztákja, Guldurszun fenséges romjai a XIII. század tragikus 20-as éveitől kezdve, századoktól érintetlen, komor emlékei a mongol betörésnek. És midőn a XIV. század elején ibn-Batúta Chorezmből Bucharába utazott, Káttól keletebbre, a Gavchore-csatorna egykor virágzó tanyái helyén egyetlen települést sem talált s ugyanúgy egyetlen lakott helyre sem akadt Chorezm szívében, Urgencs és Kát között.

⁴⁾ Arch. ME, V., 222. lap.

XII. FEJEZET

AZ UZBOJ TITKA

(1947. évi expedíciónk naplójából.)

1.

Hamdalláh Kazvíní XIV. századi perzsa földrajztudós a Kaspi-tó leírása során előadja, hogy a »Dzsejhún (Amu-darja), mely korábban a Jázsúdzs és Mádzsúdzs országaival szemben elterülő Keleti-tengerbe ömlött, a mongolok megjelenésének ideje körül megváltoztatta folyását és e felé a tenger felé (Kaspi-tó) fordult».

Igen homályos formában ugyanezt a tudósítást találjuk Háfizi Abrú XIV. századi írónál is, aki ezenfelül még azt a hihetetlen tudósítást is közli, hogy 1417-ben az Aral-tó eltűnt s ekkor a Szir-darja az Amu-darjába folyt.

Végül a XVIII. században ugyanezt mondja Abulgází, a neves chorezmi kán és történétíró is. A XVI. század eleji események előadása kapcsán arról beszél, hogy ebben az időben az Amu-darja Urgencs mellett délnyugatra a Balchan-hegyek keleti széléig folyt, innét nyugatra kanyarodott és úgy ömlött a Kaspi-tóba.

»Ogurcsitól kezdve (ez egy földrajzi pont a Krasznovodszki-öböl mellett) az Amu-darja mindkét partja mentén — Abulgází elbeszélése szerint — szántóföldek, szőlőskertek és ligetek terültek el... Ez a vidék rendkívül népes és jómódú volt».

Egy másik helyen Abulgází arról számol be, hogy az ő születése előtt 30 évvel, vagyis 1573-ban, a folyó a mostani medrébe tért vissza és vize többé nem folyt a Kaspi-tóba. Múnisz chívai krónikája (XIX. század) ezt az eseményt 1578-ra teszi.

Ezeknek a tudósításoknak, valamint a korábbi adatoknak elemzése révén V. V. Bartold, a nagy orosz orientalista és történész arra a biztos következtetésre jutott, hogy az Amu-darja — ugyanakkor, amikor a Kaspi-tóba való régi folyására vonatkozó adatok, melyeket az antik írók és Makdiszí őriztek meg, mithikus időkre vonatkoznak és a folyó jóval a X. század előtt éppúgy, mint most

is az Aral-tóba ömlött — a XIII. és XVI. század között a Kaspi-tó felé kanyarodik és az Uzbojnak az Usztyurt keleti lejtője, valamint a Balchan-hegység déli lejtői mentén kanyargó régi medrét tölti meg, mely a szarykamysi mélyedéstől a Krasznovodszki öbölhöz húzódik.

A turkmén követek által Oroszországba elvitt hagyomány, amely szerint az Amu-darja még nemrég a Kaspi-tóba ömlött, I. Pétert nagyon megragadta. Ez volt az egyik oka annak, hogy a Bekovics—Cserkasszkij-féle expedíciót a Kaspi-tó keleti partjaira és Chivába küldte. Az expedíció feladatai közé tartozott többek között annak felderítése is, hogyan lehetne egy Indiába vezető, összefüggő víziutat létesíteni.

A kutatókat már régóta izgatja az a probléma, hogyan keletkezett és alakult ki az Uzboj, a jól kivehető régi meder, mely a karakumi sivatag nyugati részét szeli át. Történészek és geográfusok, geológusok és öntözési szakemberek, tudósok és műkedvelők sokat összeírtak már e problémáról.

Ha jelenlegi állását tekintjük, élesen megkülönböztethetünk két szempontot: egyik a történészeké, mely Bartold fent kifejtett nézetein alapszik; a másik, melyet a geográfusok és geológusok képviselnek, A Sz. Kesz¹⁾ nemrégiben megjelent monográfiájában, valamint a Szovjetunió paleogeográfiájáról szóló kötetekben szerepel, melyeket I. I. Geraszimov és K. K. Markov közösen írtak.²⁾

E művekben, melyek a modern szovjet földrajztudomány legújabb eredményeit foglalják össze és hosszú, sokoldalú helyszíni kutatásokon alapulnak, a szerzők arra a következtetésre jutnak, hogy teljesen alaptalan az Uzbojnak, mint folyónak létezését a történelmi időkre tennünk. Nem is szólva arról, hogy az *Uzboj méreteinél fogva sohasem lehetett az Amu-darja főága*, az Uzboj-völgy kialakulásának paleontológiailag jól megalapozott története azt mutatja, hogy e jól kivehető folyómeder a Kaspi-tó chvalini kiáradása után keletkezett, a vízfolyás itteni elapadása pedig a Kaspi-tó utolsó kiáradásának idejére esik. Ekkor terjed el a *Cardium edule* L. molluszkafajta, mely az Uzboj alsó folyásának legfiatalabb lerakódásait jellemzi.

A kiáradás idejét nem tudjuk pontosan meghatározni. Mindamellet a jelenkori paleogeográfusok többsége a Szarykamys—

¹⁾ A. Sz. Kesz, Ruszlo Uzboj i jevo gonyezisz. (= Az Uzboj medre és annak keletkezése TIG AN SzSzSzK, XXX., 1939.

²⁾ I. P. Geraszimov és K. K. Markov, Csetverticsnaja geologija. (= Negyedkori geológia) Moszkva, 1939. U. a. Lednyikovij period na tyerritorii SzSzSzR. (= A jégkorszak a Szovjetunió területén.) Moszkva—Lenin-grád 1939.

Uzboj-rendszer egész történetét a negyedkorra teszi. Gerasimov és Markov e kérdés kapcsán ezt írják : »Ezen az alapon, a chivalmi áradásnak, valamint az Aral-Szarykamys-Uzboj-rendszer fennállásának és működésének korát többé-kevésbé egyidejűnek tekintetjük a Szovjetunió északi részének utolsó (valdaji) eljegesedésével.«³⁾

A. Sz. Kesz e kérdésben tartózkodó. Szerinte : »Egyelőre még eldöntetlen az a kérdés, hogy az Uzboj folyása mikor apadt ki : megvolt-e még a történelmi korban is, vagy nem«, bár nyilvánvalóan a tagadó válasz felé hajlik.

A történészek és geológusok közti vitában a döntő szó kétségtelenül az archeológusokat illeti meg.

»Az Uzboj melletti romok vizsgálata — írja A. Sz. Kesz — kétségkívül igen jelentős feladat. Nagyon fontos volna megállapítani, hogy mi volt a rendeltetése az ottani emlékeknek és hogy mikor építették őket. Lehetséges, hogy ezek a tudósítások a minket érdeklő kérdés megoldása szempontjából igen érdekes és teljesen váratlan eredményeket hoznának.«⁴⁾

1947 októberének elején expedíciónk megkísérelte, hogy kivegye részét az Uzboj problémájának megoldásából.

Az uzbojmenti emlékeket a kutatók több ízben leírták, köztük olyan nagy kutatók is, mint Konsin, Obrucsev stb. A szovjet geográfusok és geológusok, akik közül különösen B. A. Fedorovicsot és A. Sz. Keszt kell kiemelnünk, az Uzboj övezetében fekvő agyagtáblákon nagymennyiségű kovaköveszközt gyűjtöttek össze. Ezek a késői neolitikra és a bronzkorra, valószínűleg az i. e. IV—II. évezredre tehetők. De régész szakember még sohasem kereste fel ezeknek az emlékeknek egyikét sem.

Felderítő útjaink során nem azt a feladatot tűztük magunk elé, hogy e problémát teljes egészében felöleljük. Úgy döntöttünk, hogy eleinte mellőzzük az ősközösségi kultúra emlékeit, és érdeklődésünk középpontjába annak a problémának megoldását állítjuk, milyen volt az Uzboj-völgy a történelmi korban, melyből a föld felszínén található építmények valók. E korlátozás révén lehetővé vált, hogy munkánkban teljes egészében a repülésre támaszkodjunk s hogy a vizuális légi felderítés mellett, egyes emlékekről felvételeket készítsünk és az érdekesebb emlékek környékén le is szálljunk.

Az Uzboj—Szarykamys vidékén végzendő munkálataink bázisául a régi Vazir, a mai Dev-Keszken ismerős romjait választottuk ki. Így lehetővé vált, hogy a repülés után fennmaradó

³⁾ »Lednyikovij period« (= Jégkorszak), 435. lap.

⁴⁾ A. Sz. Kesz, Ruszlo Uzboj (= Az Uzboj-medre), 110. lap.

szabad időnket e romok, valamint a nem messze fekvő nagy középkori város, Semacha-kala részletes régészeti és építészeti leírására fordítsuk.

Október 3-át és 4-ét arra szenteltük, hogy a Vazirral nyugat felől szomszédos földrajzi pont, Erburun fölé repüljünk és innét még tovább nyugat felé, az Usztyurt mélyébe, az Asszake-Kaudan mélyedésbe, ahol a késő középkori Vazirral egyidős, kisebb körösd romjait fedeztük fel. Innét a szarykamysi völgykatlan északi részén keresztül tértünk vissza bázisunkra.

»Október 5. Végre (én, M. A. Orlov, valamint Sz. V. Gedda és M. Dubovoj pilóták) döntő repülőútunkra indulunk délfelé az Uzboj mentén, az akjajlai folyókanyarig. Az egész előző estét útitervünk részletes kidolgozásával töltöttük. Az időjárás egy kissé nyugtalanít bennünket: a napot legyezőszerűen szétterült bíborvörös felhők takarják. Virradatkor a látóhatár déli és nyugati részén párák a levegő, ami erős szél előjele szokott lenni. A fennsíkon egyelőre még csend van. Lehet, hogy minden rendben lesz. 9 óra 38 perckor repülőgépeink fölszállnak a földről. 9 óra 45 perckor átszeljük a Darjalykot. Alattunk a régi meder széles kanyarjai, a szakszaullal benőtt szürkés folyóágy, az apró bokrokkal borított szürkés partok. Akárcsak tegnap, most is mindenütt látszanak a késő-középkori mezők és csatornák körvonalainak nyomai.

9 óra 55 perc. Előttünk a Daudan kiszáradt medreinek kanyarulatai: igen lapos, alig kivehető folyómeder, mely keletfelől útirányunk felé tart, majd délnyugatra fordul. A Daudan partjai mentén öntözésnek semmi nyoma sem látszik.

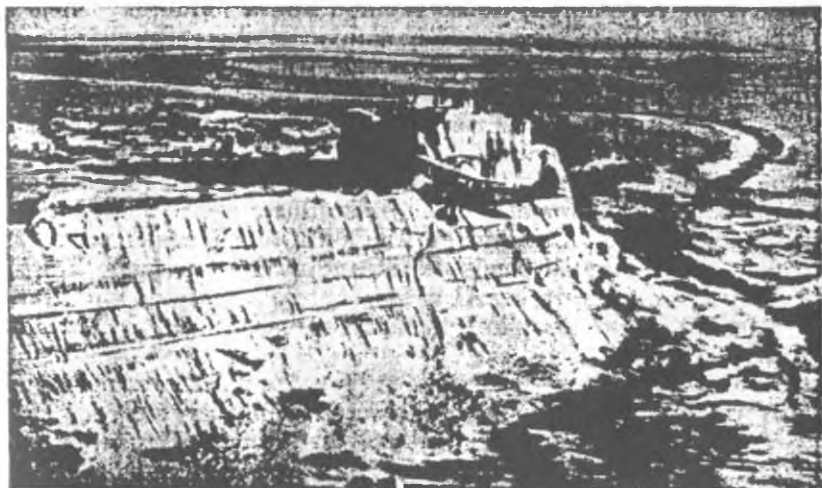
10 óra 03 perc. A meder hol átszeli útirányunkat, hol pedig balra tér el. Jobbfelől a Daudan és a Darjalyk középső folyásánál mezők és kertek alaprajza látszik. 10 óra 09 perc. Előttünk balról a Tarym-gaj magaslat körvonalai. Még öt perc és lent a táj megváltozik. A szürke, agyagos, bokrokkal gyéren benőtt síkság helyébe síma, fehéres agyagtáblák lépnek, melyeken kis homokdombok emelkednek. Kultúrának semmi nyoma.

Az idő nyilvánvalóan nem kedvező. Már 20 perce repülünk s útirányunk mentén jobbról mindent sűrű pára borít és a Buten-tau-magaslat szinte egyáltalában nem látható. Most előttünk is egyszerre sűrű, zöldes-szürke köd kezd gomolyogni, mely elborítja az eget és földet. A szél minden pillanatban erősebb lesz, repülőgépeinket föl-alá dobálja.

Még néhány perc s máris áttörjük a homokvihar frontját és a gomolygó ködbe merülünk. A vezérgépet is alig látjuk. Ég és föld elvész szemünk elől. Gépeink kegyetlenül himbálóznak.

Még néhány percig délfelé próbálunk előretörni, abban a reményben, hogy a vihar nem soká tart. De hamarosan kiderül, hogy reményünk hiábavaló. Vissza kell fordulnunk.

10 óra 20 perc. A számum velünk rohan. Nyugaton, keleten, délen — az északkelet felé száguldó homok- és porviharok mindent elborítanak. A napot sem látjuk. Előttünk, északon a homokfelhő most már szinte mindent elborított. Előttünk nincs semmi, aminek alapján tájékozódhatnánk, kizárólag az iránytű szerint repülünk. A dühöngő szélvihar eltérít bennünket útirányunktól. Kb. egy

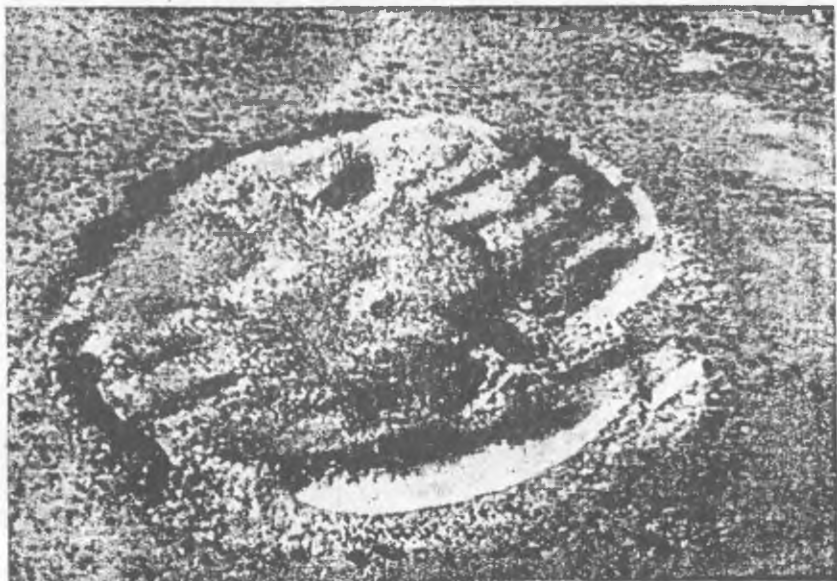
85/a ábra. *Dev-Keszken jellegvára (Vazir).*

óra hosszat repülünk ebben a szél- és porkáoszban, miközben körülöttünk semmit sem látunk. Végül elől, egészen közel, az Usztyurt dev-keszkeni hegyfokán, a ködből kirajzolódnak a Csink déli részének szaggatott, fehér hegyfalai. A szél erősen jobbra sodort bennünket. A Csink mentén nyugatra fordulunk és 11 óra 25 perckor leszállunk repülőterünkön. A szél olyan erős volt, hogy a táborban nem hallották meg közeledésünk nesztét és csupán a repülőtéren szolgálatot teljesítő gépész és sofőr jönnek elénk. Mindnyájan nagyon nyugtalankodtak, mivel a vihar Dev-keszken fölött már régóta dühöng. A szél megremegteti sátrunk alját. Köveket teszünk rá. Teát iszunk és mérlegeljük az eredményt. Az Uzboj nyilvánvalóan nem akarja feltárni előttünk titkát. Az idő nem derül ki és aligha remélhetjük, hogy holnapra meg-

javul. Márpedig a légi felvételek készítéséhez nemcsak egyszerűen tűrhető, hanem derült idő kell. Ha viszont a homoksivatagban ilyen szél fuj, akkor kedvező időre nem számíthatunk.

Úgy döntünk, hogy másnap újra szerencsét próbálunk s egyelőre szétszéledünk Dev-keszkenben.

Elérkezik október 6-a. Az égbolt elég szürke, de útunkat nem halogathatjuk, az idő mulik. 7 óra 45 perckor felszállunk és

86. ábra. *Dev-kala madártávlatból.*

elindulunk a tervezett irányba. Ismerős helyek fölött haladunk, 8 óra 23 perckor a Csink Tarym-gaja nyugati része fölé érünk. Előttünk ragyogva szikrázik a Koj-Kyrlan napsütötte hegycsúcsa, a Csink Tarym-gaja balra fordul. Alattunk lapos síkság, melyet délfelől a Zengi-baba magaslat, északról a Tarym-gaja és a Gjaur-kyr, nyugat felől pedig a Kanga-kyr zár körül. Kelet felől a Kanga-kyrt északról és délről megkerülő régi mellékcsatornák nyomai húzódnak végig s szinte összeolvadnak a szarykamysi völgyteknő kihalt, szürkés felszínével.

A Kanga-kyr fölött haladunk és elérünk a Kara-kum zaunguzi, sík részéhez. Alattunk kihalt, szürkés-barna síkság

terül el. Minél tovább jutunk, annál több a homokbucka. Lent karavánutak kígyóznak, egyiken 15—20 tevéből álló karavánsor halad.

Az idő minden percben derültebbé válik. A látási viszonyok egyre javulnak. Előttünk ismerős folt: a XII—XIII. századi, ciklopikus kőlapokból álló kerek erőd, Dev-kala kőkorongja. Ezt a várat 1939-ben vizsgáltuk meg. Köröket írunk le fölötte, lefényképezzük. 8 óra 55 perckor leszállunk az erőd közelében fekvő

87. ábra. Karaván az Uzboj közelében, az expedíció repülőgépéről nézve.

kavicsos síkságon. A várat futólag megismerjük, mivel útitársaim 1939-ben nem jártak itt.

9 óra 30 perckor újból felszállunk. A karavánút fölött az Uzboj-mellék első romjainak irányában haladunk. A térképen e romok Jarty Gumbez néven szerepelnek. Alattunk hatalmas homoktáblák, rajtuk gyér növényzet. Az út vékony csíkként kanyarog a buckák hajlatain. Az egyik völgyben, a buckák között, romok bukkannak előnk. Nagy síremlék ez, melynek kupolája leomlott s bejáratának boltíve félig rombadólt. Az épület égetett téglából készült, a kupola maradványait türkizkék majolika fedi. Amennyire meg tudjuk ítélni, az épület nagyon közeli rokonságot mutat a kunya-urgencesi romcsoporttal. Az épületet kiérletképpen a XII—XIV. század közti időre datálhatjuk. A levegőben kört írunk le. Leszállnunk lehetetlen. 9 óra 50 perckor az orta-kujui kutak és az Uzboj irányába indulunk. Egymásután két karaván fölött szállunk el. Leereszkedünk. A turkmének üdvözlük gépein-

ket, fekete sapkájukkal integetnek. Feleletül visszaintegetünk nekik. Alattunk Orta-kuju; a fekete agyagtáblákon, a kutak körül vörösberkenye bokrok, néhány pihenő karaván, pár tucat teve és ember. Újból köszöntjük egymást. A karaván tagjai muto-gatnak, nyilvánvalóan hívnak bennünket, hogy teázzunk velük. Sajnos, ez lehetetlen. A buckák fölött továbbhaladunk. Előttünk a Kugunek hegy.

10 óra 15 perc. Végre ez itt az Uzboj! Itt, a Kugunek mellett, a folyómeder lapos, kanyarulatai jól kivehetők. Öntözésnek sehol semmi nyoma! A folyó medre fölött szállunk. 10 óra 24 perckor lent öntözés nyomai látszanak, de *a meder fenekén*. Világo-san látható a mező egyes tábláinak körvonala, melyet sötét csíkokban növénytakaró szegélyez. 10 óra 26 perckor a folyómederben ismét mezők nyomai tűnnek fel, melyek azonban ezúttal jó messzire nyulnak.

10 óra 27 perckor Bala-isem kútjai felett szállunk el. A meder fenekén itt szintén mezők nyomai látszanak. Köröskörül, a meder mindkét oldalán, élettelen síkság Jobbról nyugatra lapos, köves, feketésszürke platófelület, sötét, zöldesbarna homokbuckák, melyeken balról, kelet felől agyagtáblák szürkésfekete foltjai látszanak. A meder határain túl öntözésnek és régi településnek a legcsekélyebb nyoma sincs. Minél messzebb haladunk, a meder annál jobban kivehető: a parti terraszok szaggatott, néha szürkészöld, néha pedig rózsaszínű kiszögellései tűnnek elő, melyek az Uzboj szürke, másutt pedig kékes, tekervényes csíkját fogják közre: agyagtáblák ragyogó foltjai, melyeket barna, rózsaszínű, rozsdavörös árnyalatokba hajló színes minták szegélyeznek. Minél tovább haladunk, az Uzboj fenekén annál gyakrabban csillannak fel tócsák és tavak. Ezek vize néha tiszta, szépen tükrözi a parti sziklafalakat és repülőgépeinket, néha pedig a víz felszínét fehér söréteg borítja.

10 óra 40 perc. Előttünk a keleti, balparton Talaj-chan-ata nevezetes romjainak kerek foltja. A levegőben köröket írunk le. 10 óra 47 perckor leszállunk egy tükörsima fehér agyagtáblán.

Már leszállásunk előtt nyilvánvaló volt, hogy a romok két régi, alapvető leírása közül Konsiné jár közelebb az igazsághoz. Talaj-chan-ata Dev-kala mása. A vár 60 méter átmérőjű, kerek kőépítmény.

Égetett téglából készült építményei központi udvara körül tömörülnek. Mind a kerámiai, mind pedig az építészeti adatok révén kétségtelenné válik, hogy az előttünk álló építmény a XII—XIII. századi megerősített, erődszerű karavánszerájok egységes láncolatának egyik szeme, melyet a chorezmsáhok az Urgencset

Nyugat-Chorászánnal összekötő egyik fő kereskedelmi út mentén emeltek. Semmi jel sem mutat arra, hogy itt laktak volna ; öntözésnek a legkisebb nyoma sincs.

12 óra 15 perckor felszállunk. Elrepülünk az Uzboj felett. Az Uzboj itt látszatra igazi folyó, melyet színültig megtölt a víz. A víz felszínét helyenként jégkéregszerűen sós réteg vonja be, melyen lékek fehérlenek. 12 óra 22 perckor leszállunk Kurtys-

88. ábra. Az expedíció repülőgépei az Uzboj felett.

baba fölé. Több kört frunk le. Alattunk egy temető közepén, a kutak mellett, három jelentéktelen agyagépület alkotta csoport. A temetőben, a sírok körül, alacsony, ovális alakú agyagkerítések. Jellegzetes késői turkmén mazar ez, mely semmivel sem különbözik a mostaniaktól ; lehet, hogy most is használják.

Leszállásra gondolnunk sem lehet. Átszeljük az Uzboj medrét. Bal-Kuju kútjainál romok fölé érünk. Leszállunk. Futólagos vizsgálat is arról győz meg bennünket, hogy a romok kisebb, mai agyagépítmény romjai. Köröskörül mai kerámiamaradvá-

nyok, XX. századi fajanszcserепek és üvegdarabok. 12 óra 57 perckor felszállunk Bal-kuju mellől. Újból az Uzboj fölé repülünk és a meder mentén az akjajlai kanyar fölé fordulunk.

Itt, az Uzboj fenekén, helyenként ismét mezők tábláit látjuk, melyek szakasztott olyanok, mint a Bala-Isem mellettiek. A medertől jobbra a fokozatosan emelkedő plató terméketlen lejtői: balról fehér agyagtáblák, mögöttük homoksávok. Az agyagtáblákon végig szakadékos, kanyargó, szétágazó medrek, az »Uzboj mellékfolyói«, patakok nyomai, melyeket az esővíz s olvadáskor a hólé vájt ki. A medren túl öntözésnek semmi nyoma. 13 óra 15 perckor a híres »akjajlai vízvezeték« fölért repülünk el, melyről Konsin és Obrucsev vitáztak. Az Uzboj balpartjának sziklafala felett nagy épület romhalmaza terül el. Innét északkelet felé, kb. 1 km hosszúságú, keskeny, vörös sáv húzódik végig, itt terülnek el egy többször leírt vízvezetékcsatorna maradványai.

13 óra 25 perckor leszállunk a »vízvezeték« környékén, jó messze az Uzboj észak felé eső jobbpartján. Leereszkedünk a bokrokkal benőtt, helyenként homokfödte s itt széles és lapos mederbe.

Az Uzboj szakadékosná mosott partján egy agyagépítmény sűrű romhalmaza terül el. Alapzatánál egész sor, nagy, négyzetes, $30 \times 30 \times 5$ cm méretű égetett téglá hever. Délfelé, távolabb, az Uzboj mentén két kisebb halom. A part mentén 150 méternyire, az agyagtáblákon, nem nagy számban, néhány koraközépkori kerámia töredéket találtunk. Ezek mindennapi használati tárgyak maradványai voltak. De a legérdekesebb a »vízvezeték«. Ez nem más, mint a fenti méretű égetett téglákból készült s helyenként jó állapotban fennmaradt keskeny csatorna. Keleti végén sajátos tölcserben, vízgyűjtőben végződik, melynek közelében kisebb kerek halom terül el: egy őrtorony omladványainak halma. Keletfelől a víztölcser mellett széles, teljesen kopár fehér agyagtáblás mező, melyet bokrokkal benőtt homokbuckák szegélyeznek.

Hamarosan kiderül, hogy a vízvezeték csatornája erősen nyugatnak lejt, az Uzboj felé. Még inkább erre vall az, hogy a vízvezetékkel párhuzamosan, az Uzboj felé kanyargós, mély szakadék, az Uzboj »mellékfolyó«-jának sávja húzódik végig, mely helyenként átszeli a vízvezetékét. Ez a szakadék akkor keletkezett, amikor a vízvezeték már nem működött. Az ember által többé nem szabályozott vízmennyiség ugyanebben az irányban, maga tört magának utat. Egyszerre fény derül mindenre. A romokban heverő, uzbojparti építmény nem más, mint sajátságos »szardóba«, víztartó-medence, melyet az agyagtáblákon összegyűlt esővíz és hólé táplált. Ezt a vízmennyiséget az agyagtáblákról

csatornán át vezették a víztárolóba. A medence körüli leletek jellege és fekvése alapján arra következtethetünk, hogy a koraközépkor folyamán e helyen karavánpihenő volt. Mindez vitathatatlanul azt mutatja, hogy az *akajjai vízvezeték* működése idején az *Uzbojban nem volt víz*. Kiderül, hogy e tekintetben is Konsinnak van igaza.

14 óra 58 perckor felszállunk Ak-jajla mellől. Visszafelé repülünk az Uzboj mentén és újból ellenőrizzük korábban végzett megfigyeléseinket. Ismét meggyőződünk arról, hogy az Uzboj partjain, a meder fenekén elterülő, említett mezőkön kívül, öntözésnek és településnek semmiféle jele nincs. A Kugunektől északra, minél tovább haladunk, a meder annál kivehetetlenebb. 15 óra 58 perckor Csarysla kútjainak környéke fölött szállunk el. A meder nyomai végleg elmosódnak. Elrepülünk a régi szarykamysitó partjain fekvő földsáncok fölött. Ezután a szarykamysitólgyteknő élettelen, sötétszürke síksága felett repülünk tovább.

Jobbra, menetirányunkkal keresztben, nagy kiterjedésű, fekete agyagtáblák mögött ismét felragyog a Koj-Kyrlan napsütötte csúcsa.

Lent a vidék más színűvé és jellegűvé válik, de továbbra is ugyanolyan sík és élettelen marad. Fehér és szürke, érdes agyagtáblák fölött szállunk. Itt-ott bokrok vannak rajtuk, másutt kopárak. Emberi tevékenységnek semmi nyoma. Csak 16 óra 14 perctől 16 óra 20 percig, már nem messze a szarykamysitótól vesszük észre némi kultúra nyomait: egy jurta és a körülötte fekvő vályogkerítés maradványait. 4 perc múlva egy nyugatról kelet felé húzódó, késői öntözőcsatorna jól kivehető nyomai fölött szállunk el, két perccel később pedig egy másik, hasonló csatorna felett repülünk.

16 óra 35 perckor Szarykamys van alattunk. Északon kékes-víztükör csillog, közvetlenül alattunk kiszáradt tófenék hatalmas, sokméteres, sokszögű darabokra szakadt, fehérés, sós felszíne; valamiféle különös, furcsa anyagtábla.

16 óra 48 perckor a régi, tó északi, partmenti földsáncai felé szállunk el. Alattunk a Buten-tau magaslat, melyet már október 4-i repülőutunk alkalmával megismertünk. A hely jellege egyszerre megváltozik. A hegyek lábánál egyre sűrűbben, egymásután kisebb-nagyobb öntözőcsatornák, tanyaépület- és kerítésromok tűnnek fel. Megint a Darjalyk völgyének *«egykor öntözött földjei»*, Vazir és Adyk késői középkori városok vidéke fölött vagyunk.

17 óra 26 perckor leszállunk *«repülőterünkön»* Dev-keszken közelében.

Utunk eredményei alapján semmi kétség sem lehet afelől, hogy a geológusok és a történészek közti vitában az igazság a geológusok oldalán van. Bartold téved. A késői középkor folyamán az Uzbojban nem folyt víz. Az Uzboj melletti romok egyáltalában nem valamilyen egykori, ottani település nyomai, mint Obruchev gondolta. E romok egy koraközépkori karavánút nyomai. Ez az út Urgencsből Nyugat-Chorászánba majdnem ugyanabban az irányban haladt, amerre Chorezmből Kzyl-Arvatba most is vezet egy karavánösvény.

Az Uzboj mellett az ókorban sem volt földművelés. A víz folyása valószínűleg nemsokkal a chorezmi földművelés kezdete előtt apadt le. Erre utalnak a Hérodotosz, valamint az arab szerzők, különösen Makdiszi elbeszélte homályos mondák.

Megemlítem Hérodotosz elbeszélését, mely szerint az Akész folyó (Ókszosz = Amu-darja) a chorezmiak birtokolta völgyet öntözte. Egyik királyuk azonban a folyót a hegyi hágók közt emelt töltésekkel elzárta. Ennek folytán hatalmas tó (nyilvánvalóan az Aral-tó) keletkezett s ugyanekkor több vidéken kihalt az élet. Ezek közé kell sorolnunk az Uzboj mentét is. Megemlítem továbbá Makdiszi elbeszélését arról a régi chorezmi királyról, aki megváltoztatta az Amu-darja folyását. Emiatt az uzbojmenti régi települések elszivatagosodtak.

A. Sz. Kesznek az Uzbojról írt monográfiájában ezt olvasuk : »A vízfolyásnak ilyen irányban (Szarykamys—Uzboj felé. — Sz. T.) való megváltozása azzal járt volna, hogy a folyó attól fogva a delta legalacsonyabb szintjeinek megfelelően folyt volna és az egész chivai oázist, az évszázadok óta öntözéses földműveléssel foglalkozó nagyszámú lakosságot víz nélkül és így létalap nélkül hagyta volna. Emiatt az ember mesterséges rendszabályok alkalmazásával arra törekszik, hogy fenntartsa a természet ingadozó egyensúlyát, ugyanakkor azonban lehetséges, hogy többé nem ad módot arra, hogy az Uzboj folyó újból vízzel telhessék meg.«⁵⁾

Ezek a »mesterséges rendszabályok« mindenekelőtt abból állnak, hogy mesterséges öntözőrendszer létesült, mely keletkezésétől fogva fontos szabályozó szerepet játszott e szeszélyes folyó történetében. E folyót szinte csak az emberi munka kötötte helyhez.

Nem véletlen, hogy a néphagyományban, az Uzboj kiszáradásának okául az öntözőhálózat létesítése szerepelt. Jogos az a föltevés, hogy éppen a víznek öntözésre való nagyarányú felhasználása miatt csappant meg a Szarykamys vízszintje s ezért száradt

⁵⁾ A. Sz. Kesz, Ruzslo Uzboj (= Az Uzboj medre), 101. lap.

ki annyira, hogy többé nem tudta vízzel táplálni az Uzbojba vezető csatornát, melyben ettől kezdve többé sohasem folyt víz.

Honnét ered az a legenda mely szerint a mongol betörés utáni időkben »megváltozott« az Amu-darja folyása? Abulgázi, aki az Uzboj folyásának feltételezett másodszori megszűnése után mindössze egy emberöltővel élt később, teljesen hitelt ad ennek az általa közölt legendának.

A felelet világos. Az Amu-darja folyása valóban »megváltozott«, de a folyó nem folyt a Kaspi-tóba. Mindössze az Amu-darja egyik mellékága, a Darjalyk változtatta meg folyását s ömlött a Szarykamyszi tóba. Abulgázi elbeszélése nem az Uzbojra, hanem a Darjalykra és a Szarykamyszre vonatkozik. A Darjalyk partja egészen a régi Szarykamysz partjáig merő ellentéte az Uzboj élettelen, sivatagos partvidékének és mindenütt a késői középkori idők belterjes mezőgazdaságának nyomait mutatja. A Sz. Kesz helyesen utal Abulgázi elbeszélésének legendás jellegére. Abulgázi »elfeledte« megemlíteni a hatalmas Szarykamyszi tavat. Már pedig e tó megléte elengedhetetlen feltétele lett volna az Uzbojba torkolló vízlevezető csatornának s azonfelül a tónak az általa leírt irányban kellene feküdnie.

Az Abulgázi összegezte mondákban két különböző néphagyomány számai keveredtek össze. Egyes hagyományok szerint a Darjalyk völgyében és a Szarykamysz partjain valóban voltak települések, azzal kapcsolatban, hogy a XIII. században az Amu-darja vizének egy része a Szarykamyszba ömlött. Ezek a hagyományok, melyek a folyó tényleges »nyugati irányba való fordulására« vonatkoztak, a történelemelőtti időkre visszamenő zavaros népi legendákkal, valamint az *Uzbojról szerzett tulajdonképpeni benyomásokkal* keveredtek.

Valóban, az Uzboj feletti repülőút a legalkalmasabb mód az Uzboj legenda keletkezésének megmagyarázására. Külső látszatra az Uzboj valóban igazi folyó benyomását kelti, mintha folyása csak nemrég szűnt volna meg. Medrében nemcsak alsó, hanem középső folyásánál is van víz, néha 10—20 kilométer hosszúságban is, s így az Uzboj teljesen azt a látszatot kelti, mintha vize most is folynék. Az Uzboj azonban mégsem folyó, hanem csupán az Usztyurtból lezuhanó esővíz és hólé táplálta tavak rendszere.

Úgy látszik, Abulgázi nem járt messze az igazságtól, amikor az uzbojmenti XIV—XVI. századi *településekről* beszélt. Idézem szavait: »Az Amu-darja mindkét partja mentén, egészen Ogurcsáig, szántóföldek, szőlőskertek és ligetek terültek el. A lakosság tavasszal a magasabban fekvő helyeket kereste fel. Midőn legyek és bögölyök lepték el a vidéket, nyájait a kutakhoz terelték,

melyek messze, a folyótól majdnem kétnapi járóföldre feküdtek. Mikor azonban a bögölyök eltűntek, ismét visszamentek a folyó partjai mellé.«⁶⁾

Itt az uzbojmenti kutak és tavak mentén sátrat vert *nomád turkmén lakosságról van szó*, melynek emlékét az *Uzboj fenekén elterülő szántóföldek* nyomai őrzik. Valóban voltak itt szőlőskertek és ligetek is, de ezek nem Ogurcsánál, hanem a Szarykamysznál végződtek.

Az Uzbojjal kapcsolatos problémák megoldására véleményem szerint a történészek nem illetékesek. Ezek a problémák továbbra is a földrajztudósok, geológusok, valamint az ősrégész-archeológusok kutatási körébe tartoznak.

A Darjalykkal és Szarykamyszal kapcsolatos problémák azonban valóban történeti problémák.

E történet főbb körvonalait már most kijelölhetjük.

A mongol betörés, mely a chorezmi öntözéses gazdálkodást elpusztította, valóban véget vetett az Amu-darja alsó folyása mentén két évezred folyamán kialakult rendszernek. Az öntözésre fel nem használt, feleslegessé vált víz egy része a Darjalyk régi medrében nyugatra, a Szarykamyszi tóba ömlött.

Itt Chorezm nyugati határvidékének pæremén, a XIII—XIV. század végén, új földműves és városi kultúrközpont alakult ki. E központ fellendülése azzal a szereppel állt kapcsolatban, melyet Chorezm e része az Aranyhorda-birodalom gazdasági, politikai és kulturális történetében kényszerült játszani.

A barbároknak, e birodalom urainak, érdekük volt, hogy Chorezm kultúrhagyományait érdekeiknek megfelelően felhasználják. Új városokat kellett építeni, a Horda kánjainak volgamenti fővárosait, meg kellett szervezni a rablőháborúk hasznát leföldrő, nagyszámú arisztokrácia részére szükséges közszükségleti cikkek és fényűzési tárgyak termelését, végül kenyérre, gyümölcsre és más mezőgazdasági termékekre is szükség volt.

A. J. Jakubovszkij⁷⁾ meggyőzően kimutatta, hogy az úgynevezett »Aranyhorda-kultúra« valójában nem más, mint a Volgamellékére importált chorezmi kultúra. Teljesen alaptalanok mindazok a legendák, melyeket az Aranyhorda tatárjainak állítólagos magas műveltségi színvonaláról nálunk Pokrovszkij antimarxista iskolája terjesztett. Az Aranyhorda emlékeinek külső pompája teljesen lopott fény, ugyanúgy, ahogy katonai fosztogatáson és

⁶⁾ *Abulgazi*, 183. lap.

⁷⁾ Lásd: A. J. Jakubovszkij, Razvalini Urgencsa . . . (= Urgencsa romjai . . .); U. a. Szaraj Berke.

az adóprésem alapult e reakciós, rabló, félig rabszolgatartó barbár birodalom léte is.

Urgencsnek, melyre az Aranyhorda kánjainak, mint e rablott pompa alapforrására feltétlenül szükségük volt, módja nyílik rá, hogy hamvaiból ismét felemelkedjék és nagy, kézműipari és kereskedelmi központ legyen.

Ibn-Batúta, aki 1340 körül felkereste Chorezmet, beszámol arról, hogy Dél-Chorezm lakossága mennyire lecsökkent; ugyanekkor el van ragadtatva Urgens pompájától, s úgy beszél róla, mint a legnagyobb és legfényűzőbb »török város«-ról. Erről tanuskodnak a régészeti emlékek is. Az urgensi muzulmán egyházi építészet pompás emlékeinek nagy része — például: Türabek-chanyam bámulatosan finom ízlésre valló mauzóleuma, a gigászi (62 méter magasságú) »nagy mináret«, Nadzsmeddín Kubrá mauzóleuma mind ibn-Batúta utazásának idejéből valók. Az urgensi mesterek és művészek, s a Horda fejedelmének, Kutluk-Timurnak székhelyein élő mesterek és művészek fejlesztik tovább a chorezmsáhok-korabeli chorezmi művészeti kultúra hagyományait, melyeket a hódítók ivadékainak szolgálatába állítanak. A XIV. század végén azonban Timur pusztító betörése véget vetett Urgens e rövid ideig tartó fellendülésének.

Egyes jelekből arra következtethetünk, hogy Chorezm röviddel azelőtt politikailag újjászületett. Az Aranyhorda hanyatlását és szétfelbomlását felhasználva, melyet a kulikovói csata mégcsak siettetett, uralomra jut az úgynevezett »kungrati szúfik«-nak, a Chorezmben befolyásos török-mongol Kungrat-törzs fejedelmének helyi dinasztiája.

A chorezmi »Szúfidák« önálló politika folytatására irányuló kísérletei féltékennyé teszik Timurt. 1370 és 1388 között *ő* *ízben* indít hadjáratot Chorezm ellen, hogy az országot meghódítsa, mivel Chorezmet, nem minden alap nélkül, birodalma hatalmas versenytársának tekintette.

Utolsó hadjárata Urgens teljes megsemmisítésével végződött. A hódító a város helyére árpát vettetett. Bár ezután Urgens megint életre kelt, soha többé nem tudta visszanyerni azt a korábbi jelentőségét, melynek emlékét a XIV. századi hatalmas romhalom, valamint Kunya-Urgens, a Tasauzi terület körzeti központja melletti kis turkmén város őrzi. Kunya-Urgens az Októberi Forradalom után a hasonló nevű vásártelep helyén keletkezett.

A XIV. századra esik egész sor város felvirágzása is, melyeket uzboj—szarykamysi kutatóutunk idején vizsgáltunk meg.

Különösen látványosak egy nagy város romjai, mely Ó-Vazir-

89. ábra. *Semacha-kala általános térképe repülőgépről (északnyugatról).*

tól nem messze, az Usztyurt keleti lejtős oldalán fekszik és most Semacha-kala néven ismeretes.

Alapjában véve ez a város koraközépkori, erődyszerű város volt, melyet egykor négyszögű erős falak vettek körül, a falakon pedig hatalmas tornyok állottak. Valószínű, hogy a várost a mongolok semmisítették meg. A tornyok közti falrészeket lerombolták. A magukban álló négyszögű és kerek tornyok sora sajátos benyomást kelt. A XIV. században azonban a város újból felvirágzott, bár erődítményeit többé soha nem állították helyre. Semacha a levegőből meglepő képet mutat. Látjuk, hogy az utcák és mellékutak furcsa hálózata hogyan nyúlik tovább a régi erődítések romjainak vonala mögé, hogyan terjeszkedik a város, nyugat, kelet és észak felé. A mongol betörés után keletkezett város alaprajza igen szépen kivehető. Az egyes házak hol gondosan csiszolt, hol pedig durva, formátlan kőlapokból készült falai elég magasan állnak. A mecsetépület a város középpontjában fekszik, udvarát pár oszlopsor veszi körül. Az oszlopok lépcsőzetes piramistalazata épen maradt. Látható továbbá a város mögött egy másik nagy mecset is, jól kivehető a kézművesek negyedei (a fazekasnegyed, melyben számtalan salaktelep látható, továbbá a vasolvasztárok és kovácsok negyede, melyet vasércdarabok borítanak), a város körül számos kő- és téglamauzoleum fekszik. Mindez kitörülhetetlen benyomást hagy a szemlélőben. Különösen lenyűgöző képet mutat a város kapuja, az átjáró fölött leomlott kupolával és az oszlopcsarnokkal. A kapu közelében egy kőoszlopfőt találtunk, melynek hajlott felső része oroszánfajban végződik. Semacha leletekben rendkívül gazdag. Próbaásatásunk folyamán rövid idő alatt száz meg száz gazdagon díszített, glazurozott edényt, fajanszt, porcellánt gyűjtöttünk, melyek megleptek bennünket díszítő motívumaik és színárnyalataik hihetetlen gazdagságával. Semacha romjainak további vizsgálata nagy felfedezésekkel kecsegtet. Kellő méretekben végzett, rendszeres ásatások révén valószínűleg Semacha a középkori chorezmi emlékek között ugyanolyan helyet foglalhatna el, mint amilyen helyet Toprak az ókori emlékek sorában tölt be.⁸⁾

A város később is tovább él, egészen a XVI—XVIII. századig s Vazirral együtt Chorezm nyugati határán előrs szerepet tölt be.

⁸⁾ Semacha-kala környékén az Usztyurt hegyfokán, 1947-ben, munkálataink folyamán először fedeztünk fel egy kurgan-szerű temetőhelyet, Csas-tepét (lásd 92. ábra). Csas-tepe hatalmas kurganhalmaz. Az egyes kurganokat sáncokként, két felől a bejáratnál, négyszögletes »udvarok« veszik körül. Ez a telep valószínűleg koraközépkori komplexum; ásatások nélkül azonban egyelőre még nehéz datálni.

Hajlok afelé, hogy azt a *Terszek* nevű várost lássam benne, melyről a XVI—XVII. századi események leírása kapcsán történik említés. A Terszek név az írásos emlékekben állandóan együtt szerepel Vazirral, melytől e romok 10—20 kilométernyire fekszenek. Nagyon fontos még két város meghatározása, melyeket e vidékkel kapcsolatosan XV—XVII. századi források említenek. Ezek: Adak és Jangisehr. Az Adak név török szó, jelentése szószerint láb, topográfiai értelemben »folyó vagy csatorna alsó folyása«.

Az Adak nevét említő források adatai szerint a város a Vazirból Chorászánba vezető út mentén feküdt, egy széles víztároló partján. Ezt a víztartót az Adaknak Sejbáni üzbégi kán által 1488-ban történt bevételeéről szóló költői elbeszélés »Karatengiz«-nek (= Fekete-tenger) nevezi. V. V. Bartold⁹⁾ lehetségesnek tarja, hogy Adakot valahol az Uzbojnak a Szarykamyszi völgykatlanból kivezető szaka-sza mellett kereshetjük. Én a magam részéről afelé hajlom, hogy Adakot rövid ideig fennálló várnak tartsam, mivel a XVI. századi események leírása során már nem történik róla említés. A város Ak-kalának vagy Akcsa-kalának a Kurudzsa-Uzek régi medre közelében fekvő hatalmas romjai helyén, a Buten-tau Csink délkeleti részén, a Szarykamyszi-tó régi partjának közvetlen közelében terülhetett el. Ez a hely, mely a Darjalyk öntözőrendszere mellett fekvő összes városok legtávolabbi pontja, fekvése alapján leginkább rászolgál Adak fenti elnevezésére.

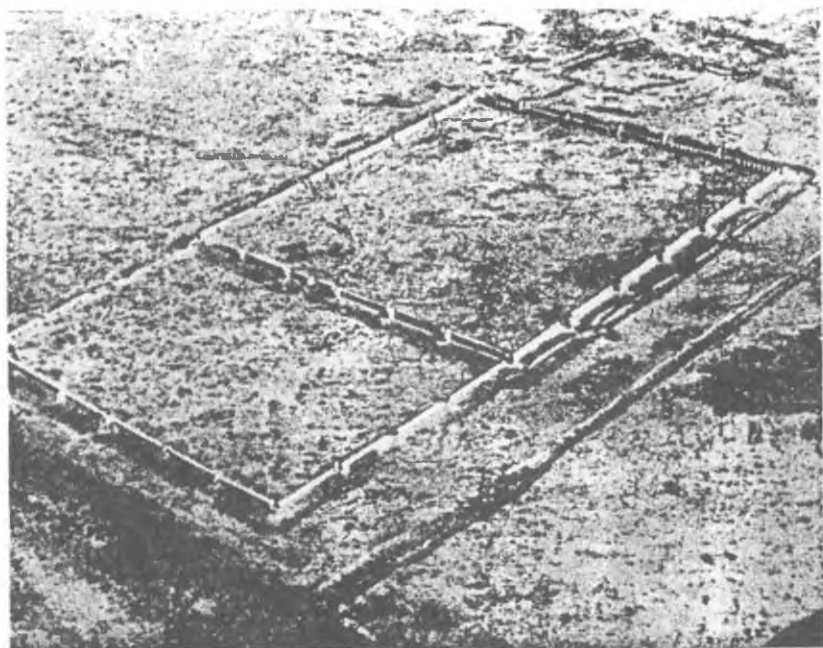

90. ábra. Oroszlánfejet ábrázoló köoszlop Semacha-kalából.

Ak-kala-Adak szabályos négyszögalakú alaprajzú, árokkal és igen jó állapotban fennmaradt falakkal körülvett erőd. A falak 24×24×6 cm méretű nyerstéglából pachsza alapzaton készül-

⁹⁾ »Orosenijje« (Öntözés), 92. lap.

tek, rajtuk sűrűn elhelyezett tornyok, a tornyokon pedig két-sorával kisebb lőrés láthatók. Belül, a fal mentén, egymáshoz közel, nyerstégla kiszögellések, támaszpillérek fedezhetők fel. Ez az építési mód Vazir középkori falai alapján is ismeretes s a chorezmi építészetben még nem régen is alkalmazták. Kelet felől a városhoz a tengelyének meghosszabbítása mentén fekvő négy-

91. ábra. Ak-kala általános látképe.

szögű alaprajzú külváros csatlakozik, melyet ugyanilyen anyagból készült, de rosszabb állapotban fennmaradt fal vesz körül.

A várostól keletre (mint Vazirban is) pompás parkkomplexum alaprajza látható, melynek közepén téglából épült pavillon terül el. Köröskörül, a város közelében, a folyómederből kiinduló csatorna elágazásainál számos tanya alaprajza tárul elénk.

Az Ak-kalában a föld felszíne alól gyűjtött kerámiai anyag, éppúgy, mint az építészet is, Vazir és Semacha késői rétegével áll kapcsolatban és így a mi identifikálásunkat támogatja. Ugyancsak a mi identifikálásunk mellett szól az is, hogy Vazirral és Semachával

ellentétben ez a város egyrétegű és nyilvánvalóan nagyon rövid ideig virágzott.

Egyébként szerintem a XVI. században még megvolt, de másként, mégpedig Jangisehr néven emlegetik, ami (mint török-perzsa név) szószerint »új város«-t jelent. Valóban Ak-kala már a maga korában, a régi városok helyén kia'akult Vazirral és Terszekkel ellentétben. »új város«, mivel új helyre épült. Szerintem a két

92. ábra. A csas-tepci kurganok komplexuma (légifelvétel).

török név: Adak (= »láb«, »alsó folyása«) és Terszek (= »könyök«, »görbület«) eredetileg csupán bizonyos földrajzi pontokat jelölt. (Terszek-Semacha az Usztyurtba mélyen bevágódó »öböl« kellős közepén fekszik.) Adak városának tulajdonképpen neve Jangisehr volt, a XV. századi eseményekről szóló források azonban a vidék nevét átviszik a városra. (Megemlíthetem, hogy nem-csupán koraközépkori szerzők, hanem ibn-Batúta is »Ürgencs városa« helyett állandóan »Chorezm városát« emlegeti.)

Chorezm nyugati, darjalyki részének XV—XVI. századi története fontos, de rövid történelmi epizód. Tudjuk, hogy a

XVI. században és a XVII. század elején itt kialakult és Chorezm feudális bomlásának folyamán elkülönült körzet, melyben igen erősen keveredtek egyes török (turkmén és üzbég), valamint eltörökösödött chorezmi elemek is, meglehetősen nagy politikai szerepet játszik. A XVI. század elején Vazir a kezdeményezője és központja a Chorezmben csak nemsokkal azelőtt uralomra jutott perzsák elleni népi felkelésnek. Eredetileg Vazirban veti meg a lábát Berke szultán utódainak új üzbég dinasztíája, innét terjedt tovább az üzbégek uralma Chorezm fölött. Ezután Vazir sokszor versenyre kel Urgencsel és nem egyszer Vazir volt a kán székhelye és az ország fővárosa is.

Anthony *Jenkinson* azonban, a Vazir városáról szóló egyetlen ráánkmaradt leírás szerzője, aki 1558-ban járt itt, helyesen jósolta meg a város és a környező vidék közeli pusztulását: »Azt a vizet, melyet ez az egész ország használ, az Óxusz-folyóból kivezető csatornákból nyerik és emiatt a folyó vize nagymértékben lepad. Ez az oka annak, hogy a folyó többé nem a Kaspi-tengerbe (azaz: a Szarykamysi-tóba. Sz. T.) ömlik, mint azelőtt. Valószínű, hogy belátható időn belül az egész ország el fog pusztulni és mikor az Óxusz vize már nem lesz elegendő, a vízhiány miatt sivataggá fog változni.¹⁰⁾

A mongol betörés és Timur mészárlása folyamán elpusztított dél- és középchorezmi öntözőhálózat fokozatos helyreállítása megint azzal járt, hogy a Darjalykot tápláló víz folyása elapadt. Először is a víz nem folyt többé a Szarykamysig, ez okozta Adak korábbi pusztulását. Ezután azonban a nagyfokú vízhiány a Darjalyk ellátta egész vidéken érezhetővé kezdett válni, tehát nemcsak Vazirban, hanem Urgencsben is. Az öntözőhálózat teljes újjáépítéséhez közvetlenül az Amu-darja főmedrére támaszkodó nagy főcsatornák építésére lett volna szükség. Az akkori történelmi viszonyok között azonban erre gondolni sem lehetett. A XVI. század folyamán ugyanis Chorezm feudális széttagoltsága különösen erős volt: az országot felosztják, az egyes területek az üzbég királyfiak hűbérbirtokai lesznek és a feudális hűbérurak közti végnélküli torzsalkodások folyamán kézzrel-kézre vándorolnak.

Vazir még a XVII. században is eltengődik és akárcsak a mélyre süllyedt Urgencs, továbbra is az elégedetlen feudális elemek, a kán trónjára pályázó trónkövetelők bázisa marad. Ugyanekkor az ország politikai központja Dél-Chorezm legnagyobb városa, Chíva lesz. Végül Abulgází kán, a legkimagaslóbb chorezmi

¹⁰⁾ *Jenkinson*, 117. lap.

üzbég uralkodó, aki egyszemélyben történetíró is volt, erélyes kézzel megvalósítja központosító politikáját, semlegesíti a határvidékek ellenzéki feudális elemeit, Vazir és Urgencs lakosságának megmaradt részét pedig Dél-Chorezmbe telepíti. Az áttelepültek itt építik fel Uj-Urgencset, mely az Üzbég Szovjet Szocialista Köztársaság chorezmi területének mostani fővárosa és a chorezmi oázis legnagyobb városa.

Így tehát a XVIII. század második felében fejeződik be Vazir területének elsivatagosodása, Chorezm legkésőbbi »gykor öntözött földjeinek« kialakulása.

BEFEJEZÉS

Utazásunk végetért. Vissza kell tekintenünk a megtett útra. Az első, amire feltétlenül fel kell hívni a figyelmet az, hogy tudósításaink nem teljesek. Az ókori és középkori Chorezm »holt városainak krónikája« még igen hézagos, tele van olyan oldalakkal, melyeket nem sikerült kibetűznünk. De a krónika, ha nem is teljes, mégis megvan s mi elolvastuk.

Ott, ahol az írások hallgattak, megint csak a tárgyak hallatták szavukat.

Chorezm történelmének három korszaka pergett le előttünk, köztük kettő olyan, melyekről 10 évvel ezelőtt, még semmit, vagy szinte semmit sem tudtunk. A harmadik korszak történelmi képe pedig, melyet az írásos emlékek eléggé jól megvilágítottak, új részletekkel gazdagodott, melyek révén az eseményeket jobban megérthetjük s alaposabb fogalmat alkothatunk magunknak a társadalmi fejlődés belső folyamatainak azokról a titkairól, melyek a krónikák lapjain kaleidoszkópszerűen felcsillanó dátumok és nevek, valamint a jogi dokumentumok kazuisztikus kifejezésmódja mögött meghúzódnak.

Látjuk, hogy a barbár mongolok feldúlta XII—XIII. századi chorezmi birodalom nem véletlenül létrejött politikai kombinációk eredménye, nem »agyaglábu kolosszus«, amilyennek a történészek szeretik feltüntetni. Igaz, hogy Chorezm a mongol betöréssel szemben nem tudott helytállni. De a betörésnek nem tudott ellenállni 10—20 más, kisebb-nagyobb állam, köztük Nagy-Oroszország, valamint a Kaukázus mögötti hatalmas birodalom, Tamara utódainak Grúziája sem.

Chorezm sorsa ezek sorsával sok mindenben rokon. A XII. században ugyanúgy, ahogy Chorezmben Urgencs, Oroszországban Vladimir, valamint Grúziában Tbiliszi védőpajzsa alatt gazdasági fellendülés következik be. A városok felvirágoznak, megszűnik a feudális szétagoltság, megszilárdul a feudális monarchia. sikerül a határmenti nomád törzsek semlegesítése és a vezető állam

politikai befolyásának vonzókörébe való bevonása is. E folyamatot mindenütt megszakítja a szörnyű mongoldulás, mely nemcsak katonai jellegű pusztításokkal járt s nemcsak e barbár katonai rabszolgatartó állam uralmát jelentette, mely mint rettenetes polip szította ki a meghódított vezető államok életnedvét. E katasztrófa visszatérést jelent a nem sokkal előbb sikeresen leküzdött feudális szétagoltsághoz, azt jelenti, hogy megerősödik a csak imént megzabolázott feudális arisztokrácia helyzete, mely a hódítóknak támaszra lelt saját népe ellen és az idegenek hatalmát saját, merőben önző céljainak megvalósítására használja fel s életre kelnek a nép feudális kizsákmányolásának legreakciósabb, félig rabszolgatartó formái.

A további történelmi fejlődés arról tanuskodik, hogy a chorezmi birodalom fellendülése nem a véletlen műve volt, s hogy e felvirágzás a belsőázsiai népek történelmi fejlődésének haladó irányzataival állt kapcsolatban. A XIV. század folyamán felemelkedő, hatalmas feudális államtömörülések, az Aranyhorda és Timur birodalma, melyek élén mongol eredetű uralkodócsaládok álltak, bizonyos fokig, mind politikai, mind pedig kulturális téren a chorezmsáhok birodalmának fejlődési irányzatait fejlesztik és folytatják tovább. Mind Uzbeket, Dzsucsi ulusának legkiválóbb uralkodóját, mind pedig Timurt a chorezmsáhok utódainak nevezhetjük.

A barbár mongolok képtelenek voltak arra, hogy hódításaik óriási területén tartós politikai államalakulatot hozzanak létre. A »mongol birodalom« már Dzsingisz unokái alatt lényegileg ténylegesen független ulusokra hullott szét. De ezek az ulusok is csak olyan mértékben tudtak szert tenni bizonyos tartósságra, amilyen mértékben a hódítók utódainak sikerült kiaknázniuk a már kialakult gazdasági és politikai kapcsolatokat. A mongolok mindenütt elősdi kinövésekként lepik el azoknak a helyi politikai államalakulatoknak testét, melyek hagyományai szintén a mongol betörés előtti időkre nyúlnak vissza. A juan birodalom a középkori Kína, a Hulagidák birodalma pedig Irán kapcsolatait használta fel.

Uzbek birodalma, szélesebb alapokon, az első Mámúnidák és elődeik, a VIII. századi Afrigidák államát támasztja fel. Ami az irodalomban általában »Arany-horda kultúra« néven szerepel, különösen pedig a két Szaraj és a XIV. századi többi volgamenti város kézműveseinek pompás remekei, valójában, mint Jakubovszkijnek a mi anyagunk által is alátámasztott kutatásai kimutatták, csupán a középkori Urgencs kultúrájának vidékies változatai.

Timur birodalmának eredeti, szilárd magva területileg

szinte pontosan egybeesik Muhammed chorezmsáh birodalmával. Létrejötté egyenes folytatása az 1218. évi mongol betöréssel megszakadt folyamatnak. Timur háta mögött ugyanazok a társadalmi erők állnak, mint amelyek Muhammed mögött álltak. Új formák között ugyanazokkal a társadalmi ellenmondásokkal kell szembekeverülnie, mint chorezmi elődjének. Mint az urgencsi Muhammed, ugyanúgy a sahriszebzi Timur is Szamarkandba helyezi át fővárosát. Egyáltalában nem véletlen, hogy éppen a chorezmi művészeti hagyományok fejlődnek tovább és a timuri építészet nagyszerű emlékeiben teljes virágkorukat éri el.

A mongol betörésnek azonban, mely sok esetben a legelmaradottabb gazdasági és politikai formákat őrző, sztyeppelakó feudális-törzsi arisztokrácia politikai befolyását növelte, mindkét utódállamban egyik végzetes következménye, hogy az uralkodó osztály főcsoportjai közti ellentét még élesebbé válik, mint Muhammed korában s ezenfelül nyilvánvalóan azok az irányzatok kerülnek előtérbe, melyek képviselője Muhammed ellenlábasa, Turkánchatun.

Ezeket a bomlasztó irányzatokat csupán Timur vaskezű diktatúrája fékezte meg egy időre. Ezek a tendenciák azonban a hódító halála után teljes erővel kibontakoznak. Ekkor kezdődik az a sokszáz évig tartó sötét, tragikus feudális széthúzás, gazdasági pangás, kulturális reakció, melyből Közép-Ázsia népeit csak a Nagy Októberi Szocialista Forradalom és a XIII. századi események végzetes következményeit sikerrel leküzdő orosz nép baráti segítsége emelte ki.

A Timuridák államában bontakozik ki és tetőződik be az a folyamat, melynek gyölei a messze régmúltba nyulnak s mely a chorezmsáhok államában különösen erőteljessé válik: kikristályosodik a későbbi üzbég nemzet megvát alkotó üzbég nép.

Éppen Chorezmben mutatkoznak meg legelőbb a török és indoeurópai elemek azon kölcsönös keveredésének eredményei, mely az üzbég nép kialakulásának alapjául szolgál. Tudjuk, hogy Plano Carpini szerint a török nyelv a chorezmiak között már a XIII. században uralkodó szerepre tesz szert. És ugyanakkor, amikor jellemző módon Buchárában és Kokandban, a perzsa nyelv egészen a XIX., sőt XX. századig fennmarad, mint hivatalos és túlsúlyban lévő irodalmi nyelv, Chorezmben már a XVII. században teljesen eltűnik.

Visszatekintve láthatjuk, nem véletlen az a szerep, melyet Chorezm, mint az első belsőázsiai feudális monarchia magva játszott. A »nagy chorezmsáhok« mögött ott állott Chorezm, e hatalmas mezőgazdasági és kézműipari központ gazdasági ereje. Ez a

központ a török sztyeppevidékhez és a keleteurópai országokhoz fűződő sokszázados gazdasági kapcsolatai révén igen nagy erőt képvisel. A chorezmsáhok mögött ott állott továbbá az ókori civilizáció egyik kiemelkedő központjának ezeréves történelme. E központ a történelem folyamán többször lett hatalmas rabszolgatartó birodalmak magva. Így például az Achaimenida-állam kialakulását megelőző, vagy például a makedón hódítást követő korban.

Chorezm a világtörténelmi események folyásában már a középkor hajnalán ismét kimagasló szerepet kezd játszani. Chorezmet a VIII. században ott látjuk a kazár birodalom bölcsőjénél, midőn a chorezmi belső történelmi események visszhangja elhat egészen a távoli Magyarorszáig, ahol a chorezmi menekültek messzire szakadt utódai igényt támasztanak a trónra is. Chorezm ott van a kazár birodalom ravatalánál is és komoly igényei vannak volgamenti kazár örökségre: politikai befolyását kiterjeszti a bulgárokra, sőt igényt formál a Vladimir Oroszországa fölötti uralomra is.

Utunk folyamán alkalmunk volt meggyőződni arról, milyen sok és szoros szál fűzte Chorezmet mind az őskorban, mind az ókorban, mind pedig a középkorban is az északi országokhoz, Szibériához, különösen pedig Kelet-Európához. Miközben azon az úton igyekeztünk haladni, melyet e kérdés kapcsán V. V. Bartold és A. J. Jakubovszkij kijelöltek, anyagunk alapján rá próbáltunk mutatni arra, milyen gazdag lehetőségek nyílnak meg előttünk, ha szakítunk azzal a hagyományos módszerrel, melynek alapján a Belső-Ázsiában, valamint az országunk európai részén lakó népek, köztük az orosz nép történelmét is mereven külön szokták választani. Ezek a kapcsolatok a neolit- és bronzkorra nyúlnak vissza és már azokban a homályos időkben felbukkannak, amikor Ázsia és Európa fő etnikai komplexumai kialakulnak. A hettita-churrita, a thrák, a tochár, a szkitha-szarmata problémák egyformán ott állanak a belsőázsiai és keleteurópai etnogenezis forrásainál.

Ezek a kapcsolatok különösen erősekké válnak az i. e. IV. és i. u. I. század közti időkben, midőn Kangha-Chorezm szerepének figyelembevétele nélkül tudományosan nem tudjuk megmagyarázni a Földközi-tenger mellékének északi részén lejátszódó és a szarmata és alán vándorlásokkal kapcsolatos történelmi eseményeket. E korszak folyamán, mint fentebb már láthattuk, a chorezmi kultúrának e törzsekre gyakorolt hatása különösen erőssé vált. Ez a hatás többek között fegyverkezésük és ezzel kapcsolatosan hadi technikájuk fejlődésében mutatkozott meg.

E két tényező később a hadászat világtörténelmi fejlődésében, valamint a keleteurópai népviselet mind máig fennmaradt komplexumainak történetében igen fontos szerepet játszott. E népviselet egyes elemei chorezmi prototípusra vezethetők vissza.

Ezek a kapcsolatok a VIII., valamint a X—XI. századi chorezmi-kazár államalakulatok történelmének eseményei, továbbá a Kelet-Európában és a Közép-Keleten egyidőben lefolyó oguz vándorlások eseményei révén a következő századokra is átnyulnak. E kapcsolatok számai bukkannak fel a XI. századi chorezmi keresztények szláv eredetű karácsonyi szertartási énekeiben, valamint a XIII. századi urgenci orosz-kazár-alán telep meglétében, továbbá a chvalini királyságról szóló orosz mondákban is.

Expedíciók munkálatai ugyanúgy, mint a szovjet régészek egyéb kollektíváinak munkálatai is, bebizonyították, hogy teljesen tarthatatlanok a burzsoá történészek elképzelései az ókori keleti társadalom kilátástalan megrekedettségéről. Munkálataink kimutatták, mennyire alaptalanok azok az elbizakodott előítéletek, melyek szerint a történelmi fejlődés ókori szakasza csak Nyugat-Európát jellemzi, ugyanakkor viszont a Kelet arra van ítélve, hogy évezredek át valamiféle történelemelőtti feudalizmus bűvkörében kerengjen. Chorezm történelme most úgy tárul elénk, mint az ősközösségi társadalmi rendszerről az ókori rabszolgatartó rendszerre való átmenet története. Ez az átmenet mintegy az i. e. VIII—VII. század folyamán kb. ugyanakkor, amikor Görögország ókori államai kialakulnak, a hatalmas chorezmi állam megalkotásával fejeződik be. Ez az állam szívós küzdelmet vívott az Achaimenidák Perzsiája ellen, függetlenségét a makedón hódítás viharos éveiben is megőrizte és erős kulturális hatást gyakorolt a keleteurópai törzsekre, távoli őseinkre.

Most már látjuk, hogy az i. u. III—IV. században virágkorát elérő ókori Chorezm az V—VI. század folyamán mélyreható társadalmi válságba jut. Ez a válság a rabszolgatartó rendszernek a kieleződött osztályharc és barbár hódítások kísérte összeomlásával áll kapcsolatban. Ezek az események világosan tükröződnek az emlékeken, róluk tanuskodik az öntözési hálózat összezsugorodása, a városok és kézműipari ágak hanyatlása. Erről tanuskodik az a körülmény is, hogy a társadalmi élet súlypontja ebben az időben a falura helyeződik át s hogy a magánosok lakóépületeiket egyre jobban erődökké alakítják, erről tanuskodnak azok a felperzselt városok és tanyák is, melyeken falbafürödött nyílakat és kőhajítógépekkel szórt s a tetőzetet átütő hatalmas köveket találtunk.

Látjuk, hogy Chorezmben ugyanúgy, mint Európában is,

az V—VI. század új történelmi korszakot, a középkori feudális korszakot nyitja meg, melyben teljesen megváltozik az egész életmód, a kultúra egész jellege. Lépésről-lépésre, egyik emléktől a másikig haladva megfigyelhetjük, hogy a korai középkor mélyreható barbarizálódása után a X. századtól kezdve, hogyan következik be a gazdasági és kulturális fellendülés új korszaka. Újból helyreállítják a csatornákat, új életre kelnek a városok, felvirágoznak az egyes kézműipari ágak és virágzásnak indul a kereskedelem is. A XII. században megfelelő feltételek jöttek létre ahhoz, hogy Chorezm kilépjen a feudális széttagoltság korából s hogy az egyik legkorábbi és leghatalmasabb keleti feudális monarchia magvává, a chorezmsáhok birodalmává változzék. Ez a birodalom fogja fel Dzsingisz-kán hordáinak első csapását és Oroszországgal együtt övé az a kimagasló érdem, hogy vérével megmentette az európai civilizációt. A későbbi emlékek tanulmányozása során látjuk, milyen drágán fizette meg Chorezm azt a szerepet, melyet ezekben a szörnyű eseményekben játszott.

A sivatag halálos csendjében a Dzsingisz-kán betörése után elsivatagosodott, kihalt kavat-kalai oázison bolyongva, melynek homokbuckái között a letűnt hét évszázadtól érintetlenül állnak a XIII. század eleji házak és várak romjai, akaratlanul is visszaszállunk e tragikus korba, mely a »chorezmi reneszánsz« nagyszerű virágzását megszakította.

Timur pusztító katonai expedíciói s a betörések nyomán kirobbanó feudális háborúk újra meg újra kioltják a Chorezm egyes vidékein meginduló újjászületés felcsillanó fényeit, melyek a XIV—XVII. századra esnek, míg végül azután az ország a XVIII. században, Chívai kánság néven, a különben is elmaradt Belső-Ázsia egyik legelhagyatottabb zuga lesz.

Expedíciónk teljes határozottsággal megoldotta azt a tudósokat hosszú évtizedek óta foglalkoztató kérdést, hogy miért sivatagosodtak el Elő- és Belső-Ázsia egyes országainak egykor öntözött és lakott hatalmas területei. Azon a chorezmi anyagon, mely a Belső-Ázsia többi vidékeire küldött expedíciók eredményeivel is alátámasztható, sikerült kimutatnunk, hogy itt nem természeti okokról van szó (mint egyesek gondolták). Nem »Belső-Ázsia kiszáradása« és a folyók folyásának megváltozása, nem a futóhomok megjelenése és a talaj sóssá válása magyarázzák e jelenséget. Az ókori társadalmi rendszerről a középkorira való átmenet és az ezt kísérő barbár hódítások, valamint az azután következő feudális viszályok és a nomádok betörése adják e probléma megoldását, melyre Marx már lángeszűen utalt s melyet most adatok alapján is sikerült bebizonyítanunk. De amit az ember

feldúlt, azt újjá is építheti. A mai Chorezm története ennek ragyogó bizonyossága.

A Nagy Októberi Szocialista Forradalom Chorezm népeit kiragadta abból az évszázados feudális megrekedésből és gyarmati rabszolgaságból, melyet a XIII—XIV. századi katasztrófák idéztek elő. Az új, a szocialista Chorezm, ősei hatalmas munkával elért, nagy kulturális vívmányainak igazi örököse, újból a történelem széles munkaterére lép. A gyapottermelők, a népi építkezések harcosai hihetetlen küzdelmet indítottak a sivatag ellen.

A honvédő háború éveiben a népi építkezés módszerével csatorna készült itt. Már víz csillog benne s partjai zöldelnek. Ez a csatorna a néhány évvel ezelőtt még »kihalt«¹ bokut-kalai oázis mentén húzódik végig, melynek a VIII. század folyamán lakatlanná vált félelmetes várai több mint ezer évig érintetlenül, némán állottak. Most a kihalt erődök hatalmas falai mellett mezők és kolhozépületek terülnek el.

A chorezmi oázis népeire — az üzbégekre, turkménekre, karakalpakokra, kazahokra, új, eddig még soha nem látott virágzás korszaka köszöntött, mely messze maga mögött hagyja az ókori és középkori chorezmi civilizáció legkimagaslóbb vívmányait is.

ZÁRÓSZÓ

Tolsztovnak a chorezmi civilizáció történetéről írt könyve beszédes példája a szovjet tudomány nagy eredményeinek és hatalmas fejlődésének. Ezt a fejlődést az orosz kiadás megjelenése óta (1948) is újabb és újabb nagyfontosságú események példázzák. Itt különösen két mozzanatra kell utalnunk. Sztálin elvtársnak a nyelvtudomány néhány kérdéséről írt cikkei új szakaszt jelentenek a szovjet és az egész emberiség társadalmi tudományainak fejlődéstörténetében. Ugyanakkor nagyszerű tudományos tett a volgai vízierőmű építése is.

Mindkét esemény szorosan összefügg Tolsztov könyvének tartalmával. Hiszen az Amu darját és Krasznovodszkot összekötő Turkméniai Főcsatorna éppen a régi chorezmi birodalom, az »egykor öntözött földek» területén épül; másrészt a könyv többször érint nyelvészeti kérdéseket.

»Az ősi Chorezm» írója, Sz. P. Tolsztov, két rövid cikkben, melyek a Pravda 1950 július 4. (185), ill. 1950 szeptember 15. (258) számaiban jelentek meg, foglalt állást a kutatásait érintő, fentemlített két nagy tudományos eredménnyel kapcsolatban »Hála Sztálin elvtárs munkájának — írja Tolsztov a nyelvészeti kérdésekkel kapcsolatban — ma már világos, hogy Marr elmélete... a maga egészében, alapjában véve helytelen, nem marxista, szimplifikáló elmélet. Most már tisztán látjuk, hogy mikor a népek eredete kérdésének megoldását keresve Marr helytelen elméletének tételeire támaszkodtunk — hibáztunk...»

Ugyanakkor Tolsztov hangsúlyozza: »Konkrét történeti kutatásainkban, történelmi, archeológiai, ethnográfiai és anthropológiai tényekből indultunk ki és magyarázatukban a marxizmus-leninizmus módszertanára, a nemzetekről szóló sztálini elméletre támaszkodtunk...»

Fel kell hívnunk az olvasó figyelmét az idézett sorokban foglalt szempontokra, mivel csak így érthetők meg helyesen Tolsztov könyvének azok a részei, ahol a szerző N. J. Marr elméletére hivatkozik. (83. és kvv. 144. oldalak.)

A könyv elmélyült megértéséhez ugyancsak elengedhetetlen Tolsztovnak a nagy sztálini öntözőmű építésével kapcsolatos nyilatkozatának ismerete: ez a nyilatkozat utal arra, hogy a szovjet ember nemcsak feltárja a multat, az »egykor öntözött földek« történetét, a maga küzdelmeivel, ellentmondásaival, hanem meg is oldja azokat a feladatokat, amelyek az osztálytársadalmakban szükségképpen kudarchoz vezettek. A nyilatkozatot az alábbiakban teljes terjedelmében közöljük:

»Szeretett Moszkvánkából a rádió meghozta a Közül-Kum homoksivatagjain Toprak-Kala ó-chorezmi erőd ásatásain dolgozó expedíciónknak az örvendetes hírt, hogy megépül az Amu-Darja—Krasznovodszk Turkméniai Főcsatorna. Ez újabb nagyszerű lépés a természet átalakítására vonatkozó nagy sztálini terv megvalósításában. A Turkméniai Főcsatorna építése olyan vállalkozás, amely csakis a mi országunkban, a szocializmus országában lehetséges.

Azok a népek, amelyek az Amu-Darja lapályait népesítik be, sok ezer év óta harcban állanak ezzel a hatalmas és vad folyammal, amely életet ad a mezőknek, de egyidejűleg kegyetlen pusztításokat is végez.

Évek hosszú sora óta tanulmányozzuk az Amu-Darja lapályai öntözésének történetét s e közben ismételten meggyőződünk arról, hogy az ókori, középkori és gyarmati Chorezm lakóinak verejtékes fáradozásai nem tudták biztosítani az ember győzelmét az Amu-Darja felett. Az a társadalmi rend, amely az embernek ember által való kizsákmányolásán alapszik, a technikai elmaradottság oda-vezettek, hogy minden arra irányuló kísérlet, hogy megzabolázzák és az ember szolgálatába kényszerítsék a folyamat, súlyos, kikényszerített munkával volt összekötve, amely mindig teljesen hiábavalónak bizonyult. Csak rövid időre kellett az erőfeszítéseknek csökkennie és a százados munkával öntözhetővé tett területek ismét pusztákká váltak vagy pedig az Amu-Darja elárasztotta őket. Sokszázezer hektár úgynevezett »egykor öntözött föld« a sivatagból kiemelkedő számtalan rommal — szörnyű emlékei annak a kegyetlen és reménytelen küzdelemnek, amelyet az ember a sivataggal és a folyammal folytatott.

Azok az öntözési rendszerek, amelyeket Chorezm területén az évszázadok folyamán létesítettek, lényegükben úgyszólván egyáltalán nem különböztek egymástól. Alapjában véve a középkorban és az Októberi Forradalom előtti korban létesített öntözési rendszerek története csaknem semmi egyéb, mint megismétlése és újra felépítése annak, ami az ókorban létezett.

A Turkméniai Főcsatorna új fejezetet jelent az öntözés történetében. Nemcsak méreteinek nagysága és az építkezés befe-

jezésére szabott határidő hallatlan rövidsége miatt, hanem magánál az elvnel fogva, amelyre fel van építve, ez a vállalkozás egészen újat jelent. Ez az építkezés, amely messze maga mögött hagy mindent, amit valaha is létesítettek az öntözés terén nemcsak Közép-Ázsiában, hanem az egész földkerekségen, az embernek a sivatag és a természet felett aratott igazi győzelmét jelenti. Benne megvalósulnak Közép-Ázsia népeinek ősrégi vágyai. Az, ami azelőtt költői mesék és népmondák tárgya volt, ma, a sztálini korszakban, élő valósággá válik, ahogy valósággá lesz az emberiség legnagyobb álma, a kommunizmus.*

A kiadó.